

ETNIKAI FÖLDRAJZI KUTATÁSOK A KÁRPÁT-BALKÁN RÉGIÓBAN

**ETNIKAI FÖLDRAJZI KUTATÁSOK
A KÁRPÁT-BALKÁN RÉGIÓBAN**

BOTTLIK ZSOLT (SZERK.)

BUDAPEST, 2016

BOTTLIK ZSOLT (SZERK.)

dr. habil, egyetemi docens (ELTE TTK, Földrajz és Földtudományi Intézet)

Több év középiskolai tanítás után került a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Intézetébe. Kutatási területe az etnikai földrajz, valamint a köztes-európai országok regionális földrajza. Jelenleg az ELTE oktatója és az itt működő Etnikai Földrajzi Tudományos Műhely vezetője.

KŐSZEGI MARGIT (5.3-as fejezet)

PhD, egyetemi mestertanár (ELTE TTK, Földrajz és Földtudományi Intézet)

Középiskolai tanítás után 2008-ban kezdte meg doktori tanulmányait az ELTE Földrajz-, Földtudományi Iskolájában, ahol 2011-ben védte meg értekezését. Kutatási területe a balkáni etnikai térszerkezet vizsgálata. Jelenleg az ELTE oktatója és az itt működő Etnikai Földrajzi Tudományos Műhely tagja.

Lektorálta:

Prof. KOCSIS KÁROLY Dsc. akadémikus intézetigazgató (MTA CSFK FKI) és

BELUSZKY PÁL Dsc. tudományos tanácsadó (MTA KRTK RKI)

második kiadás:

DEMETER GÁBOR PhD. tudományos munkatárs (MTA BTKI TTI)

A térképeket tervezte és rajzolta: www.szamterkep.hu

Technikai szerkesztő: BOTTLIK ZSOLT

Borítóterv: VAGÁCS ISTVÁN (info@fundart.hu)

Nyomdai előkészítés és sokszorosítás:

Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

Második, bővített kiadás

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 3.0 Unported Licenc feltételeinek megfelelően szabadon felhasználható.

Felelős kiadó:

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

ISBN: 978-963-284-686-6

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	9
2. ADATOK, MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK	11
2.1. ADATFORRÁSOK.....	11
2.2. MÓDSZEREK.....	14
3. AZ ETNICITÁS KÉRDÉSE A KÖZTES-EURÓPAI TÉRSÉGBEN ...	17
4. BIZONYTALAN ÁLLAMI KERETEK KÖZÖTT KIALAKULÓ IDENTITÁS	27
4.1. A KOSZOVÓI VÁLSÁG ETNIKAI FÖLDRAJZI VONATKOZÁSAI.....	27
4.1.1. Új állam a Balkánon.....	28
4.1.2. Az albán szerb konfliktus gyökerei.....	30
4.1.3. Koszovó etnikai térszerkezete a 20. században.....	35
4.1.3.1. <i>Koszovó a királyi Jugoszláviában</i>	36
4.1.3.2. <i>Koszovó a második világháborúban</i>	36
4.1.3.3. <i>Koszovó a titói Jugoszláviában</i>	37
4.1.4. Koszovó etnikai térszerkezete az ezredfordulón.....	40
4.2. AZ ETNIKAI KÜLÖNBBSÉGEK HÁTTERE MAKEDÓNIÁBAN	45
4.2.1. A „makedón kérdés” egykor és most.....	45
4.2.2. Makedónia jelenlegi etnikai térszerkezete.....	47
4.2.3. Az albánok helyzete Makedóniában.....	50
4.3. AZ ÖNÁLLÓ MONTENEGRÓ ÉS A MONTENEGRÓI ÖNTU- DAT ALAKULÁSA	59
4.3.1. Montenegró – régi-új állam Európában.....	59
4.3.1.1. <i>Történelmi előzmények</i>	59
4.3.1.2. <i>A földrajzi környezet</i>	62
4.3.2. Az ország etnikai térszerkezetének változásai 1945–2003.....	63
4.3.3. Az etnikai térszerkezet sajátosságai 2003-ban.....	66
4.3.4. Az elszakadást deklaráló referendum földrajzi vonatkozásai.....	71
5. VALLÁSI KÖZÖSSÉGEK, MINT AZ IDENTITÁS ALAPJAI	75
5.1. MUSZLIMOK A BALKÁNON.....	75
5.1.1. A muszlimok megjelenése Európában.....	76
5.1.2. A muszlimok helyzete az oszmán időkben.....	79
5.1.3. A muszlimok helyzete 1878–1913 között.....	80
5.1.4. Muszlimok a Balkánon a 20. században.....	83
5.1.4.1. <i>Albán nyelvű muszlimok</i>	83
5.1.4.2. <i>Türk nyelvű muszlimok</i>	87

5.1.4.3. <i>Szláv nyelvűek</i>	89
5.1.4.4. <i>Egyéb muszlim népesség</i>	91
5.1.5. A balkáni muszlimok területi elhelyezkedése az ezredfordulón.....	92
5.2. AZ ETNIKAI TÉRFOLYAMATOK HÁTTERE BOSZNIA–HER- CEGOVINÁBAN	95
5.2.1. A bosznia–hercegovinai kulturális „hármasság” történelmi gyökerei....	95
5.2.2. A bosznia–hercegovinai muszlimok identitásának problémája.....	98
5.2.2.1. <i>Társadalmi-, hatalmi és földrajzi centrumból a perifériákra</i>	98
5.2.2.2. <i>A muszlim kérdés megoldásának „jugoszláv” útjai</i>	101
5.2.2.3. <i>A muszlimok csoporttudatának megszilárdulása</i>	103
5.2.2.4. <i>Az etnikai térszerkezet alakulása 1980-as évek végén</i>	105
5.2.3. A posztoszocialista átmenet terhelte háború következményei.....	108
5.2.4. Kilátások: Bosznia–Hercegovina helyzete az új évezred első évtizedében	113
5.3. AMUSZLIMOKETNIKAITÉRSZERKEZETEBULGÁRIÁBAN AZ EZREDFORDULÓN	115
5.3.1. Történelmi előzmények.....	115
5.3.2. A muszlim lakosság számának változása a modernkori Bulgáriában...	117
5.3.2.1. <i>A török anyanyelvű muszlimok</i>	117
5.3.2.2. <i>A bolgár anyanyelvű muszlimok</i>	119
5.3.2.3. <i>Egyéb muszlim lakosság</i>	120
5.3.3. Etnikai térfolyamatok az átmenet éveiben (1992-2001).....	121
5.3.4. Bulgária muszlim lakossága az ezredfordulón.....	122
5.3.4.1. <i>A török anyanyelvű muszlimok</i>	122
5.3.4.2. <i>Bolgár anyanyelvű muszlimok</i>	124
5.3.5. Kitekintés	127
5.4. A NEMZETI „SENKIFÖLDJÉN” – POMÁKOK A HELYI TÖBB- SÉGI TÁRSADALMAKBAN	129
5.4.1. Muszlim lakosság a Balkánon	129
5.4.2. A pomákok eredete	131
5.4.3. A pomákok helyzete a 20. században	135
5.4.4. A pomákok identitásának problémái.....	136
5.5. A TÖRÖK NYELVŰ MUSZLIMOK HELYZETE A BOLGÁR TÁRSADALOMBAN AZ EZREDFORDULÓN.....	141
5.5.1. Az ország gazdasági térszerkezetének az átmenet éveiben 1992–2001.....	141
5.5.2. Bulgária regionális gazdasági különbségei az Ezredfordulón	142
5.6. VALLÁSI CSOPORTOK SZÓRVÁNYBAN ÉS TÖMBBEN	151
5.6.1. Ruszinok: a negyedik keleti szláv csoport?	151
5.6.2. Csángók: identitások pufferzónájában	156
6. TÁRSADALMI RÉTEGEKBŐL KIALAKULÓ CSOPORTUDAT....	159

6.1. TÁVOL A NÉMET NEMZETTÉVÁLÁSTÓL – NÉMETEK MAGYARORSZÁGON.....	159
6.1.1. Németek Magyarország mai területén	160
6.1.2. A magyarországi németek az 1990-es években	163
6.1.3. A német etnikai térszerkezet alakulása az ezredfordulón	167
6.1.4. A magyarországi németek politikai aktivitása	170
6.2. NEMZETI IDENTITÁSOK ÁRNYÉKÁBAN – AZ ERDÉLYI SZÁSZOK ETNIKAI FÖLDRAJZI HELYZETE.....	175
6.2.1. Az erdélyi szászok letelepedése	175
6.2.2. Az erdélyi szász identitás alapjai	177
6.2.3. Helyzetük a modern nemzetállamok kialakulásának korában	178
6.2.4. A 20. század viszontagságai.....	179
6.2.5. Társadalmi erózió, kivándorlás	180
6.2.6. Nagy-Küküllő megye etnikai térszerkezete a 19–20. század- ban – Esettanulmány.....	180
6.2.6.1. <i>Nagy-Küküllő megye etnikai térszerkezete</i>	181
6.2.6.2. <i>Az erdélyi szászok településterületeinek változása Nagy-Kü- küllő megyében</i>	185
6.2.6.3. <i>Az erdélyi szászok szegregációja Nagy-Küküllő megyében</i>	192
7. ÖSSZEFOGLALÁS.....	197
8. FELHASZNÁLT IRODALOM.....	203
8.1. FORRÁSOK	203
8.1.1. Albánia	203
8.1.2. Bulgária.....	203
8.1.3. Bosznia–Hercegovina	203
8.1.4. Horvátország	203
8.1.5. Koszovó.....	204
8.1.6. Makedónia.....	204
8.1.7. Magyarország és Erdély.....	205
8.1.8. Montenegró	205
8.1.9. Szerbia	205
8.1.10. Törökország	205
8.2. IRODALOM	206
8.2.1. Felhasznált irodalom.....	206
8.2.2. A szerzők témához kapcsolódó írásai	221
9. ÁBRA-ÉS TÁBLÁZATJEGYZÉK.....	225
9.1. ÁBRAJEGYZÉK	225
9.2. TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE.....	228

1. BEVEZETÉS

Az európai kontinensen a mai politikai egységek kialakulása és megszilárdulása főként a modern nemzetek formálódásával írható le. E folyamatok azonban Európa-szerte különböző utakon zajlottak. Ennek egyik legfőbb következménye többé-kevésbé a Szcseczin-Trieszt választóvonal mentén, a különböző népcsoportok etnikai térszerkezetében kialakult markáns különbség. A képzeletbeli határvonaltól nyugatra éles, legtöbbször országhatárokhoz igazodó etnikai határokkal találkozhatunk, míg attól keletre roppant heterogén az etnikai térszerkezet.

E fenti helyzet, valamint a nyugat-európai típusú fejlődés megkésett indulása, illetve az ebből következő gazdasági elmaradottság együttesen okozzák azt a tényt, hogy köztes-európai térségünkben az egész 20. század, de napjaink társadalmi problémái között is jól kitapinthatóan jelen van az etnicitás. Emellett ezen országok társadalmának az elmúlt két évtizedben a politikai rendszerváltás mellett a piacgazdaságba történő gazdasági átmenet nehézségeivel is meg kell küzdeniük.

A térség egy része az ezredfordulót követően az áhított EU csatlakozással jelenleg részese a már korábban megindult európai integrációs törekvéseknek, a Balkán jelentős területei azonban egyelőre kimaradtak a bővítésből. Így nem csoda, ha nem csupán a térség lakói, hanem annak tágabb környezete számára is kiemelt terület, jóllehet az etnikai gyökerű problémákat a gazdasági alapon szerveződő, az elmúlt két évtizedben megváltozott világpolitikai helyzetben és a globalizálódó gazdaságban újabb kihívásokkal küzdő integráció sem oldotta meg maradéktalanul. Miután ezeknek a folyamatoknak egyértelműen van térbelisége, ezért természetes hogy a földrajztudomány művelői is kutatásaik fókuszába állítják az ezzel kapcsolatos kérdéseket.

Kutatásaink során már évek óta foglalkozunk a történészek által Köztes-Európának nevezett terület etnikai földrajzi vizsgálatával, illetve a gazdasági átmenet folyamatainak etnikai hátterével, amely téma a nemzetközi tudományos közvélemény előtt sem ismeretlen. A kutatás során a Kocsis Károly által etnikai földrajzi szempontból

összevont Kárpát-Balkán régió nemcsak szűkebb otthonunkat jelenti, hanem az igen bonyolult társadalmi, gazdasági és politikai törésvonalak kuszasága miatt is kitüntetett figyelmet érdemel. A problémakör a belső társadalmi ellentmondások mellett sok esetben határokon átívelő konfliktusokat is jelent, ezért egész Európa számára is stratégiai jelentőséggel bír.

Kutatásaink középpontjában e fent említett mozzanatok miatt elsősorban a társadalmi problémák mögött rejlő etnicitás kérdései állnak, amelyek a még mindig különböző nemzeti potenciállal bíró *csoportok közötti feszültségektől* a politikai átmenetet kísérő *gazdasági transzformáció nehézségein*, valamint *a regionális különbségek nivellálási lehetőségein* át a világban zajló folyamatokat megoldani igyekvő *integrációba való bekapcsolódásig* terjedő kérdéseket ölelik fel. A megoldást természetesen nem tekintettük kutatásaink fő céljának, de a konfliktusokat övező folyamatok feltárása talán segíthet egy esetleges jövőstratégia megfogalmazásában.

2. ADATOK, MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

Az alább összegzett kutatások leginkább a vizsgált térségek valamilyen szubnacionális (NUTS-3, önálló települések) szintjére rendelkezésre álló statisztikai adatokra támaszkodnak. Ezek egyrészt a lakosság etnikai összetételét tartalmazó adatsorok, illetve gazdasági fejlettségre vonatkozó indikátorok (Macedónia és Bulgária esetében), vagy egy referendum eredményeinek feldolgozását (Montenegró esetében), valamint ezeknek az etnikai térszerkezettel történő összehasonlítását jelentik. Az adatok legtöbb esetben a vizsgált országok hivatalos népszámlálási statisztikái. Az információkat egy térinformatikai adatbázisba kellett integrálni, amelynek kartográfiai alappillérehez több topográfiai térképet kellett feldolgozni.

2.1. ADATFORRÁSOK

Koszovó esetében vannak területi statisztikai adatok, de a fiatal ország sajátos helyzetéből, valamint a közelmúlt történéseiből következően ezek nehezen elérhetőek. Emellett a különböző időszakokból származó adatok standardizálása is sok esetben nehézséget okozott. A Koszovóval kapcsolatos kutatás adattáblái leginkább a Koszovói Statisztikai Hivatal (Statistical Office of Kosovo – SOK) letölthető kiadványaiból, valamint internetes és egyéb másodlagos forrásokból származnak. Hasonló nehézség mondható el a Koszovóra vonatkozó kartográfiai információbázissal kapcsolatban is, aminek két pillérét két autóstérkép, valamint egy, a Statisztikai Hivatal honlapjáról letölthető térképlap alkotja.

MACEDÓNIA esetében a kutatás adattáblái is több pilléren nyugszanak. Forrásként egyrészt a skopjei Nemzeti Statisztikai Hivatal (Državen Zavod za Statistika – DZS) azon kiadványai szolgáltak, amelyek településszinten közölnek adatokat a lakosság etnikai és vallási összetételére, valamint egzisztenciális szintjére vonatkozóan. Macedónia településeire vonatkozó információk (egy-egy kis méretarányú szerb, illetve bolgár autóstérkép, valamint a kereskedelmi forgalomba nem került, az ország hivatalos közigazgatási beosztását jelző GIS alapú ana-

lóg térkép) alapján az így több mint 1700 egységből álló alaptérkép topológiáját sikerült meghatározni.

A fentieket egy, a DZS honlapjáról is letölthető, az ország opština (opština magyarra fordítva község, a mai hazai kistérségekhez hasonló közigazgatási egység) szintű egységeinek általános gazdasági helyzetére vonatkozó kiadvány egészíti ki. Itt kell megjegyezni, hogy 2002 óta Macedónia e regionális szintjére kialakított beosztás megváltozott (a korábbi 123 egység 89-re redukálódott), de az adatok még a korábbiakat követik, így jelen kötetünkben is ezt használtuk.

A MONTENEGRÓ-i adatok forrásaként egyrészt a podgoricai Statisztikai Hivatal (Zavod za Statistiku – MONSTAT) azon kiadványai szolgáltak, amelyek településszinten közölnek adatokat a lakosság etnikai és vallási összetételére, valamint egyszintenciális szintjére a legutóbbi népszámlálás (2003) alapján. Az adatok másik csoportját a Montenegró településeire vonatkozó információk, egy-egy kis méretarányú szerb, montenegrói autóstérkép, illetve egy a belgrádi egyetem Földrajzi Intézetében készült településhatáros térképalkotják, amelyek alapján a több mint 1200 egységből álló alaptérkép topológiája készült el.

A fentieket egy, a választási bizottság időközben megszűnt (www.rkk.cg.yu), valamint a Demokratikus Átalakulás Centrumának honlapjáról (www.cdtmn.org/dokumenti/zvanicni-rezultati-referendum-2006.pdf) is letölthető adattábla egészítette ki, ami az ország elszakadását deklaráló referendum eredményeit tartalmazza szavazókörök szerint. Sajnos ezeket az egységeket nem lehetett maradéktalanul megfeleltetni a fenti településhatárokat is tartalmazó alaptérképpel, ezért ezek az adatokat opština szintre aggregáltuk.

BOSZNIA–HERCEGOVINÁ-ban a háború és a speciális politikai helyzet miatt a lakosság etnikai összetételére vonatkozóan statisztikai adatok szubnacionális szinten (opština=község) csak korlátozottan, illetve közvetve állnak rendelkezésre. Hivatalos etnikai adatok egységesen az egész országra vonatkozóan opštinánként csupán az utolsó, 1991-ben végrehajtott jugoszláv népszámlálásokból vannak. Az ezredforduló környékén az országban nem volt egységes alapelvek szerinti népszámlálás, jóllehet mind a két entitás területén működött statisztikai hivatal (Szerb Köztársaság: www.rzs.rs.ba; Bosnyák-Horvát Föderáció: www.fzs.ba), sőt elvben egy országos szintű hivatal is (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovina; www.bhas.ba) foglalkozott adatgyűjtéssel. Ezeknek az intézményeknek az adatait ugyanakkor nem, vagy csak igen nehezen lehet az egész országra vonatkozóan standardizálni. A 2006-os etnikai összetételre vonatkozó adatokat a Föderáció Statisztikai Hivatalának egy publikációjából, míg a Szerb Köztársaságra vonatkozóan három, a legnagyobb népcsoportok százalékos arányát opština szinten bemutató térkép alapján állítottuk össze. Az időközben belső entitáshatárrá merevedett frontvonal mentén kettévágott opštinák miatt a két időpont adatait sajnos nem volt módunkban összevetni. Az egész országra vonatkozó, elsősorban

gazdasági adatokat és a jelenlegi közigazgatási beosztást a fent említett hivatalok, valamint az ENSZ különböző szervezetei honlapjáról töltöttük le, illetve másodlagos forrásokból származnak.

A BULGÁRIÁ-ra vonatkozóan a Bolgár Statisztikai Hivatal (Национален Статистически Институт – НСИ/NSI) általános összefoglaló munkáiból leginkább a demográfiai adatokat használtuk, amelyek a összlakosságra, valamint etnikumra, vallásra, anyanyelvre vonatkoznak.

Az ország területén élő kisebbségek helyzetének pontosabb vizsgálatához szükséges, kisebb közigazgatási egységek szerint rendezett adatok feldolgozását a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal 28 kötetes kiadványa tette lehetővé, melyet néhány éves késéssel publikáltak ugyan, azonban benne Bulgária 28 megyéjének NUTS 4-es (az új nómenkaltúra szerint LAU 1-es) szintű közigazgatási beosztása (obstinák, azaz községek) szerint publikálták a népszámlálás eredményeit.

A területiségi vizsgálatokhoz a kartográfiai alapot a Peter Jordan (JORDAN, P. 1995) által szerkesztett, Délkelet-Európa etnikai viszonyait bemutató térkép szolgáltatta.

Az elemzés területi alapját Bulgária 1992-es népszámlálás idején létező 255 községe (obstina) képezi. Az ország NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási szintje a vizsgálat 10 éves időintervalluma alatt és azt követően is változott. A 2001-es census esetében 262 obstina alkotta az önkormányzatok adminisztratív szintjét (IVANOV, S. ET AL. 2002). A folyamatos változások megnehezítik az adatok időbeli összehasonlítását, mely probléma kiküszöbölésének érdekében az 1992-es közigazgatási rendszernek megfelelően elvégeztük az azóta különvált területekre vonatkozó adatok összevonását.

Ugyanakkor Bulgária gazdaságára, az 1990-es évekre rendelkezésre álló adatok többsége az ELTE Regionális Tudományi Tanszékének adatbázisából származnak. Főként ez utóbbiak segítségével próbáltuk a gazdasági helyzet területiségét fölvezetni az ezredforduló Bulgáriájában. Az adatok összegyűjtésének és standardizálásának nehézségei miatt a vizsgálatokat NUTS-3-as szinten végeztük el, amelyek terület és lakosság szám alapján kisebbek a magyarországi megyéknél (NIKOLOV, B. 2003).

A kárpát-medencei németekről (erdélyi szászok, magyarországi németek) a történeti Magyarország (1850 (Erdély); 1880; 1910; 1941), illetve a 2001-es népszámlálás adatsorai, valamint az erdélyi szászok esetében a romániai népszámlálások (1930; 1966; 1992; 2002) adatai képezték a kutatás adattábláit.

Több esetben (balkáni muszlimok, pomákok, ruszinok, csángók) a népszámlálási, esetleg egyéb adatokból csupán indirekt módon lehetett kiszámolni az adott csoportok legtöbbször csupán hozzávetőleges számát, illetve másodlagos források-

ból gyűjtöttünk adatokat és egyéb, számukra és arányukra vonatkozó becsléseket, információkat.

A fenti – mint láhattuk – főként statisztikai adatok mellett módszeres terepbejárással igyekeztünk a balkáni helyi sajátosságokat megismerni, amennyiben ez az adott körülmények között lehetséges volt. Ennek keretében 2006 és 2010 között öt néhány napos túra keretében főként a helyi statisztikai hivatalokat, egyetemeiket látogattunk meg, valamint összesen hét, nagyobb komplex terepbejárás során nyugat-és kelet-balkáni országokat (Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Macedonia, Koszovó) kerestünk fel.

2.2. MÓDSZEREK

A kutatások során az etnikai földrajz immár évtizedes hagyományai által kínált módszereket alkalmaztunk. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kapott eredményeket a metodikai problémák figyelembevételével szabad csupán, illetve kell/lehet interpretálni. A problémákat több szempont szerint csoportosíthatjuk, a felhasznált adatok jelentéstartalmától, azok rendszerezésének problematikáján át, a kapott eredmények térképezésének nehézségéig több tényezőt ölelnek föl (BOTTLIK Zs. 1998).

A klasszikus etnikai földrajzi elemzéseknél a NÉPESSÉGFÖLDRAJZ illetve ennek aldiszciplínája az ETNIKAI FÖLDRAJZ szakirodalom által meghatározott MÓDSZERTANÁBÓL merítettünk (KOCIS K. 1996 és 2002). Ez a természetes népmozgalmi, illetve a migrációs folyamatok tükrében jelentkezik egyrészt a lakosság etnikai összetételében történt változások (transz-és regresszió) rövid összefoglalásában, másrészt annak vizsgálatakor, hogy az etnikai tömbök, a kontaktzónák és a szórványhelyzet földrajzi dimenziója hogyan hatott az idők során a kisebbségek, illetve a többségi csoportok társadalmi struktúrájára és egyszisztenciális helyzetére.

A térség lakosságának etnikai összetételére és gazdasági fejlettségére vonatkozó adatokat a jobb felhasználhatóság miatt TÉRINFORMATIKAI ADATBÁZISBA integráltuk (ELEK I. 2006). Ez jelenleg az európai statisztikai térfelosztás NUTS-2, illetve NUTS-3-as szintű területegységeinek megfelelő térségeket, esetenként (ahol lehetett) alacsonyabb szinteket (LAU-1) vagy a településeket tartalmazza. Ez tette lehetővé a begyűjtött adatok közötti összefüggések feltárását, valamint az alap- és fajlagos értékek térképezését.

Ennek a – jelenleg az egész Kárpát-Balkán régióra rendelkezésre álló – rendszernek a további bővítésével (reményeink szerint) a jövőben lehetővé válik a kérdés mélyebb, esetleg más szempontú (szociálgeográfiai, kulturföldrajzi, valamint néprajzi, szociológiai) vizsgálata is.

Mint említettük e fenti adatbázis összeállításával lehetőség nyílt a kapott eredmények térképezésére is. A társadalomföldrajzi folyamatok ábrázolásánál több

KARTOGRÁFIAI MÓDSZERT (pl. kartogram-, irányvonalas, illetve felületmódszer) is használtunk (KLINGHAMMER I. – PAPP-VÁRY Á. 1983; LERNER J. 1996; ARNBERGER, E. 2001).

A több tízezer rekordból álló adathalmaz feldolgozásának egy másik metódusa az adatok statisztikai interpretációja STATISZTIKAI MÓDSZEREK segítségével. A településterületek és szórványok lehatárolását az etnikai földrajzban ma már széleskörben elterjedt szomszédsági index, a különböző csoportok elkülönülését leíró indikátorok közül pedig a Hoover-, a szegregációs és a koncentrációs index, a fejlettségi különbségek kifejezését a faktor-és clusteranalízis segítségével végeztük el (SIKOS T. T. 1984; NEMES -NAGY J.(ED) 2005).

A kutatások különböző földrajzi dimenzióval is rendelkező társadalmi, illetve gazdasági problémákat állítottak érdeklődésünk fókuszába. A vizsgált jelenségek azonban a mai világban egyre bonyolultabbak, sokrétűbbek, és ebből kifolyólag csak több szempont együttes vizsgálatával foghatóak meg. Ennek figyelembevételével igyekeztünk a fenti módszertani bázison föltárni és egybevetni a hátrányos helyzetben fekvő régiók, illetve valamilyen társadalmi jelenség területi elhelyezkedését az etnikai térszerkezet aktuális állapotával.

3. AZ ETNICITÁS KÉRDÉSE A KÖZTES-EURÓPAI TÉRSÉGBEN

Nemzet, nemzetiség, etnikum, kisebbség. Ismerősen csengő szavak, kifejezések a heterogén etnikai térszerkezettel rendelkező Kárpát-Balkán régióban. Az e fogalmak mögött húzódó tartalmak megítélése azonban sokszor nagyon leegyszerűsíti a folyamatokat.

Az etnikai sokszínűség kérdését ugyanis több oldalról közelíthetjük meg: egyrészt a csoport identitása, identitáshordozó tényezőinek kialakulása/kialakítása és változása oldaláról, illetve politikai-stratégiai oldalról. Az etnicitás és a földrajz kapcsolata már régi időkre tekint vissza, más diszciplínák művelői mellett a kérdéskör geográfusok érdeklődését is felkeltette.

A nacionalizmus törekvéseinek célja a fogalom különböző definícióinak közös vonása alapján, hogy az etnikai terület és az államterület különbözősége miatt a kettőt „nemzetállamok” létrehozásával lehetőleg szinkronba kell hozni. E nemzetállamok létrehozásának/létrejöttének folyamata, a modern nemzetek kialakulása Európában elsősorban a gazdasági fejlődéshez köthető. Mivel a gazdaság teljesítőképessége és a világgazdaságban elfoglalt szerepe alapján a kontinens nyugati fele már a történelem korábbi időszakában is eltérően fejlődött, nem csoda, hogy a nemzetfejlődés is különböző utakat járt be. Ennek terméke a mai kettős európai nemzetdefiníció, ami megkülönbözteti az Európa nyugati felében létező nemzeteket a kontinens keleti felében találhatóktól.

A Sczeczin-Trieszt vonaltól nyugatra, a már régebben meglévő politikai keretek az érett középkortól folyamatosan alakulnak ki és válnak egyre stabilabbá, illetve az abszolutizmus égisze alatt egységesebbé. Ezeket a kereteket töltik majd ki – Bibó István szavaival élve – azok a tömegérzelmek, ezzel együtt tömegmozgalmak, amelyek a modern nemzet kialakulásában döntőek és amely folyamatok során a nemzet (natio) addigi hordozóinak, a nemességnek a helyébe a polgárság lép (BIBÓ I. 1994). A nemzet kerete tehát a már évszázados történelemmel bíró, gazdaságilag fokozatosan erősödő, egységessülő politikai egység (*államnemzet*).

Miközben nyugaton a már régóta többé-kevésbé szilárd határokkal egzisztáló központi vezetéssel rendelkező állam adja a keretet a modernkori nacionalizmushoz, ami a 19. századra létrejöttek tekinthető, kifejlődése az Elbától keletre ekkor csak épphogy elkezdődött. Ebben az időben a köztes-európai nagyrégiót földrajzilag három, elmaradott struktúrákkal rendelkező államhatalom fedte le (Habsburg Birodalom, Oroszország, illetve az Oszmán Birodalom), amelyek rendező elvei között nem szerepelt az országot lakó népek érdekképviselése.

Így a fent említett vonaltól keletre a gyengébb gazdasági potenciállal rendelkező, labilis politikai keretek miatt, amelyeknek így nem voltak egységesítő hatásai, a társadalmi struktúrák átalakulása is eltérően haladt. A hiányzó vagy gyenge polgárság sem tudott a nemzeti mozgalmak élére állni. A francia forradalom eszméjének terjedése következtében azonban a 19. század második felétől a térség népei között is feltámadtak a fent említett tömegérzelmekkel kísért tömegmozgalmak. A kérdés csupán az volt, hogy ezeknek mi alapján és milyen kereteket kell kitölteni?

Ebben a térségben a nemzeti sajátosságokat, a „mi” tudatot, a környezetből való különbségeket leginkább a közös származástudat, a közös kultúrát hordozó szokások, a nyelv, esetenként a vallás jelentette (*kultúrnemzet*). Emellett sok esetben fontos volt a középkorban már létező államokra, államkezdeményekre való történelmi emlékezet is, ami erősebb keretet alkotott, mint az amúgy gyenge, dinasztikus alapokon létrejövő birodalmak, amelyek közül pl. az oszmánoké kulturálisan is idegen volt a leigázott csoportokhoz képest (ROMSICS I. 1996; 1998).

A politikai célokat tehát a térségben a közösség körülírása, valamint a kialakítandó politikai keretek határozták meg. A heterogén etnikai térszerkezet következményeként ezek nemcsak a korabeli államhatalom (és ezen keresztül a nagyhatalmak) érdekeit, hanem a modern nemzetté válás folyamatában éppen különböző szinteken álló csoportok érdekeit is keresztezték.

Így a sajátos etnikai térszerkezet a térségbeli társadalmi, egzisztenciális, olykor politikai törésvonalak meghatározásában döntő jelentőséggel bírt és bír mind a mai napig. A problémák kiéleződését pedig meghatározta egyrészt, hogy a modern nemzetté válás útján hol tart az adott népcsoport, másrészt pedig a politikai erő nagysága, amellyel az adott pillanatban a közösség rendelkezett.

A köztes-európai térség népeinek két legfontosabb identitáshordozó tényezőjének, nyelvüknek és vallásuknak kombinációja jelöli ki azokat a csoportokat, amelyek valamilyen szinten a mai nemzeteket, illetve etnikumokat meghatározzák, jöllehet az identitás erőssége különböző lehet. Az *1. táblázat*ból kide-

1. táblázat A köztes-európai térség népcsoportjai nyelvük és leginkább jellemző vallásuk kombinációja alapján*

	KERESZTÉNY					MUSZLIM
	katolikus	g.katolikus	luteránus	kálvinista	ortodox	
SZLÁV NYELVEK						
<i>nyugati</i>						
-lengyel	lengyelek					
-cseh	csehek					
-szlovák	szlovákok		szlovákok			
<i>keleti</i>						
-belorusz					belaruszok	
-ukrán					ukránok	
-ruszin		ruszinok				
-orosz					lipovánok	
<i>déli</i>						
-szlovén	szlovének					
	horvátok					
-horvát	sokácok					
	bunjevácok					
-szerb					szerbek	goránok
-makedon					montenegróiak	torbešek
-bosnyák					makedónok	bosnyákok
-bolgár					bolgárok	pomákok
BALTI NYELVEK						
-lett			lettek			
-litván	litvánok					
FINNUGOR NYELVEK						
-magyar	magyarok,			magyarok		
	csángók					
-finn			finnek		karjalaiak	
-észti			észtek			
LATIN NYELVEK						
-román		románok			románok	
					aromunok	
GERMÁN NYELVEK						
-német	svábok		szászok			
EGYÉB NYELVEK						
-albán	albánok				albánok	albánok
-görög					görögök	törökök
-török						tatárok
-tatár						
-örmény						
-cigány						

* kiemelve az olyan népcsoportok, amelyek identitásában a vallás döntő szerepet játszik

rül, hogy a térség mind a nyelvek mind pedig a vallások tekintetében roppant heterogén képet mutat. Néhány esetben a nyelvi egység vallási megosztottsággal is párosul, ami különböz, a legtöbb esetben vitatott, eltérő identitásokat határozhat meg (pl. pomákok, torbešek, ruszinok). A legnagyobb számú és legnagyobb területet belakó csoport szláv nyelvű. A földrajzi alapon kategóriákba sorolt, sok esetben csak jelentéktelen nyelvi különbséggel bíró, a térségben megjelenő két nagy keresztény vallás határterületén élő szláv nyelvűek érthetően több vallási felekezethez tartoznak. A nyugati szlávok (csehek, lengyelek, szlovákok) többsége római katolikus vallású, csak a szlovákság egy része luteránus, míg a keletiek (belaruszok, oroszok, ukránok) ortodoxok, illetve a ruszinok a hasonló rítust követő, de a pápa egyházi primátusát elismerő görög katolikus vallás követői. A déli szlávok ebben a tekintetben megosztottak. A nyugat-európai centrumterületekhez közelebb lakók (szlovének, horvátok, sokácok, bunyevácok) római katolikusok, az egykori Bizánc erőterében lévők (bolgárok, montenegróiak, makedónok, szerbek) ortodoxok. Az oszmán jelenlét örökségeként fogható föl, hogy számos délszláv nyelven beszélő csoport jelenleg muszlim vallású (bosnyák muszlimánok, goránok, pomákok, torbešek).

A szláv nyelvűek mellett legnagyobb számban az újlatin nyelvű románok nagy része ortodox vallású (kisebb részük a rendszerváltást követően – főként az észak-erdélyi románság körében – újjáéledő görög katolikus vallás követői), csakúgy mint a görög nyelvűek. A magyar nyelvűek (magyarok, csángók) a legheterogénebbek vallásilag, hiszen amellett, hogy többségük római katolikus, jelentős részük református, evangélikus, de nem kevesen közülük, főleg Erdélyben, az unitárius vallás követői. Hasonló a vallási heterogenitás az albán nyelvűek körében. Jóllehet jelentős többségük muszlim, de az észak-albán hegyvidéken katolikusok, illetve településterületük déli részén, Epiroszban ortodoxok, identitásukban a nyelvi kritériumok az erősebbek. A római katolikus vallás követői még a német nyelvű „sváb” (Donauschwabe) lakosságon kívül a balti nyelvet beszélő litvánok. A szintén balti nyelvet beszélő lettek, a finnugor észtek, valamint a német nyelvű erdélyi szászok evangélikus vallásúak. A vizsgált területen a jelenleg már csak szórványban élő türk nyelvű törökök és tatárok pedig muszlimok. A nyelvek és vallások által definiálható közösségek identitásának erőssége különböző attól függően is, hogy az adott csoport hol tart a modern nemzetállam útján. A 2. táblázatban a köztes-európai népeket igyekeztünk rendezni államiségük, illetve identitáshordozó tényezőik jelentősége szerint. Az állam, a nyelv, a közös kultúra egysége leginkább a lengyelek és a magyarok esetében figyelhető meg, jóllehet Lengyelország 18. századi felosztása és mintegy 120 évre való megszűnése, illetve Magyarország beillesztése a Habsburgok dunai monarchiájába az önálló állami kereteket éppen a modern nacionalizmusok idejére gyengíti, szakítja meg. Az állami keretek mellett a magyarok esetében

2. táblázat A köztes-európai térség népcsoportjai az államiság tényének helyzete és identitáshordozóinak alapján

AZ ÁLLAMISÁG TÉNYE	AZ IDENTITÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK KÖZÜL MELYEK ALAPVETŐEK					
	állam	nyelv	vallás	kult.közeg	lakóhely	egyéb
Több száz éves állami önállósággal rendelkezők (perszonálio miatt vagy csak rövid időre szakad meg)						
lengyelek magyarok	■	■	■			
Több száz éves államisággal rendelkeznek (leginkább perszonálióban)						
csehek horvátok litvánok	■	■	■			
Államiságuk megszakad a középkorban (van kollektív emlékezet)						
bolgárok románok/ szerbek		■	■	■		
Modernkori államiságuk a 20. században alakul ki/szilárdul meg						
albánok belaruszok bosnyákok crnogoraiak észtek finnek görögök lettek makedónok szlovákok szlovének ukránok		■	■	■	■	
Államisággal nem rendelkező vitatott különállású, néprajzi, vallási csoportok						
balkáni törökök bunjevácok cigányok csángók gagauzok goránok lipovánok németek pomákok ruszinok sokácok tatárok torbesek vlachok		■	■	■	■	■

■ döntő fontosságú; ■ jelentős szerepű

a nyelv, a lengyelek esetében a nyelven túl a luteránus poroszok és ortodox oroszok pufferzónájában vallásuk is meghatározza identitásuk erősségét. Bár a cseheknek, horvátoknak, litvánoknak több évszázadra visszatekintő államiságuk van, de államuk a késő középkorban (a cseheké az újkorban) más nyelvű államokkal került perszonálióba. A horvátok a Magyar Királysággal, a litván-

nok a Lengyel Királysággal alkotnak perszónáluniót, míg a csehek az 1620-as fehérhegyi vereségük után váltak osztrák örökös tartománnyá. Ennek ellenére identitásukban ezek az egykori állami keretek fontos szerepet játszanak mivel ezek továbbra sem oldódnak föl teljesen. A horvátok esetében azonban nem a nyelv, hanem a római katolikus vallásuk húz választóvonalat a hasonló nyelvet beszélő délszlávokkal (főleg az ortodox szerbekkel, illetve a muszlim bosnyákokkal) szemben.

A térségben a románoknak, szerbeknek, bolgároknak a középkor folyamán volt önálló államiségük, de ennek kontinuitása történelmi távlatokban viszonylag hamar megszakadt. Némi korlátozott politikai mozgástérrel csupán a román fejedelemségek bírtak a későbbiekben, ezért a románok identitásában nyelvük mellett ennek is döntő súlya van. A szerbeket és bolgárokat az Oszmán Birodalomban vallásuk és a kulturális közegük különböztette meg környezetüktől és vált nagyon fontos identitáshordozó tényezőjüké, régi államaikra való kollektív emlékezetük mellett.

Jelentősebb azoknak a népcsoportoknak a száma a vizsgált térségben, amelyeknek csupán a 20. században sikerült önálló államot alakítani (albánok, belaruszok, bosnyákok, észtek, lettek, szlovákok, szlovének, ukránok), illetve tudták önálló államuk kereteit megszilárdítani (finnek, görögök, makedónok, montenegróiak). Közülük csupán a titói Jugoszláviában köztársasági rangú közigazgatási egységgel bíró montenegróiak és muszlimán bosnyákok kötik identitásukat ehhez az állami keretükhöz. Többségük esetében azonban a nyelv, esetleg a vallás mellett eltérő kulturális közegük is fontos önmeghatározásuk kialakulásában. Néhány esetben pedig a lakóhelyhez, esetleg egyéb tényezőhöz is kötik identitásukat.

A táblázatban a legnagyobb egységet az államiséggel soha nem rendelkező csoportok alkotják. Identitásukban ezért az állami keretek egyáltalán nem játszanak szerepet. Legtöbbjük esetében olyan csoportokról van szó, akik vagy a hasonló nyelvet beszélő közösségeik modern nemzetté válásának folyamatából valamilyen oknál fogva kimaradtak (balkáni törökök, bunyevácok, csángók, lipovánok, németek, sokácok, torbešek, vlachok), esetleg azoktól vallásukban különböznek (goránok, pomákok, ruszinok), vagy éppen körükben a modern nemzetté válás folyamata nem, illetve egyéb úton történt/történik meg (gagauzok, cigányok, tatárok). Önmeghatározásukban ezért a legkülönbélebb tényezők játszottak, illetve játszanak szerepet, a csoport szűkebb földrajzi-, és/vagy társadalmi közegének helyi sajátosságai mentén.

Az áttekintés rámutat, hogy az alapjában is tagolt geopolitikai struktúrákkal rendelkező köztes-európai térség társadalma számtalan törésvonalat rejt amellett, hogy az országok lakosságának a gazdasági átmenet okozta nehézségekkel is meg kell küzdeni (*I. ábra*). A fent bemutatott körülmények figyelembe

vétele után választottuk ki a Kárpát-Balkán régióból azokat az etnikumokat, illetve nemzeti kisebbségeket, amelyek állami keretei vagy identitásuk kevésbé szilárd, esetleg eltér a megszokottól, ezért különállásuk vitatott, jelenlétük folyamatos konfliktusforrás.

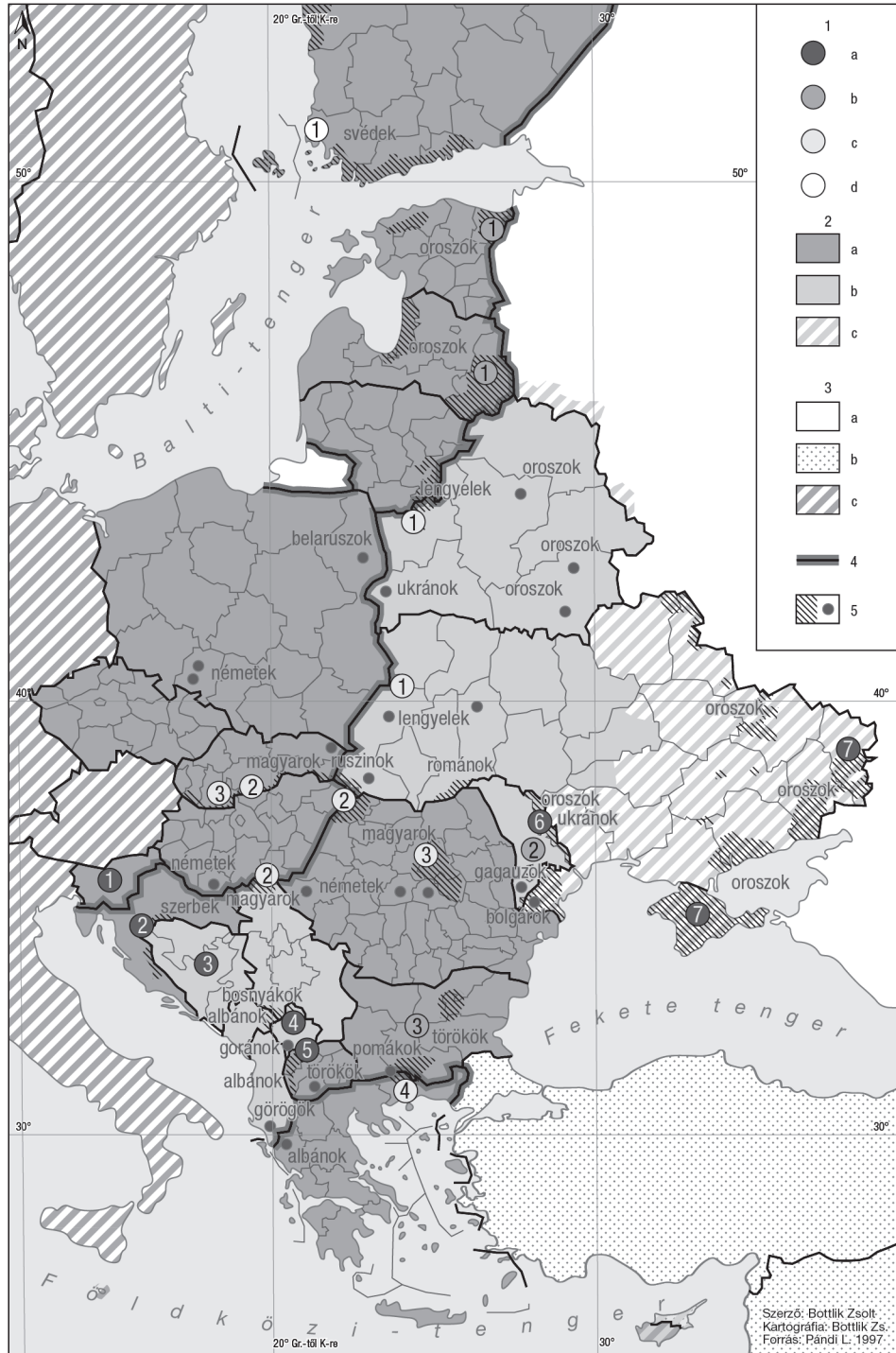
A korábbi bizonytalan állami keretek, valamint a közös élmény, hogy kinn rekedtek a 20. század elején létrejött albán állam keretein, képezi identitásuk egyik alapját a nagyszámú és kompakt tömbben élő koszovói és macedóniai albánoknak. A montenegrói identitást viszont éppen a 20. századi történelmi szituációnak köszönhetően a meglévő állami keretek erősítik. E csoportok konfliktusa a szerb dominanciájú jugoszláv, később szerb, illetve makedón állammal fegyveres konfliktusokkal terhelte az átmenet időszakát. Koszovó jelenlegi önállósága nyomán – először a második világháború óta – etnikai alapon változik meg az európai status quo és kérdőjeleződik meg az eddigi külpolitikai doktrína.

A vallás, mint láttuk, különösen a balkáni térségben igen fontos identitáshordozó tényező, ami leginkább a – hivatalos álláspont szerint az Oszmán Birodalom káros örökségének tekintett – muszlim vallásúak kapcsán okoz súlyos konfliktusokat. Ezek közül a legtöbb áldozatot az 1990-es évek boszniai háborúja okozta, ami számos, Európa számára is fontos kérdést hagyott megválaszolatlanul. Emellett általában a muszlim lakosság általános periférikus helyzete, illetve a többségi társadalomtól eltérő demográfiai viselkedése is sok problémát hozott már eddig is felszínre. Elég csak a demográfiai katasztrófa felé tartó bolgár társadalom jelentős számú török és pomák kisebbségére gondolni. Az ezekhez képest talán jelentéktelennek tűnő problémákat sem szabad lebecsülni. Emellett pedig a fontos geopolitikai helyzetben lévő Ukrajnában „csupán” az etnikai (esetleg politikai) önállóságuk elismertetésért síkra szálló ruszinok, vagy Romániában az asszimilációval küzdő magyar nyelvű csángók problémái is hasonló kérdéseket vetnek fel.

Nagyon sajátos a helyzete a korábban jelentős gazdasági erőt felmutatni tudó, inkább társadalmi helyzetük miatt csoportnak tekinthető, mára már csak csekély számú kárpát-medencei németeknek, akik kimaradnak a német nemzeté válás folyamatából, jóllehet többnyire eleven kulturális kapcsolatban voltak kibocsájtó területeikkel. Öntudatra ébredésük, modernnek mondható nemzeti mozgalmaik indulása sajnálatos módon egybe esett a hitleri Németország térségbeli befolyásának csúcspontjával, így a második világháború utáni nagy kényszermigráció, valamint Romániából a rendszerváltást követő exodusuk miatt mára már csak hírmondóik maradtak.

A régió népcsoportjai közül több szempontból problémás a cigányság sorsa és helyzete, ami többdimenziós vizsgálat tárgyát képezi, nemcsak a magyar tudomány művelői között. Amellett, hogy nem rendelkeznek az európai térszerve-

Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban

1. ábra A köztes-európai térség politikai földrajzi helyzete és a kisebbségek konfliktuspotenciálja (előző oldal)

1-etnikai különbségek által (is) meghatározott konfliktusok, a-fegyveres konfliktusok [1=szlóvén/szerb, 2=horvát/szerb, 3=bosnyák/horvát/szerb, 4=koszovói albán/szerb, 5=albán/macedón polgárháború, 6=transznyisztiai orosz/moldáv fegyveres konfliktus, 7=ukrajnai polgárháború], b-éles politikai csatározások [1=baltikumi orosz kisebbség, 2=moldávok önazonosságának konfliktusai és kisebbségeik helyzete, 3=bulgáriai muszlim kisebbségek konfliktusai], c-kevésbé éles társadalmi feszültségek [1=lengyel kisebbségek Balaruszban és Ukrajnában, 2=magyar kisebbségek általános helyzete, 3=magyar autonómia törekvések, 4=görögországi muszlim kisebbség], d-a kisebbségi probléma békés megoldása [1=finnországi svédok helyzete]; 2-Köztes Európa, a-EU-tagok, b-nem EU-tagok, c-Köztes-Európa keleti pufferzónája; 3-egyéb területek a-Oroszország, b-Európán kívüli országok területek, c- Köztes-Európán kívüli EU országok; 4-Schengeni országok; 5-Jelentős számú kisebbségek, tömbökben/szórványban (Forrás: PÁNDI L. (SZERK.)1997)

zódés formáival, sem a vallás, sem pedig a nyelv nem tényező identitásukban. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a térségben szórványban élnek, ezért etnikai tömbjeik csak nehezen lokalizálhatóak. Szociokulturális kereteik eltérnek az Európában megszokottól, leginkább társadalmi és földrajzi periféria-helyzetük legfőbb csoportképző tényezőjük. Az európai nemzetképzés folyamataiba éppen ezért csak nehezen kapcsolódnak be, így a velük kapcsolatos problémák túlmutatnak alábbi vizsgálataink keretein.

4. BIZONYTALAN ÁLLAMI KERETEK KÖZÖTT KIALAKULÓ IDENTITÁS

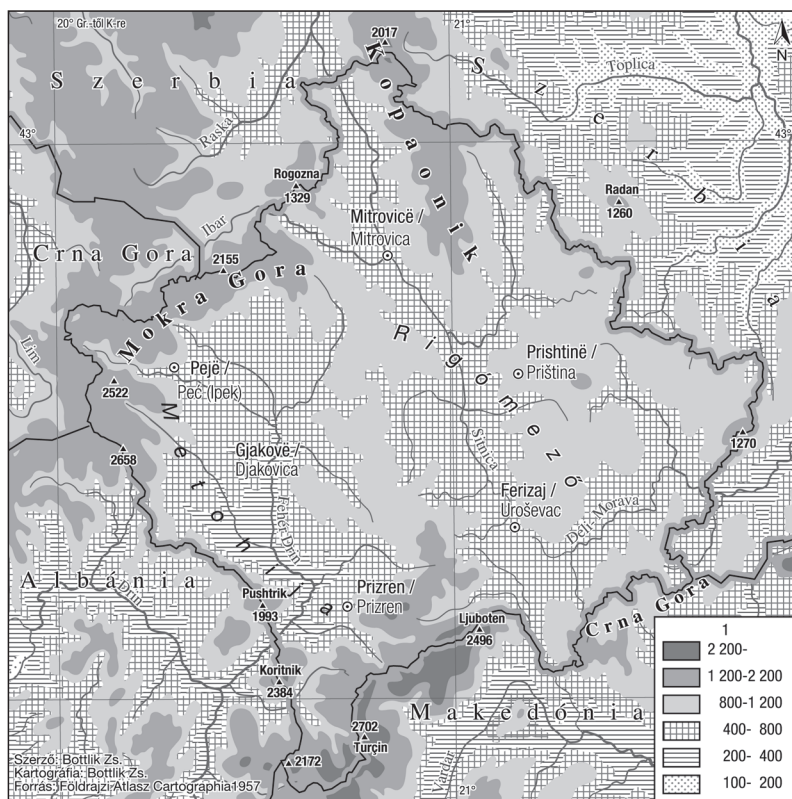
4.1. A KOSZOVÓI VÁLSÁG ETNIKAI FÖLDRAJZI VONATKOZÁSAI

A titói Jugoszlávia felbomlása Montenegró néhány évvel ezelőtti kiválásával, valamint Koszovó függetlenségének 2008 februárjában történő kikiáltásával befejezettnek tekinthető. Ugyanakkor Európa minden tekintetben legfiatalabb államának, Koszovónak a nemzetközi elismerése újból kiélezte a már meglévő ellentéteket, amivel felborulni látszik a napjainkban is igen törekenynek mondható balkáni egyensúly.

A 20. században a vizsgált terület hovatartozásáért folyó politikai, valamint sokszor háborús csatározások miatt az utóbbi évtizedekben a térség az európai közvélemény érdeklődésének középpontjában állt. A válság történeti háttéréről, viszonylag gazdag történelmi szempontú hazai és külföldi (elsősorban német) szakirodalom (BARTL, P. 1993. HERACLIDES, A. 1995, JUHÁSZ J. 1999, KAPRONCZAY P. 1999) áll rendelkezésre. Ugyanakkor a kérdés földrajzi vonatkozásainak feltárása csak tágabb összefüggésekben történt meg (KOC SIS K. 1993. 2001. BÜSCHENFELD, H. 1999).

A terület Szerbiától való elszakadása azonban újra rávilágít a balkáni helyzet rendkívüli bonyolultságára, illetve ezzel kapcsolatban a rendezés politikai, stratégiai, valamint nemzetközi jogi körülményeire. Így a kérdés vizsgálata nem nélkülözheti a földrajzi aspektusú vizsgálatot sem.

Az alábbi fejezetben összefoglalást kívánunk nyújtani Koszovó lakosságának etnikai összetételéről, annak változásairól, továbbá a konfliktus földrajzi háttéréről, amennyiben ez a rendelkezésre álló adatokból lehetséges. Emellett igyekszünk rávilágítani a helyzet összetettségéből fakadó mélyebb összefüggésekre, amivel támpontot nyújthatunk a kérdés további földrajzi és egyéb aspektusú továbbgondolására is.

2. ábra Koszovó domborzati viszonyai.

1-Magassági szintek méterben (Forrás: Földrajzi Atlasz a Középiskolák számára, CARTOGRAPHIA, Budapest 1956)

4.1.1. Új állam a Balkánon

A két korábbi jugoszláv köztársaság (Macedónia és Crna Gora/Montenegró), valamint Albánia és Szerbia közé beékelte Koszovó nem egy több száz éve létező történeti-földrajzi egység. Mai területe nagyjából két történeti térséget foglal magába. Az egyik lényegében a Sitnica és az Ibar folyók völgyét jelentő Koszovopolje (Rigómező) Prishtinë (Priština)¹ központtal, másrészt a Fehér-Drin völgyében található Metohija, amelynek fontosabb települései Pejë (Peć) és Prizren (Prizren). Miután a 9. században a mai Montenegro területén alapított középkori szerb állam hatalmi súlya meggyengült és helyét a 12. században Raška szerb nagyzsupánsság vette át, a vizsgált terület a 13. század derekán tartósan a szerb állam részévé vált. Ezután az éppen Rigómezőn (1389) elszenvedett vereség következtében került a térség török uralom alá.

¹ A koszovói helyneveket albánul alkalmazzuk, mögöttük zárójelben a hazai térképeken egyelőre elterjedtebb szerb variánsot adjuk meg.

A Török Birodalomban többszöri területi átszervezés után a 19. században már a prizreni vilajet része volt. Az első Koszovóként elnevezett közigazgatási egység (Koszvói vilajet) 1875-ben jött létre, azonban ez nem egyezik meg Koszovó mai területével (Közép és Kelet Koszovót, valamint a mai Macedónia északkeleti részét foglalta magába Skopje (Üsküb) székvárossal). A mai Koszovó többi része ekkor a Monastiri vilajethez tartozott. A Balkáni háborúk után Koszovópolje Szerbiához, Metohija pedig Montenegróhoz került, majd az első világháborút követően, mindkét térség Szerbia része lett. 1922–1929 között a Szerb–Horvát–Szlovén királyság Dél-Szerbia prefektúrájához (oblast), 1929–1941 között pedig Koszovópoljét Jugoszlávia Vardari, Metohiját pedig a Zetai bánóságához (banovina) csatolták (PÁNDI L. (SZERK.) 1997).

A második világháború idején mind a két terület az ekkor olasz gyámság alatt létrejövő ún. Nagy-Albánia része volt, majd lényegében mai formáját a világégést követően, az 1946-os első szövetségi alkotmány értelmében Szerbia autonóm tartományaként (előbb a két történelmi tartomány nevéből álló betűszóval Kosmet, majd 1968-tól Koszovó néven) nyerte el, amelyet az 1989 márciusában elfogadott szerb alkotmány számolt föl.

A Balkán szívében fekvő térség 20. századi perifériális helyzetével ellentétben igen fontos stratégia jelentősége volt a ma Koszovónak hívott területnek már az antik időkben is. A folyóvölgyek medencéin keresztül haladó fontos közlekedési utak kötötték össze DK-Európa különböző távoli területeit. A „*Via de Zeta*” az albán Adriát (Lezhë) kapcsolta össze Prizrenen keresztül Niš-sel. Az ún. „*Boszniai Út*” pedig az Égei térséget ÉNY-Boszniával (Bihać). Ez utóbbi az oszmán idők egyik, ha nem a legfontosabb kereskedelmi és hadi útja volt. Később a regionális középhatalmi státuszra törő Monarchia számára is geostratégiai jelentőséggel bírt.

Koszovó társadalmi-gazdasági arculatának kialakulásában a történelmi háttér mellett meghatározó szerepe volt a természetföldrajzi környezetnek, amit a Dinaridák központi mészkő vonulatai, illetve a hegyvonulatok között levő folyóvölgyek, és a már említett két tágasabb medence határoz meg (2. ábra).

A vizsgált területet zord, 2000 méternél is magasabb csúcsokkal bíró hegyvonulatok keretezik. ÉNY-ről a Mokra Gora, míg ÉK-ről a Kopaonik láncai, ahol értékes ásványkincsek (ón, ólom, nikkel) bányászata folyik. Délen pedig az előbbieknél magasabb Šar hegység, illetve a alacsonyabb Crna Gora vonulatai.

A két „iker” medencét, amelyekben a pliocénban még egy tó vize hullámozott, egy csaknem 1000 m-es hegyhát választja el egymástól. A nagyobb, de 300 méteres átlagmagasságával alacsonyabb Metohijai-medence tengelyében a Fehér Drin folyik. E völgyön át, valamint az albán határon magasodó hegyvidék hágóin nyugati irányba, az észak albán vidékek felé nyitottabb. Ugyanakkor a kisebb, ám

magasabb 500 méteres átlagmagasságú Koszovói-medence pedig a rajta átfolyó Ibar, illetve kis mellékfolyócskáján a Sitinican keresztül inkább északra, a közép-szerbiai tájak felé nyújt kapcsolatot.

A 10 877 km² területű Koszovó népessége a helyi statisztikai hivatal adatai alapján 2008-ban valamivel több mint 2 millió fő (2 126 708 fő), míg a terület népsűrűsége 195 fő/km² volt, az egykori Jugoszlávia egyik legsűrűbben lakott régiója a közepes népsűrűségű európai országok közé tartozott. Az országos átlagérték azonban – leginkább a fent említett természeti viszonyoknak megfelelően – nagyon egyenlőtlen (3. ábra).

A legnagyobb népességtömörülések a nagyobb városokkal rendelkező komunat-okban (Prishtinë (Priština), Mitrovicë (Mitrovica) Ferizaj (Uroševac) Koszovóban, illetve Pejë (Peć), Gjakovë (Djakovica) és Prizren (Prizren) Metohijában) és azok környékén az alacsonyabban fekvő medencékben találhatóak (pl. Malishevë (Malisevo), vagy Lipjan (Lipljan)). A nem túl nagy átlagmagasságú hegyláb felszínekkel jellemezhető komunatokban közepes a népsűrűség értéke.

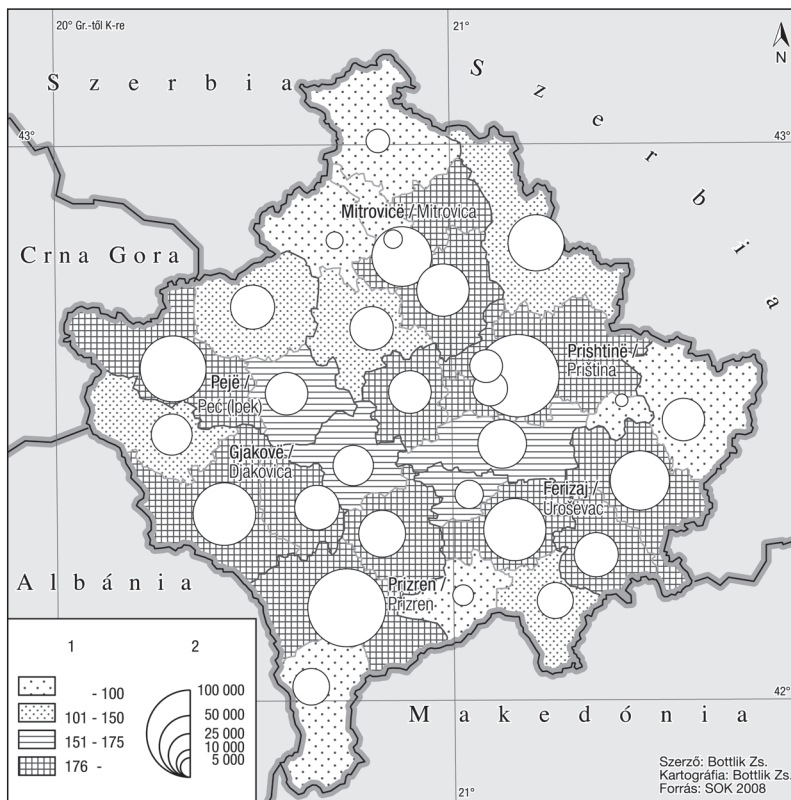
Elsősorban az ország periferiáin található néhány komunat, ahol a lakosság négyzetkilométerenkénti száma rendkívül alacsony. Ezek leginkább magashegységi térszínekkel jellemezhetőek, kevésbé városiasodottak és feltűnő, hogy jelentős a nem albán lakosság aránya (Leposaviq (Leposavić), Zubin Potok (Zubin Potok), Zvečan (Zvečan), illetve Shtërpcë (Štrpce), Dragash (Dragaš)).

4.1.2. Az albán szerb konfliktus gyökerei

Koszovó etnikai térszerkezetét taglaló tanulmány nem kerülheti meg az albán–szerb szembenállás történeti háttérének ismertetését, ami rávilágít arra a tényre is, hogy e konfliktus miért éppen Koszovó kapcsán éleződött ki.

A jelenleg vallásilag három, néprajzilag két csoportra osztható albánok az illírek leszármazottjainak tekintik magukat, jóllehet az illír-albán kontinuitás több szempontból is viták keresztjében áll. Etnogenezisük térsége a makedónok, trákok később rómaiak támadásainak következtében a nehezen megközelíthető észak albán hegyvidékre tehető. Ugyanakkor a Bizánc erőterében fekvő Koszovó mai területén a szláv törzsek 7. századi előretörése miatt a lakosság etnikai összetétele igen kevert, a szláv népesség mellett jelentős számú romanizált vlach, valamint illír (albán) élt (BARTL, P. 1996). A korabeli településszerkezet is a heterogén vallási és etnikai viszonyokat tükrözte. Míg a városokban szláv ortodox, addig a falvakban a szláv földbirtokosoknak alárendelt római katolikus albán és aromun lakosság élt.

A környékbeli szláv csoportokat uralmuk alatt egyesítő Nemanja dinasztia által keletkezett Szerbia, a vizsgált területet a 12. században integrálja országába,

3. ábra Koszovó népességének területi megoszlása kistérségek (kommunatok) szerint (2007)
 1-népsűrűség (fő/km²); 2-A lakosság száma (fő) (Forrás: Demographic Changes of the Kosovo population 1948–2006 – Statistical Office of Kosovo (SOK), Prishtinë 2008; 21 p)

melynek következtében a lakosság szláv (szerb) jellege tovább erősödött. A hatalma csúcspontján lévő szerb állam létének köszönhető, hogy az albánok szétterjedése a relatívan túlnépesedett, hegyvidéki etnikai törzsterületükről a 11–12. századtól főként déli irányba gyorsult föl, aminek következtében nemcsak a közeli Epirosz hanem a Görög félsziget déli térségei is (Peloponneszosz, Attika) jelentős albán lakossággal bírtak (4. ábra).

A szerb állam az ún. Marica-menti csatában 1371-ben, majd később Rigómezőn a Török Birodalommal szemben elszenvedett 1389-es veresége alapjaiban megváltoztatta a fent vázolt politikai helyzetet, ami kihatással volt a térség etnikai térszerkezetére is. Ennek egyik kulcsmomentuma az albánok tömeges muszlim hitre való áttérése, aminek egyik mai napig ható eredménye, hogy az albánság az ortodox vallású szerb és görög néphez történő korabeli felgyorsult asszimilációja fordulatot vett (CSAPLÁR–DEGOVICS K. 2007). Másfelől pedig a muszlim hitű albánok kedvezményezett helyzetbe kerültek a Török Birodalmi struktúrában. A

másik lényeges mozzanat pedig a középkori szerb állam fénykorában alapított autokefál Skopjei patriarchatus Ipekbe (Peć) költözése (BENDER, J. R. 1984).

Az áttérők motivációi között elsősorban a könnyebb adóterheket (pl. a gyerekadó (devşirme), vagy a fejadó (dzsizje)) csak a nem muszlim lakosokra vonatkozott), és az erőszakos iszlamizációt kell megemlíteni. A törökellenes harcok sikertelenségei miatt sikerül az albánság által lakott területeket az Oszmán Birodalomba integrálni, jóllehet ezek nem alkottak elkülönülő közigazgatási egységet. Az új politikai helyzet és a nem túl agresszív dervis rend (Bektashi) működésének következtében tömegével tértek át az albánok a muszlim hitre. A török hódoltság idején az Ipeki (Peć) patriarchatus különleges jelentőségre tett szert, mint a „szerb földek” és a szétszóratásban élő szerbek összetartója.

A központi török vezetés nem törődött a meghódított keresztény lakosság mindennapi életével, vagy vallási hitével (megelégedett csupán azzal, hogy a vallási vezetők elismerik a szultán autoritását). Ugyanakkor érdeke volt a hozzá lojális csoportokat erősíteni, ami leginkább a muszlimok kiváltságainak erősítésében manifesztálódott. Ennek következményeként a muszlim és nem muszlim vallású társadalmi rétegek között egy jól kitapintható egzisztenciális különbség is kialakult (STADTMÜLLER, G. 1955).

E fent említett folyamatok eredményeképpen az ortodox szerb lakosság létezésében is veszélyeztetve volt, ami a 15. századtól folyamatosan, több hullámban a Kárpát-medence déli, alföldi térségei felé irányuló vándorlásukat eredményezte etnikai törzsterületükről. Ezzel szemben a szultán szabad alattvalóinak számító albán muszlimok egyre nagyobb számban a környező hegyekből a koszovói medencék felé húzódtak. Ennek következtében kezdte a 16. század vége óta fokozatosan elveszteni Koszovó mai területe az addig döntően szerb etnikai jellegét, és szélesedett a térség lakosságának a török megjelenése előtt 4–5%-át kitevő albánok etnikai területe.

A vizsgált térség lakosságának kora újkori etnikai összetételét és annak területi konzekvenciáit szinte lehetetlen felvázolni, részben a kevés nyugati kútfő, részben pedig az oszmán levéltári anyagok feldolgozatlansága miatt. A nyugati források emellett meglehetősen következtelnek. A „szláv” kifejezés általában keresztényt a „turci” (török) pedig hol muszlim lakosokat, hol etnikumot jelentett (CSAPLÁR–DEGOVICS K. 2007).

A szerb településterület regressziójával párhuzamos albán etnikai nyereség fent vázolt folyamata újabb lendületet kapott a 17. század utolsó harmadában, jóllehet ez nem okozott akkora szerb kivándorlást, ahogy ezt a szerb történetírás sugallja (MALCOLM, N. 1998; CLEWING, C. 2000). Ekkor a törököket magyaror-

4. ábra A szerb és albán etnikai terület változásának hatása a nyugat-balkáni térségben (következő oldal)

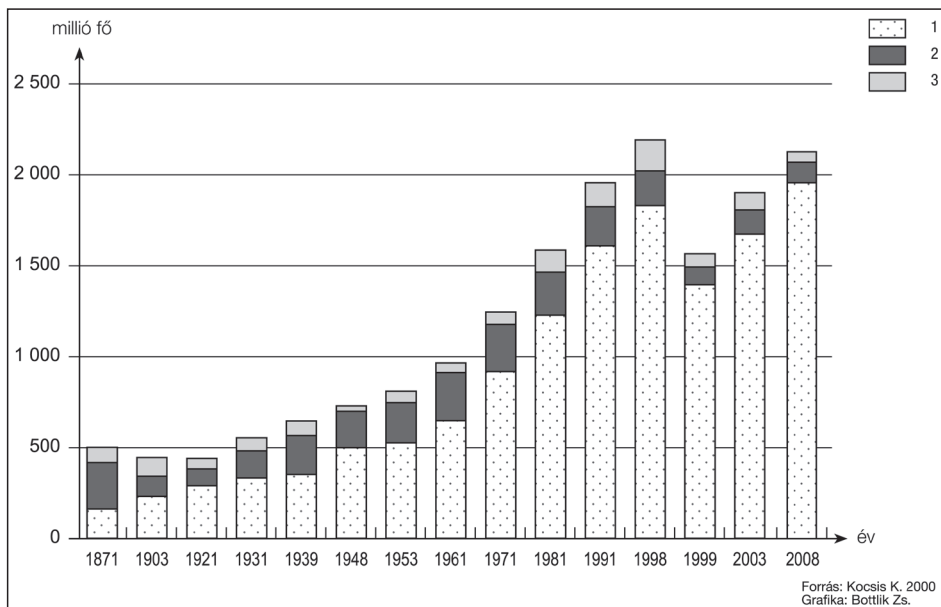
1-albán magterület 1000 körül; 2-az albán etnikai terület növekedése a 11-13 században; 3-az albán etnikai terület növekedése a 14-15. században; 4-az albán etnikai terület növekedése a 16-20.

szági hódoltsági területéről kiszorító Habsburg csapatok mélyen benyomultak a Török Birodalom balkáni térségeibe és jelentős mézszárlást hajtottak végre a terület muszlim lakosságának körében. Az itt élő szerbek – bízva a törökök özszeomlásában – felszabadítóként fogadták a Habsburg katonaságot. III. Arsenije (Crnojević) ipeki pátriárka hűség esküt is tett I. Lipót császárnak. Ám a hadiszerecse megfordult és a Török Birodalom konszolidálni tudta a helyzetet. Ennek következtében nemcsak a pátriárkának kellett menekülni. E menekült hullám azonban a fenti történeti munkák kutatásai szerint (MALCOLM, N. 1998; CLEWING, C. 2000), közel sem ragadt magával olyan nagy számú szerb családot (szerb források szerint 37-40 ezer család; kb. 70-100 ezer fő). Az elvándoroltak többsége aztán Magyarország déli vidékein (Bácska, Bánság) találtak otthonra.

Az így demográfiai vákuumba került területen, elsősorban albán térségekből, ettől az időtől kezdve ismét megélnékült a nagy tömegű beáramlás, sőt a 18. század közepén az osztrák csapatok ismételt betörését követően a török hatóságok már kifejezetten törekedtek Koszovó mai területén (de Macedónia és a Novi Pazári Sandžak térségében is) élő lakosság eliszlamosítására, illetve muszlimok szervezett betelepítésére. Ezzel az ortodox lakosság nagy kiterjedésű balkáni területeit próbálták muszlimokkal elválasztani egymástól így biztosítva a térség pacifikálását, illetve a lakosság államhatalomhoz való lojalitását (VOJE, I. 1991). E szervezett és spontán történő migráció miatt a vizsgált terület ekkor már jelentős albán lakossággal rendelkezett, míg a török feudális çiflik rendszer a mezőgazdasági termelésre alkalmas Koszovópoljén, illetve Metohijában biztosította a szerb lakosság túlélését (ezzel együtt koszovói többségét), hiszen a bérlők szívesebben alkalmazták a szerb parasztokat, mint az albánokat (4. ábra).

A 19. század utolsó harmadában megélnékültek a balkáni kis népek szabadságmozgalmai, melyek igényei a rendkívül heterogén etnikai térszerkezet miatt szinte mindig keresztezték egymás törekvéseit. Többek között ezek eszkalálódása vezetett az 1877/78-as orosz török háborúhoz, aminek lezárása átformálta a határokat a Balkánon. Az albán érdekek képviselőjét az 1878-ban a metohijai Prizrenben megalakuló Albán Liga volt hivatva ellátni, ami ekkor még csak a Török Birodalmon belüli albán területek egységét és autonómiáját tűzte zászlajára.

Az 1878-as berlini rendezés után létrejött új politikai szituáció nagy hatással volt Koszovó mai területének etnikai összetételére. A határváltozások következtében az egykori török területekről (elsősorban Szerbiából a korábbi Niši Sandžak területről), mintegy 30 000 albán menekült érkezett a vizsgált területre, akiknek az elüldözötésük miatt érzett elkeseredettségük, később haragjuk fordult új lakóhelyük (a mai Koszovó területe) szerbjei ellen (MALCOLM, N. 1998; CSAPLÁR–DEGOVICS K. 2007). A manapság is tapasztalható mély albán-szerb ellentét kiéleződése is e folyamat következménye, így nem csoda, hogy a 19–20. század fordulójáig legalább 140 000 szerb távozott a vizsgált térségből (McCARTHY, J. 1997). Ugyancsak emiatt állt be az

5. ábra A lakosság etnikai összetételének változása Koszovóban (1900-2008)

1. albánok; 2. szerbek; 3. egyebek (Kocsis K. 2001)

az etnikai fordulat, amely során a szerbek középkori államuk területén kisebbségbe kerülnek (5. ábra).

Az adatok alapján megállapítható, hogy Koszovó mai területén a századfordulóig eltelt időszak alatt a lakosság mintegy 60 000 fővel, a szerbek aránya pedig 51%-ról 25%-ra csökkent. Ezzel szemben az albánok a 32%-os arányukról 52%-os részesedést értek el.

4.1.3. Koszovó etnikai térszerkezete a 20. században

Koszovópolje és Metohija története és ezzel etnikai összetételének alakulása a 20. században az első világháborút közvetlenül megelőző két balkáni háború következtében vett újabb fordulatot. E fenti háborúk eredményeitől, konkrétan etnikai területük bekebelezésétől tartó albánok Vlorë-ban, 1912. november 28-án kikiáltották függetlenségüket. Ezt a Londoni Konferencia nagyjából a mai határok között ismerte el (1912. december 17– és 1913. július 29), amely határok az első világháború után szilárdultak meg (REUTER, J. 1987).

Az így keletkezett Albánia az ekkor mintegy 1,3 millió főnyi albánság csupán 56%-ának adott otthont. Az ország határán kívül rekedt albánok pedig Jugoszlávia (33,1%), Olaszország (7,1%), illetve Görögország (3,8%) állampolgáraivá váltak. Ilyen körülmények között az albán etnikai tér változásainak irányát a 20.

században az ország gazdasági és politikai egyben tartásáért küzdő Albánia helyzete, valamint az albánok politikai szétszabdaltsága határozta meg.

A jugoszláviai albánok történetét három történeti szakaszra lehet osztani. A továbbiakban Koszovóra fókuszálva e korszakok eseményeit vesszük sorba az etnikai folyamatokat befolyásoló tényezők szempontjából.

4.1.3.1. Koszovó a királyi Jugoszláviában

Az 1918-ban Jugoszláviában élő, az albánság egyharmadát kitevő csoport nagyobb része (mintegy 66%-a) a mai Koszovó területének lakója volt, amely lakosságának ekkor kétharmada volt albán. A királyi Jugoszlávia, miután politikailag visszaszerzte és országába integrálta a hivatalosan is a szerbség bölcsőjeként aposztrofált Koszovót, a szerb adminisztráció elérkezettnek látta az időt a szerbség számára az elmúlt évszázadok kedvezőtlen etnikai folyamatainak megállítására, esetleg megfordítására, amit minden lehetséges eszközzel (a szervezett szerb, crnogorai betelepítéstől, az albánok jogfosztottságán át egészen elüldözésükig) próbálták elősegíteni (BÍRÓ L. 2011). Erre kiváló alkalmat nyújtottak a konszolidáció első éveiben lezajlott szerb ellenes metóhijai és Drenica környéki albán felkelések, melyek vérbefojtása nyomán 1921 és 1939 között mintegy 120 000 szerb és montenegrói telepes érkezett Koszovó különböző régióiba (Kocsis, K. 2001). E szervezett telepítések megállították az albán etnikai transzgresszió ekkorra már több száz éves folyamatát, minek eredményeképpen az albánok aránya 66%-ról 54%-ra csökkent. Ugyanakkor a koszovói szerb lakosság 21%-ról 33%-ra tudta növelni részarányát.

Meg kell említeni a vizsgált térség nagyobb városai etnikai szerkezetének sajátosságát. A Török Birodalomban az oszmán jelenlét leghűségesebb támaszai a török nyelvű adminisztráció és a gazdaságot kezükben tartó csoportok tagjai, akik a legjobb stratégiai helyzetű térségekben kereskedelmi és hadi utak mentén, leginkább azok városaiban tömörültek (Kocsis, K. (ED) 2007).

Emiatt Koszovóban, elsősorban az ekkor 19 ezer lakossal bíró Prizrenben (Prizren), illetve az ekkor még csupán 16 ezres Prishtinë-ban (Priština) volt igen magas a török anyanyelvűek aránya, jóllehet a Török Birodalom visszahúzódása jelentős csoportjaikat sodorhatta magával. Ugyanakkor a fent említett szerb betelepülés nagy része szintén a városokba irányult, aminek a következményeként erősödött a két városban a szerb jelenlét. A szerb betelepülők közül nem kevesen agrártelepesek voltak, akiknek köszönhetően főleg Prishtinë (Priština) és Lab (Lab) környékén hoztak létre új mezőgazdasági területeket.

4.1.3.2. Koszovó a második világháborúban

A második világháború alatt a tengelyhatalmak lerohanták, majd érdekeiknek megfelelően felosztották a Balkán-félsziget ellentáborban lévő országait. Ez Ko-

szovó mai területére nézve fontos geopolitikai következményekkel járt. A térség ugyanis a albán nemzeti törekvéseket megvalósítva etnikai területük csaknem egészét magába foglalva – Mitrovicë (Mitrovica) környékének kivételével – az ún. „Nagy-Albánia” része lett. A koszovóiak a megelőző évek szerb pressziói miatt felszabadításuként élték meg e folyamatokat. Így nem csoda, ha maradéktalanul kiszolgálták az olasz, majd Olaszország 1943. szeptemberi kapitulációja után a helyükre lépő német csapatokat.

Nagy-Albánia létrejötte érthető okokból a szerbek tömeges elvándorlását és az albán településterület központi térségeiből albánok beköltözését indukálta (az ekkor beköltöző, mintegy 100 000 fős albán csoport között olaszországi albán családok is voltak), ami a két háború közötti, szerbek számára kedvező etnikai folyamatok eredményeit tette semmivé (Kocsis K. 2001).

4.1.3.3. Koszovó a titói Jugoszláviában

A Titó által vezetett kommunista partizánok – miután még a harcok során leszámoltak belső ellenzékükkel – a fegyver jogán saját maguk tudták konszolidálni a katonai és politikai helyzetet. Miután kisebb-nagyobb változásokkal helyre állították határát, szövetségi köztársasággá alakították az immár második Jugoszláviát. Ennek keretében hozták létre, az ekkor már Mitrovicë (Mitrovica) környékét is magába foglaló Koszovó–Metohijai tartományt (Koszet), amely Szerbián belül képezett autonóm egységet. Ez a tény már önmagában is jelzi a szerb vezetésnek az albán kérdés korábról eltérő kezelését.

Az 1944–48-ig terjedő időszakban főként Albánia a délszláv államszövetséghez való csatlakozási szándéka miatt a jugoszláviai albánok egész sor kedvezményt kaptak. Ilyen volt, pl. a már többször említett koszovói autonómia, vagy az 1941-ben Koszovóból elűzött szerbek visszatelepülésének megtiltása. Ennek lett eredménye, pl. elsősorban a városi lakosság etnikai átrétegződése is, amely során az albánok helyzetének kedvezőbbre fordulásával a szintén muszlim török anyanyelvűek többsége is (mintegy 125 ezer fő) albánnak mondta magát (a magukat töröknek vallók száma ekkor 1500 fő alatt van!). Így lehetséges, hogy az albánok száma 1939–1948 között 351 ezerről 498 ezerre nőtt, míg a szerbeké 192 ezerről 172 ezerre csökkent. Az albánok aránya ezzel ismét meghaladta a koszovói lakosság kétharmadát (68,5%), a szerbeké pedig 20% alá (17,1%-ra) csökkent (4. ábra).

A titói vezetés Szovjetunióval való szakítása után a nagy balkáni föderális állam kialakítása is lekerült a napirendről, így érthetően megromlott a viszony a többi szocialista országgal is. Ez alapvetően megváltoztatta az albánokkal szembeni politikát is. Az Aleksandar Ranković belügyminiszter nevével fémjelzett politika csaknem két évtizedében (1948–1966) hatalmas nyomás nehezedett az albán kisebbségre (SCHUKALLA, K.-J. 1986). Ugyanakkor a jugoszláviai albánság száma hihetetlen

gyors növekedésének kezdete is az 1950-es évek elejére tehető, igaz ennek látványos hatása csak az 1960-as évek végén érezhető. Ekkorra számuk csak mérsékelt (mintegy 25 ezer főnyi) növekedést mutat, mert az albánok hátrányos megkülönböztetése miatt a korábban magukat albánnak definiáló muszlim törökök ismét töröknek mondják magukat. Számuk így ismét 35 ezer fő közelében volt.

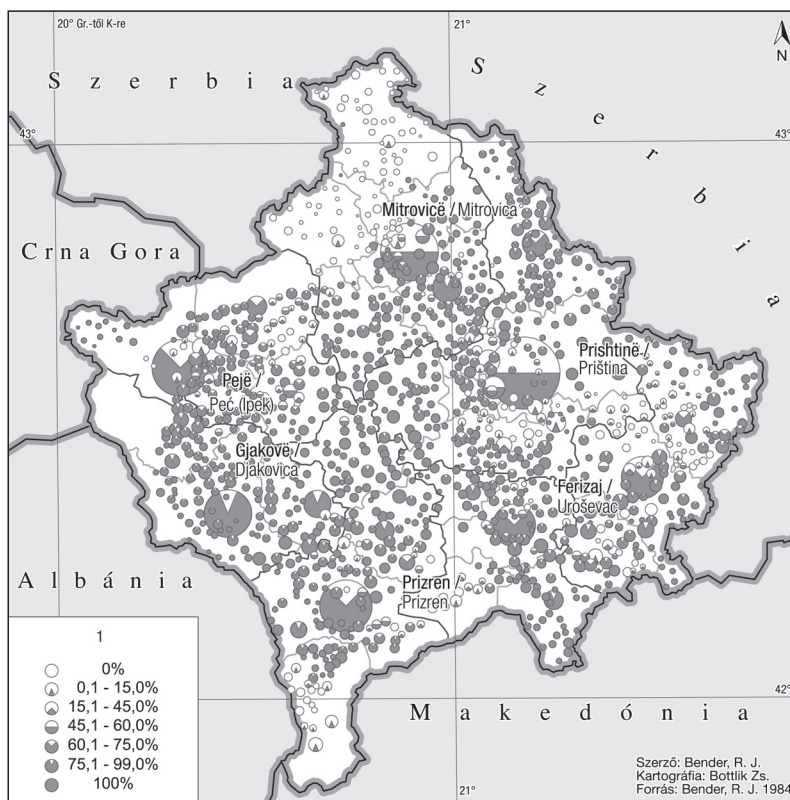
A hírhedté vált Ranković 1966-os lemondása után az 1980-as évekig ismét enyhülés látszik beállni a koszovói helyzetben. Az autonómiát kibővítették, a tartomány nevéből elhagyták a történelmi okokból a szerbek számára fontos Metohija nevet. Az 1974-ben bevezetett alkotmány pedig már-már köztársasági jogokkal ruházta fel a térséget (EBERHARD, P. 2003).

Az ekkori etnikai térszerkezet 1971-es népszámlálás községi adatai alapján mutatható be (6. ábra). A terület legnépesebb etnikuma, az albánság számát és arányát is jelentősen növelni tudta. Legnagyobb közösségeik a városokban, a fővárosban és Metohija városaiban (Prizren (Prizren), Pejë (Peć), Gjakovë (Đakovica)) találhatók. Összefüggő településterületüket – amely csaknem az egész tartományra kiterjedt – csak két nagyobb és két kisebb szerb etnikai terület szabdalja, az északi térségben Mitrovicától északnyugatra, (Leposaviq (Leposavič)) komunat a szerb határ mentén, és Prishtinë-től (Priština) keletre, valamint a fővárostól délre és a makedón határ menti Shtërpce (Štrpce) körzetében. Ezenkívül néhány településből álló szórványaik vannak Metohijában Pejë (Peć) északkeleti előterében. Legnagyobb közösségeik szintén a fővárosban és Mitrovicë-ban (Mitrovica) találhatóak.

A többi népcsoport közül a már említett főként városi muszlim törökök számbeli visszaszorulását részben az 1950-es években történő Törökországba kivándorlásuk okozza, másrészt pedig az itt maradtak nem tudtak ellenállni az albánok asszimilációs nyomásának. Számuk az 1971-es népszámlálás szerint már csak alig több mint 12 ezer fő.

Szólni kell még a terület déli részén a Šar-hegyvidéken, a dragaši komunatban tucatnál nem több településen élő, egy délszláv dialektust beszélő muszlimánokról (goránokról) akik albán környezetükben őrzik nyelvüket és identitásukat (mintegy 26 ezer fő) (6. ábra).

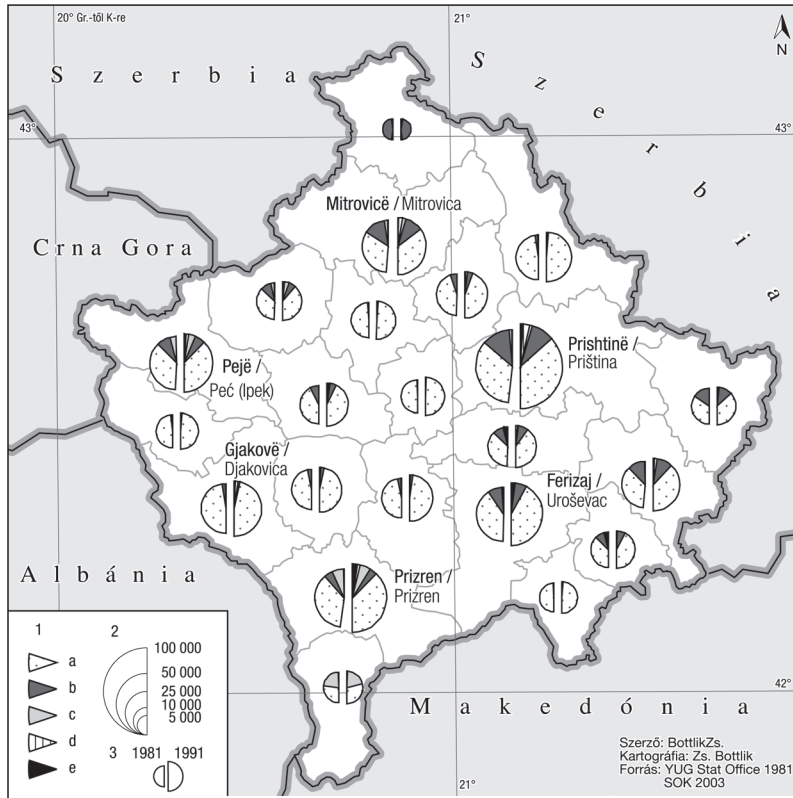
A koszovói autonómia fénykorát az 1974 és 1980 közötti hat év jelentette. Ebben az időszakban a titói politikát egyrésztől a kisebbségek (így az albánok) politikai mozgásterének növelése, másrészt a szerb nacionalizmus féken tartása jellemezte (ZANGA, L. 1975). Ez utóbbi feléledésétől tartva a vezér halálát követő hónapokban a tartomány albán vezetése előremenekülve Koszovó köztársasági státuszát követelte a belgrádi vezetéstől. A rendőri ellenintézkedésekre válaszul több halálos áldozatot követelő tömegtüntetések törtek ki Prishtinë-ban (Priština), ami után rendkívüli állapotot vezettek be. Ezután Belgrádnak már egyáltalán nem sikerült a tartomány pacifikálása.

6. ábra Az albán lakosság területi elhelyezkedése Koszovó településein (1971)
1-az albán lakosság aránya Koszovóban (Forrás: BENDER, J. R. 1984)

Az 1980-as évek elejének koszovói válsága következtében az albán lakosság folyamatosan vonult ki a jugoszláv intézményrendszerből, így többségük már az 1981-ben végrehajtott népszámlálásban sem vett részt. Jugoszlávia szétesésével, a „Koszovói Köztársaság” 1990. szeptemberi kikiáltásával pedig az albánok teljes mértékben bojkottálták a „kisjugoszláv” hatóságok munkáját (REUTER, J. 1994). Ezért vitatják albán oldalról az 1981-es adatokat, de pontosságuk még inkább bizonytalan 1991-ben is (SCHMIDT, F. 1995). Az adatokból rajzolt térképről ennek ellenére megállapítható, hogy az 1960-as években kialakult etnikai térszerkezet, illetve az 1950-es évektől folyamatosan megfigyelhető etnikai folyamatok sem változtak számottevően (7. ábra).

A már említett szerb nyelvszigetek zsugorodása mellett a városokban lévő nagy közösségek nagyságának csökkenését láthatjuk. Ennek okai a szerbek elsősorban gazdasági okokból bekövetkező tömeges elvándorlása, illetve a mögöttük

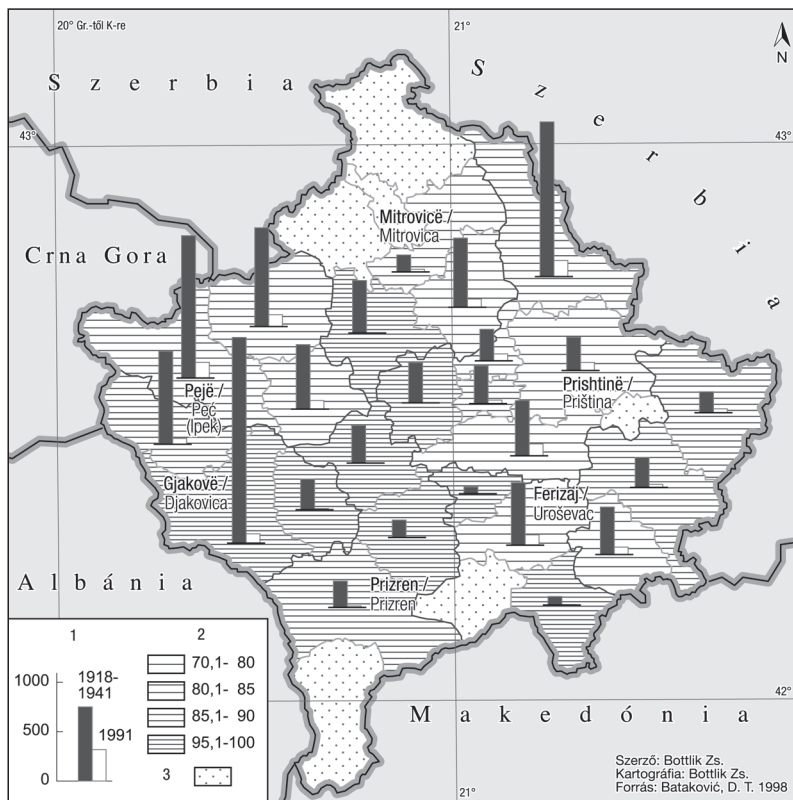

7. ábra A lakosság etnikai összetétele Koszovó komunt-jaiban (1981-1991)
 1-a lakosság etnikai összetétele, a-albánok, b-szerbek, c-muszlimánok, d-cigányok, e-egyebek;
 2-a lakosság száma; 3-a lakosság etnikai összetétele (1981,1991) (Forrás: YSO 1981; Kosovo and its Population – Statistical Office of Kosovo (SOK), Prishtinë 2003; (www.ks-gov.net) 8 p.)

keletkező demográfiai úrbe történő gyors albán benyomulás. Ezt a folyamatot a szerb szakirodalom igen drámaian ábrázolja. Sokuk az albánok gyors természetes szaporodását „biológiai fegyvernek” aposztrofálja (BATAKOVIĆ, D. T. 1998, BLAGOJEVIĆ, M. 2002), és ezzel próbálják a szerb hatalom koszovói presszióját igazolni. Tény hogy a koszovói albánok, Európában is magasnak számító születési rátája a legmagasabb a különböző albán csoportok között és a szerb családok elvándorlásának folyamatát bemutató térkép is a szerbek szinte teljes eltűnését mutatja az 1930-as évek és 1991 között (8. ábra).

4.1.4. Koszovó etnikai térszerkezete az ezredfordulón

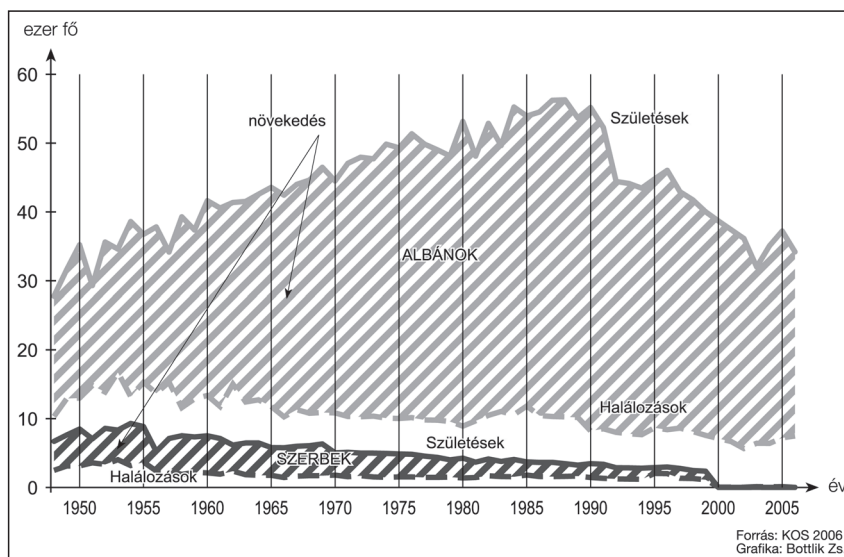
A koszovói háborút megelőzően, 1998-ban a fent vázolt folyamatok eredményeként (a szerb településterület, elvándorlásuk miatti visszaszorulása, valamint az

8. ábra A szerb családok számának csökkenése a két világháború között
 1-a szerb családok száma; 2-a szerb családok számának arányváltozása (%); 3-számottevő albán lakossággal nem rendelkező kistérségek (kommunat) (Forrás: BATAKOVIC D.T. 1998)

albánok extra magas természetes szaporodása miatt) egy az ENSZ (koszovói átmeneti kormánybecslése (UNHCR) szerint a lakosság száma a tartományban meghaladta a 2 milliót (2 189 734 fő). Ez az 1991-es állapotokhoz képest, majd 25 ezer fős növekedést jelentett. A becslés csupán a két legnagyobb etnikai csoport számát adja meg. Ezek szerint az albánok, jóllehet a többi K és DK-európai transzformációs országhoz hasonlóan a vizsgált idő alatt körükben is a születések számának fokozatos csökkenése figyelhető meg (9. ábra), kissé növelni tudták arányukat (82,2%-ról 83,5%-ra), míg a szerbek újabb, több mint 1%-os (1,2%-pontos) csökkenést szenvedtek el.

A jugoszláv háború az 1990-es évek második felében terjedt át Koszovó területére, amikor is a koszovói albánok szakítva a passzív ellenállás politikájával létrehozzák fegyveres erejüket a Koszovói Felszabadítási Hadsereget (UÇK). A főként nyugati albán diaszpóra anyagi segítségével fölfegyverzett UÇK jelentős muníciót kapott az albániai piramisjáték összeomlásával keletkezett belpolitikai zűrzavar

9. ábra A természetes szaporodás évenkénti alakulása a szerb és albán lakosság körében Koszovóban (1945–2008)

(Forrás: *Demographic Changes of the Kosovo population 1948–2006* – Statistical Office of Kosovo (SOK), Prishtinë 2008; 21 p.)

idején kifosztott fegyverraktárakból is. Színrelépésükkel megszűnt a szerb fegyveres erők koszovói monopóliuma. Ez a tény a végsőkig kiélezte a két fél közötti ellentéteket, s mivel a tárgyalóasztal mellett nem született megegyezés a fegyveres konfliktus rendezésére, a helyzet 1999 márciusában – bár erősen vitatható nemzetközi jogi körülmények között – kiváltja a NATO fegyveres beavatkozását.

Koszovóban a 2010-es évtizedben nem volt népszámlálás, így a lakosság háború utáni etnikai térszerkezetéről csak nemzetközi szervezetek (Az ENSZ átmeneti kormánya (UNHCR), és NATO irányítású katonai csapatai (KFOR), valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Tanács (OSCE)) és a Koszovói Statisztikai Hivatal becsléseiből tájékozódhatunk. Ezek felmérése szerint a térség területén 1999-ben 1 564 200 fő élt, melyek közül 1 394 ezer albán (89,9%), 97,1 ezer szerb (6,2%) és 16,5 ezer muszlimán (1,1%). A kiéleződő konfliktus következtében történő tömeges etnikai konfliktusok, etnikai tisztogatások, népiirtás és a fegyveres összecsapások miatti többször irányt változtatató migráció megváltoztatta Koszovó etnikai összetételét (KICOŠEV, S. – KOCŠIS, K. – JORDAN, P. 2006).

A koszovói albánok száma jóllehet több százezer fővel csökkent a vizsgált időszakban a nem albán népesség nagyobb veszteségei miatt arányukat mégis növelni tudták a tartományban. A háborús időszakban 1998 áprilisáig a szerb fegyveres erők 226 ezer albánt Albániába, 125 ezret Makedóniába 33 ezret pedig Crna Gorába űztek el. A kényszermigráció következtében a szerb többségű komunat-ok-

ban csökkent az albán népesség, de 23-ban így is a lakosság abszolút többségét alkotják. Legnagyobb közösségeik továbbra is a jelentősebb városokban találhatóak (Prishtinë (Priština) 153 ezer fő; Prizren (Prizren) 129 ezer és Podujevo (Podujevo) 107 ezer fő).

A szerbek száma az 1999-es háborús évben rövid időn belül elmenekülésük következtében drasztikusan csökkent (március: 154 ezer, július 106 ezer, augusztus 97 ezer) és csak szeptemberben, a helyzet némi konszolidációja következtében történő nagyobb arányú visszaköltözésük miatt nőtt 128 ezerre. Többségük olyan komuna-ban él Koszovó északi részében, ahol a lakosság abszolút többségét teszik ki (Leposaviq (Leposavić), Zvečan (Zvečan), Zubin Potok (Zubin Potok)). Emellett jelentős a számuk Mitrovicë (Mitrovica), Prishtinë (Priština), Lipjan (Lipljan), Gjilan (Gnjilane) és Shtërpçë (Štrpce) komuna-okban (KICOŠEV, S. – KOCSIS, K. – JORDAN, P. 2006).

A kisebb létszámú etnikai csoportok jelentős része elmenekült, illetve elüldöztek. A szerb nyelvű muszlimánok e folyamatok dacára többséget alkotnak Gora komuna-ban, de jelentős a számuk a nagyobb városokban (Prishtinë (Priština), Prizren (Prizren), Pejë (Peć)). A társadalom periferiáján levő cigányság nagyobb közösségei már csak Gjakovë (Đakovica) és Ferizaj (Uroševac) városokban találhatóak (KICOŠEV, S. 2005).

Koszovó jelenlegi etnikai összetételére és annak területi konzekvenciájára a helyi statisztikai hivatal honlapján csupán egy adatsor utal. E szerint a lakosság száma újból meghaladta a 2 millió főt. Az albánok aránya immár 92% körül van, míg a szerbeké 5,2%, az egyéb lakosság (túlnyomórészt muszlimánok, cigányok) részese-
dése pedig csupán 2,8%.

4.2. AZ ETNIKAI KÜLÖNBSÉGEK HÁTTERE MACEDÓNIÁBAN

Az 1989 utáni, az egykori szocialista blokkban lezajlott mélyreható változásokról, illetve azok elemzéséről igen gazdag nemzetközi és hazai földrajzi szakirodalom áll rendelkezésre. Jóllehet az egykori Jugoszlávia utódállamai, az ország szétesését kísérő háborús események miatt mindig az érdeklődés fókuszában voltak, a Makedóniáról szóló tanulmányok csupán az általánosságok szintjén (vagy magyar nyelven még így sem) tájékoztatják az érdeklődőket az ott lezajlott társadalmi és gazdasági átmenet eseményeiről.

Ennek oka részben abban keresendő, hogy az egykori jugoszláv köztársaságok egyik legkisebbikének kiválását nem kísérték erőszakos események, így a nagyobb országok gazdasági kataklizmái, illetve a 20. század végi „sokadik” Balkáni háború tragikus következményei máshová irányították a figyelmet. Ugyanakkor a 19. századból már jól ismert „makedón kérdés” az ország elnevezése körüli vitákban új dimenziókat kapott, amiről a szélesebb közvélemény a helyi geográfusok mellett csak néhány, leginkább német szakember írásából értesülhetett (REUTER, J. 1993; BÜSCHENFELD, H. 1999, RUZIN, N. 2000).

Az alábbi fejezet első felében összefoglalást kívánunk nyújtani Macedónia etnikai térszerkezetének történeti háttéréről és az utóbbi két hivatalos népszámlálás (1994, 2004) alapján vázolható helyzetéről. Ezután kísérletet teszünk az ország régióinak csoportosítására az általános gazdasági helyzet alapján, amennyire a rendelkezésre álló adatokból ez lehetséges. Ezzel megpróbáljuk igazolni ama sejtésünket, hogy az ország hátrányos gazdasági helyzetű térségeiben koncentráliódik az arányait és lélekszámát tekintve legnagyobb nemzeti kisebbsége (az albánok) és ezért a gazdasági feszültségek a jövőben esetleg további etnikai villogások csíráját hordhatják magukban.

4.2.1. A „makedón kérdés” egykor és most

A Macedónia etnikai térszerkezetét is érintő tanulmány nem kerülheti meg az ún. „makedón kérdés” tárgyalását (BERNATH, M. 1970). Az etnikailag vegyes térség több évszázadig a Török Birodalom részét alkotta, ám lakóinak (még ha a történelmi múlt homályába is veszett) gyenge regionális öntudata volt. Azonban az itt élő szláv etnikumot, egy kisebb korszaktól eltekintve, a mindenkori bolgár álláspont bolgárként kezelte (SAX, K. 1877; DE JONG, J. 1982; DEMETER ET. AL 2016c). Jóllehet az etnikai összetétel a politikai követelések alappilléreként jelent meg, az igen vegyes etnikai helyzet tisztázására a 20. század első évtizedéig nem is volt mód.

A vallási megoszlást firtató 1906-os török census nem igazán használható ebből a szempontból. A több mint 1 millió muszlim között egyaránt lehettek törökök

és albánok is, ugyanúgy szerbek is lehettek az mintegy 620 ezer főt számláló görög, illetve bolgár ortodox egyház hívei között. Miután a török, albán, és görög lakosságot a nyelv alapján viszonylag könnyen szét lehetett (volna) választani, a legnehezebb a bolgárok és a szerbek közötti választóvonal meghúzása volt. Az itt élők nyelve ráadásul átmenetet képezett a szerb és a bolgár nyelvjárások között, ráadásul az általuk beszélt nyelvnek nem volt semmilyen irodalmi változata, ami segíthette volna a kérdés eldöntését (JELAVICH, B. 1996).

Ugyanakkor Macedónia területére, fontos stratégiai helyzete miatt, Bulgárián kívül Görögország, sőt Szerbia is igényt tartott. Miután a nyelvi, vallási határok itt is, mint a Balkán-félszigeten általában egymásba gabalyodtak, a térség hovatartozásának kérdése viták kereszttüzében állt. A helyzet egy másik aspektusa volt a nagyhatalmak szándéka, hogy az európai erőegyensúlyt fenntartsák (BOECKH, K. 1999).

A mintegy 68 ezer km²-nyi történelmi Makedónia 38%-a („Vardar-Makedónia”) a második balkáni háborút lezáró bukaresti békében Szerbiához került, így a mindenkor jugoszláv hatalomnak érdeke volt a „szerbesítés”, de legalábbis a bolgároktól való különbségeket hangsúlyozó önálló makedón öntudat, illetve entitás kialakítása, amelyet minden lehetséges eszközzel segítettek is. Ennek eredményeképpen az itt élő szlávok nemzeti öntudta az első, még inkább a második világháborút követően ébredt fel és erősödött meg olyannyira, hogy etnikai hovatartozással kapcsolatos álláspont fokozatosan megváltozott, aminek következtében a makedón etnikumot önálló entitásnak ismerték el, amit később részben a nagypolitika is átvett (KOC SIS K. 1993; RUZIN, N. 2000).

Ezzel párhuzamosan a fenti békeszerződés következtében Görögországnak juttatott „Égei-Makedóniában” (az egykori makedón etnikai terület 52%-a), illetve a ma Bulgáriához tartozó „Pirini-Makedóniában” (10%) ezzel ellentétes, a helyi szláv lakosság beolvasztására irányuló folyamatok kerültek előtérbe (KOC SIS, K. (ED) 2007).

Miután az 1990-es évek elején Szerbia már nem a volt Jugoszlávia teljes egészében történő egyben tartására, hanem csupán a Szerbián kívüli szerbek településterületeinek katonai ellenőrzésére törekedett, lehetőség nyílt a Makedón tagköztársaság békés kiválására. Ezt az ország nem albán lakossága 1991. szeptember 8-án népszavazáson döntötte el (az albánok bojkottálták a szavazást).

Az új állam alkotmánya a „makedón nép nemzetállamaként” definiálja az országot. Ez az idézet az alkotmány preambulumból, jól szemlélteti a társadalmi-gazdasági problémák gyökereit. Ennek lényeges eleme a soknemzetiségű országon belül egyrészt az a történelmi-, kulturális-és egzisztenciális okokkal magyarázható törésvonal, ami a többségi makedón és kisebbségi (bár jelentős számú és arányú) albán lakosság között tapintható ki, illetve az egyik leghátrányosabb helyzetbe lévő egykori jugoszláv tagköztársaság gazdasági gyengesége. A feszültséget

tovább fokozta az ENSZ Kis-Jugoszláviát, valamint a név-és szimbólumrendszer használata miatt Görögország Makedóniát sújtó gazdasági embargója az 1990-es évek első felében, ami együttesen szigetelte el ekkor az országot.

Emellett igen erős külpolitikai nyomás nehezedett az ország vezetőire, mert az új állam szomszédjai különböző okokból veszélyeztették Macedónia létét és ezzel nemzetközi elismertségét. Bulgária, bár azonnal elismerte az országot, de továbbra is megkérdőjelezte az önálló makedón nemzet létjogosultságát. Görögország, Macedónia önállósodása miatt a saját területén élő „égei-makedóniai” szlavofon lakosság nemzeti öntudatának fölerősödésétől tartott. Albániának (valamint Koszovónak) a felső Vardar völgyében az albán etnikai törzsterület közvetlen közelében egy tömbben élő makedóniai albánokra gyakorolt vonzereje jelenthetett destabilizáló tényezőt. Az északi szomszéd, Szerbia pedig a jelentékeny szerb kisebbség, valamint a térségben levő egyik legerősebb hadserege okán számított potenciális veszélyforrásnak Macedónia szempontjából.

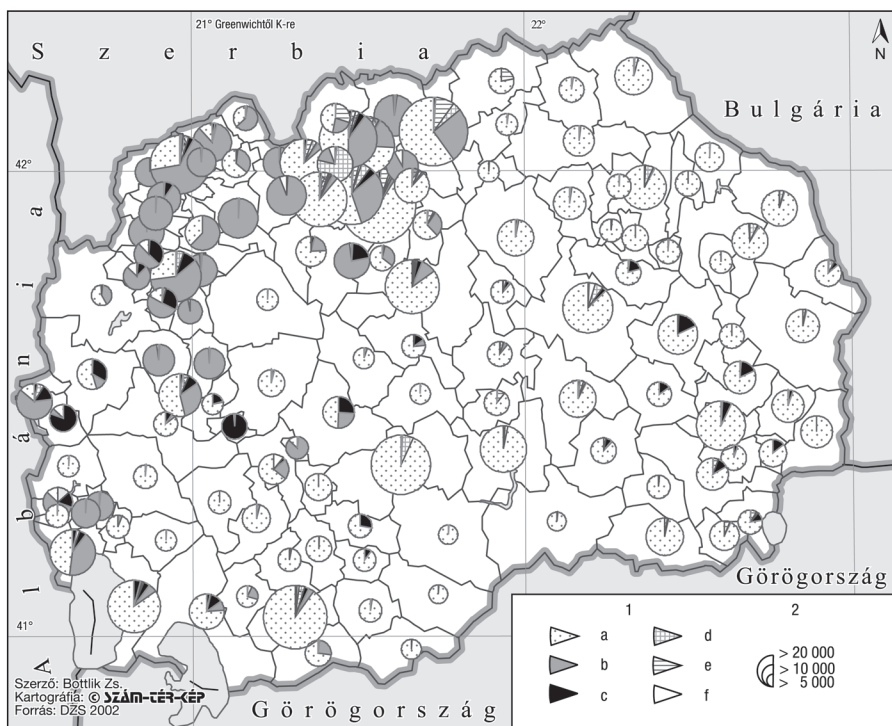
A fentiekből következően úgy tűnt, hogy a Jugoszláviától való békés elválás ellenére, az 1990-es évek elején az ország pusztá léte, a „makedón kérdés” 20. századi reinkarnációja eszkalálhatja a térségben az amúgy is már régen meglévő konfliktusokat.

4.2.2. Macedónia jelenlegi etnikai térszerkezete

Macedónia több kultúra metszéspontjában fekvő térség. A vizsgált térségnek a történelmi áttekintésben bemutatott etnikai sokszínűsége nem változott lényegesen, és továbbra sem definiálhatjuk homogén nemzetállamként (WEIGAND, G.V 1924; WILKINSON, H. R. 1951; JORDAN, P. 2001) (10. és 11. ábra). Népesége a legutóbbi (2002-es) népszámlálás alapján nem sokkal haladta meg a kétmillió (2 022 547) főt, és etnikailag valamint vallásilag manapság is igen tarka képet mutat. Az ország etnikai térszerkezetét opština (– község) szinten az 10. ábra mutatja be.

2002-ben a lakosság abszolút többségét (1,29 millió fő; valamivel több mint 64%) a nemzetalkotó *makedón* lakosság tette ki. Összefüggő településterületük tömbjei nagyobb részt az ország keleti és déli részén húzódtak, ahol leginkább a magas mészkőszirtek között húzódó poljék területein, a folyóvölgyekben, illetve ezek nagyobb településein koncentráálódtak. Ezek közül a legjelentősebbek K-en a Kriva, a Bregalnica és a Strumica völgye, míg D-en a Preszpa mellék, valamint a Bitola-polje. Legnagyobb közösségeik a nagyobb városokban a 60 ezer főt is meghaladták (Skopje, Bitola, Prilep).

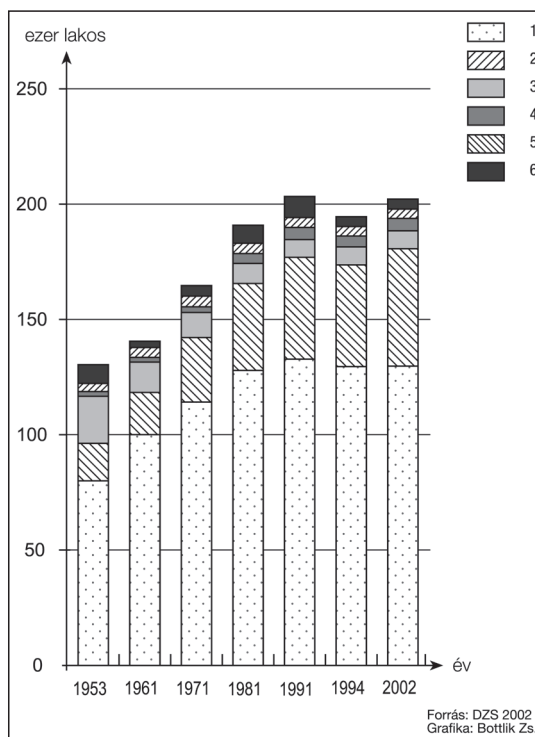
Az ország nem makedón lakosságának túlnyomó része muszlim vallású *albán* (0,51 millió; valamivel több mint 25%) volt. Az ország 123 opštínájából 28-ban a lakosság abszolút többséget alkották, sőt 12 lényegében csak általuk

10. ábra A lakosság etnikai megoszlása az opštínákban nemzetiség szerint Makedóniában (2002) 1-a lakosság etnikai összetétele, a-makedónok, b-albánok, c-törökök, d-cigányok (roma), e-szerbek, f-egyebek; 2-a lakosság száma (Forrás: Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data Book X. 470 p.)

lakott (itt arányuk 97% fölötti) volt. Kicsit más a helyzet, ha településszinten vizsgáljuk a kérdést: az ország közel 1800 önálló alapegységéből 270-ben haladta meg arányuk az 50%-ot. Lakóhelyük egy nagyobb és két kisebb csaknem teljesen összefüggő térségből állt (A felső Vardar völgyben, illetve a Fekete Drin völgyében és Skopje környékén), ahol a falusi területek lakosságát szinte teljes egészében ők alkották, de a nagyobb települések némelyikében is abszolút többségben voltak (Tetovo, Debar) (12. ábra).

A lakosság csaknem 4%-át török nemzetiségű lakosok tették ki (mintegy 78 ezer fő). Helyzetüket alapvetően a Török Birodalomnak a Balkánról való visszahúzóódása változtatta meg. Jóllehet e csoporthoz tartozó egyének származása egykor különböző lehetett, a térség Jugoszláviába történő integrálása után viszonylag homogen etnikai-vallási közösségekké alakultak. Jelentős részük elsősorban a Vardar folyását követő, stratégiai fontosságú kereskedelmi és hadi út mellől az első világháborút követően kivándorolt Törökországba. A helyben maradtak közül főleg a városokban (pl. Tetovo) sokan asszimilálódtak az albánsághoz. Ma leginkább

11. ábra A lakosság etnikai összetételének változása Makedóniában (1953-2002)
1-makedónok; 2-albánok; 3-törökök; 4-jugoszlávok; 5-nem tudja; 6-nem mondja meg; (Forrás: Population of The Republic of Macedonia according to declared ethnic affiliation 1953-2002 Book IX Data by Municipalities and Settlement Places According to Administrative-Territorial Division from 1996 317 p.)

az albán területek, illetve azok határvidékének elmaradott agrártérségeiben őrzik török identitásukat. Az ország két opštínájában alkották 2002-ben a lakosság abszolút többségét (Plasnica (97%), Centar Župa (76%)) és további kettőben haladja meg arányuk a 30%-ot (Vrapčište (36%), Rostuša (32%)).

Az 54 ezer fős cigány (roma) lakosság rendkívül koncentrált területi elhelyezkedést mutatott. Túlnyomó többségük a Skopjét alkotó, illetve a főváros környékén levő opštínák lakója volt. Közülük legjelentősebb a macedóniai cigány (roma) népesség több mint negyedét tömörítő Šuto Orizari 13 ezret is meghaladó közössége, amely a Balkán egyik legnagyobb ilyen népességkoncentrációja. Emellett több nagyobb város is rendelkezett néhány ezres (2000-4000 fős) közösséggel (Prilep, Kumanovo, Bitola, Tetovo, Štip).

A szerb lakosság (36 000 fő; 1,8%) leginkább az ország néhány északi, a szerb etnikai törzsterülettel érintkező opštínájában koncentráltódott, ahol kettőben arányuk a 20%-ot is meghaladta (Čučer-Sandevo (28%), Staro Nagoričane (21%)).

A *bosnyák* kategóriába sorolt lakosság száma 17 ezer körül mozgott (0,8%). Rendkívül szétszórtan helyezkedtek el, csupán négy csekélyebb lakosságszámú opština-ban, Ny-Macedónia elmaradott agrártérségeiben haladta meg arányuk a 10%-ot, de közülük is csak egyben volt számuk nagyobb, mint 2000 fő (Veles 2400 fő).

Az egykori jugoszláviai (így a macedóniai) szláv nyelvű muszlimok statisztikai számbavétele számos problémát vet föl. Az 1970-es évektől kezdték őket a népszámlálások, összeírások önálló kategóriába sorolni. Leginkább Bosznia, illetve az egykori Novi Pazari Sandžak területén vallották magukat a szerb/horvát nyelvű muszlimok magukat bosnyáknak, illetve muszlimánnak. Számuk leginkább a népszámlálások metodikájának különbségeiből következően erős ingadozásokat mutat. Makedóniában a szláv nyelvű muszlimok túlnyomórészt makedón anyanyelvűek, magukat „torbeši”-nek, kisebb részt muszlimánnak, vagy bosnyáknak tartják (SEEWANN, G.–DIPPOLD P. (Hrsg.) 1997). (13. ábra)

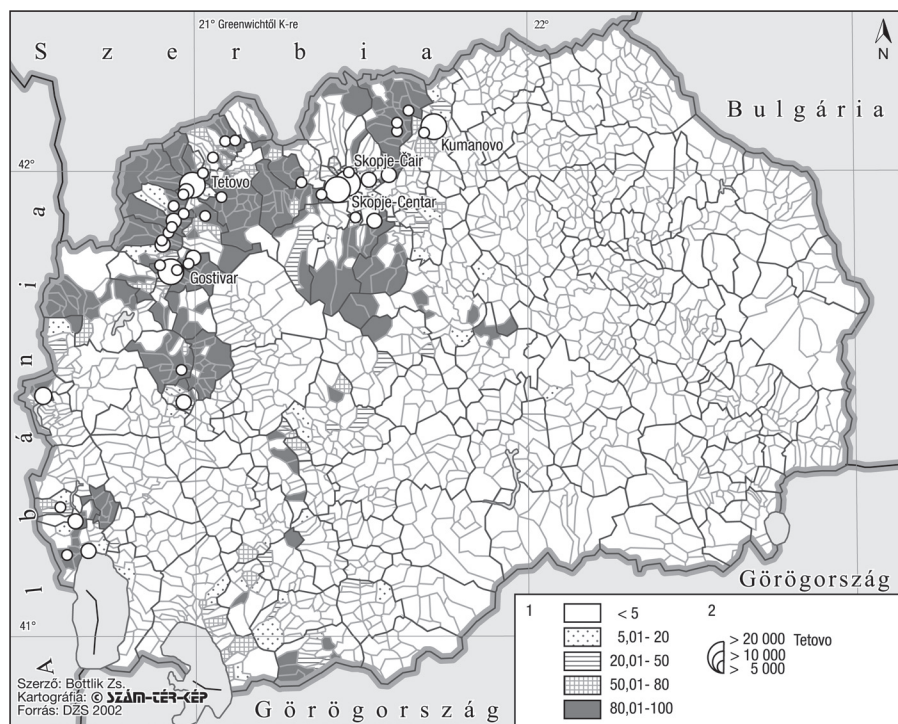
A kisebb létszámú nemzetiségek köréből meg kell említeni az újlatin nyelvű, transzhumáló *vlachokat* (aromunokat – a statisztikában románokat) (MARKOV, B. 1970; TRIFUNOVSKI, J. 1971), akiknek száma mintegy 10 ezer fő volt 2002-ben. Két jelentősebb csoportjuk Štip és Bitola környékén koncentráldott, ahol az általuk lakott községekben arányuk 4–10% volt.

4.2.3. Az albánok helyzete Makedóniában

Mint láthattuk, a fiatal Makedón Köztársaság létét két tényező veszélyeztette az 1990-es években. Egyrészt az albán kisebbség helyzete, illetve az amúgy is gyenge gazdaságot sújtó embargó okozta izoláltság (BÜSCHENFELD, H. 1999).

Mint láttuk az albánok nemzeti mozgalma csak viszonylag későn fogalmazta meg az önálló nemzetállam megteremtésének igényét, annak létrehozása csupán a második balkáni háború után történhetett meg. A vallásilag három, néprajzilag két csoportra osztható albán etnikai terület jelentős részei ma sem részei az anyaországnak. E tagoltságnak megfelelően az albánok politikai orientációja, illetve magatartása is tükrözi a történelmi tradícióknak is megfelelő különbségeket (REUTER, J. 1993; SCHMIDT, F. 1995). Politikailag Albánián kívül legaktívabbak az ország nyitottságából adódóan az egykori Jugoszláviában, ezen belül is az önálló közigazgatási egységet alkotó Koszovóban. A kilencvenes években a jugoszláviai albán pártok tanácsa koordinálta a politikai stratégiákat, amely hatása a későbbiekben is megmaradt.

Macedónia Jugoszláviából való kiválásának konfliktusait a mérsékelt erőknél sikerült erősen tompítani, sőt többé-kevésbé az albánokat is sikerül integrálni a formálódó új politikai palettán, akiknek a legfőbb céljuk a makedónokkal egyenjogú státusz, illetve az anyanyelvi oktatás teljes körű biztosítása volt. Az albánok általános helyzetének javítása, illetve a tetovói albán egyetem ügye folyamatos feszültségforrás;

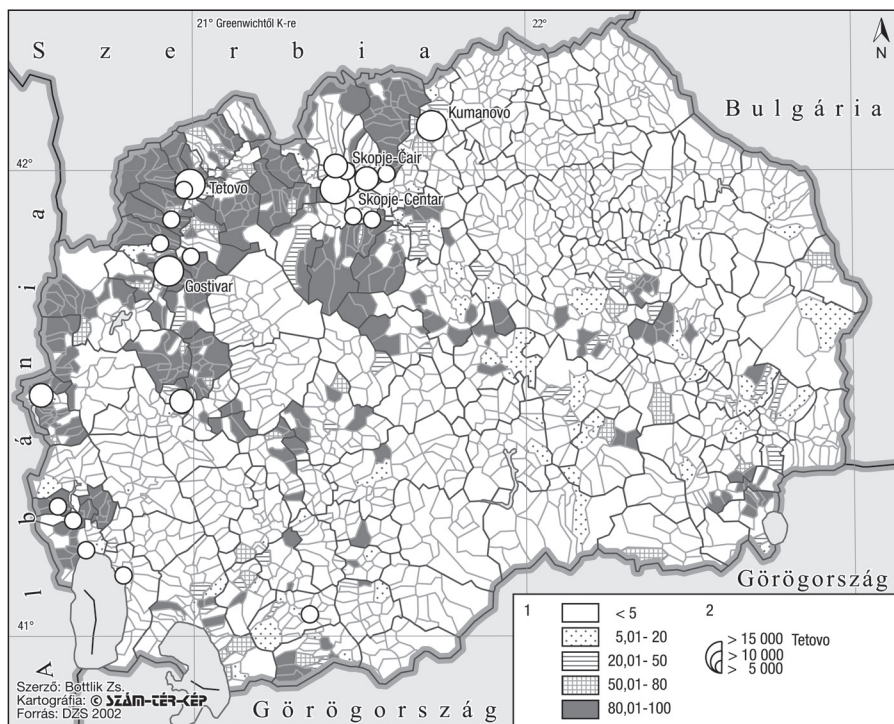

12. ábra Az albán nemzetiségű lakosság száma és aránya Makedónia településein (2002)
 1-az albán lakosság aránya; (%), 2-az albán lakosság száma (Forrás: Census of Population
 Housholds and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2004 Final Data Book X; 470 p.)

legutoljára 2000 nyarán torkollott fegyveres incidensekbe. Legjelentősebb pártjuk a Demokratikus Prosperitás Pártja kormányzati tényező is volt, bár 1994-ben radikális szárnya kivált (többek között koszovói és tiranai biztatással a háttérben) és új politikai formációt hozott létre (Albánok Demokratikus Prosperitás Pártja).

Az ország etnikai térszerkezetének adatokkal alátámasztható változása a 20. században is a legnagyobb mértékben az albánok településterületének növekedésében manifesztálódott. Ez leginkább azzal a ténnyel áll összefüggésben, hogy a többi nemzetiségnél magasabb a természetes szaporodásuk, illetve ezt kiegészíti az ország területére való nagy mértékű bevándorlásuk, valamint asszimilációs hatásuk a térség nem albán anyanyelvű muszlim vallású csoportjaira. Másrészt pedig a makedón lakosság – főként utóbbi évtizedekben tapasztalható – fogyásával mutat szorosabb korrelációt.

A rendelkezésre álló adatok alapján az albán településterület növekedési dinamizmusát is szemléltethetjük (14. ábra). A térkép azt az évszámot mutatja, amikor az adott településen az albán nemzetiségű lakosság 50% fölé került. A természetes népmozgalmi mutatók alapján, általánosságban elmondható, hogy az

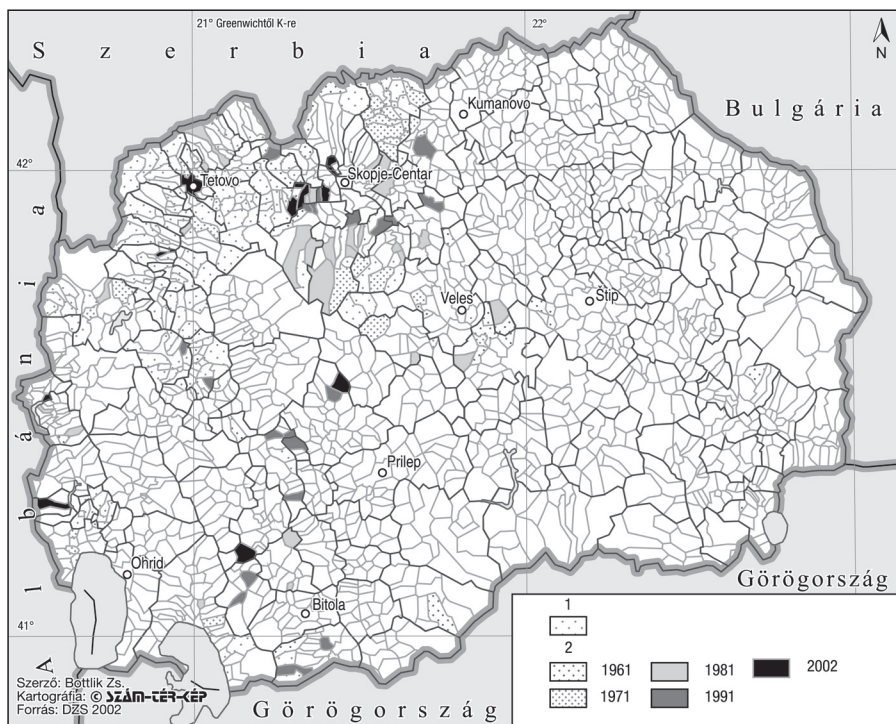

13. ábra A muszlim vallású lakosság száma és aránya Makedónia településein (2002)
1-a muszlim lakosság aránya (%), 2-a muszlim lakosság száma (fő) (Forrás: Census of Population
Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2004 Final Data Book X; 470 p.)

albánok száma és aránya a második világháborút közvetlen követő évtizedekben az általuk lakott térségekben, még ha településeiken eltérő dinamizmussal is, de többé-kevésbé növekedett.

Az albánok etnikai törzsterületének számító Felső-Vardar valamint a Fekete-Drin völgyét az első kategória rajzolja ki, ahol 1953-ban már abszolút többségben voltak az albán nemzetiségű lakosok. Ezeken a területeken az albán településterület növekedésének okaként azok az általános tendenciák jelölhetők meg, melynek során tömegesen vándorolnak a hátrányos helyzetű területekről a jobb megélhetés reményében a városokba, illetve azok közvetlen közelébe (Tetovo, Gostivar) (EBERHARD, P. 2003). A leglátványosabban ez a tendencia Skopje nyugati előterében figyelhető meg. Meg kell azonban jegyezni a már említett akkulturációs folyamatokat a török és albán lakosság között, ami több helyen szintén az albánok számát és arányát növelte.

Ugyanakkor jól látható, hogy a Skopjét ÉK–K-ről, illetve D-ről mára két majdnem összeérő albán blokkja szinte teljes egészében az 1960-as, 1970-es években formálódott. Ide leginkább a relatíve túlnépesedett koszovói terüle-

14. ábra Az albán nemzetiségű lakosság abszolút többségbe kerülésének időpontja Makedónia településein (2002)

1-az albán lakosság aránya 1953-ban 50% fölött, 2-az albán lakosság abszolút többségbe kerülésének időpontja (év) (Forrás: *Population of The Republik of Macedonia according to declared ethnic affiliation 2002 Book IX 317 p.*; *Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data Book X; 470 p.*)

tekről érkeztek és túlnyomórészt a már korábban is albán többségű településeken, illetve azok közelében telepedtek le nagyobb számban albán lakosok (BÜSCHENFELD, H. 1992).

A térkép 312 településen mutat a második világháború után valamely időpontban 50%-nál nagyobb arányban albán nemzetiségű lakosságot. Ezek közül 42 településen, ahol viszont a legutóbbi népszámlálás alapján már nem az albánok alkotják a lakosság abszolút többségét, az albán lakosság száma és aránya erős ingadozást mutat, illetve periférikus helyzetű, elnéptelenedett településekről van szó. A leglátványosabb a Veles és Štip környéki kisebb településcsoport, ahol az 1960-as években egy albán blokk formálódott ki.

Az albán lakosság számának és területi elhelyezkedésének fent említett dinamizmusáról a két utolsó népszámlálásadatai alapján pontosabb képet rajzolhatunk (15. ábra).

Az albán lakosság számának változását bemutató ábra azokat a településeket mutatja, ahol a két időpont legalább egyikében, vagy számuk haladta meg az 50 főt, vagy arányuk az 5%-ot. Jóllehet, országos szinten növekedés tapasztalható, látható, hogy nem minden településen figyelhetők meg ezek a tendenciák. Az albánok településterületei közül a Felső-Vardar völgyében, Skopje körül, a főváros környéki albán blokk ÉK-i részén, valamint Struga környékén látható lélekszámgyarapodás. Jelentős, 15%-t meghaladó növekedés látható ezeknek a térségeknek a tengelyében/központjában található városokban, illetve tágabb környezetükben.

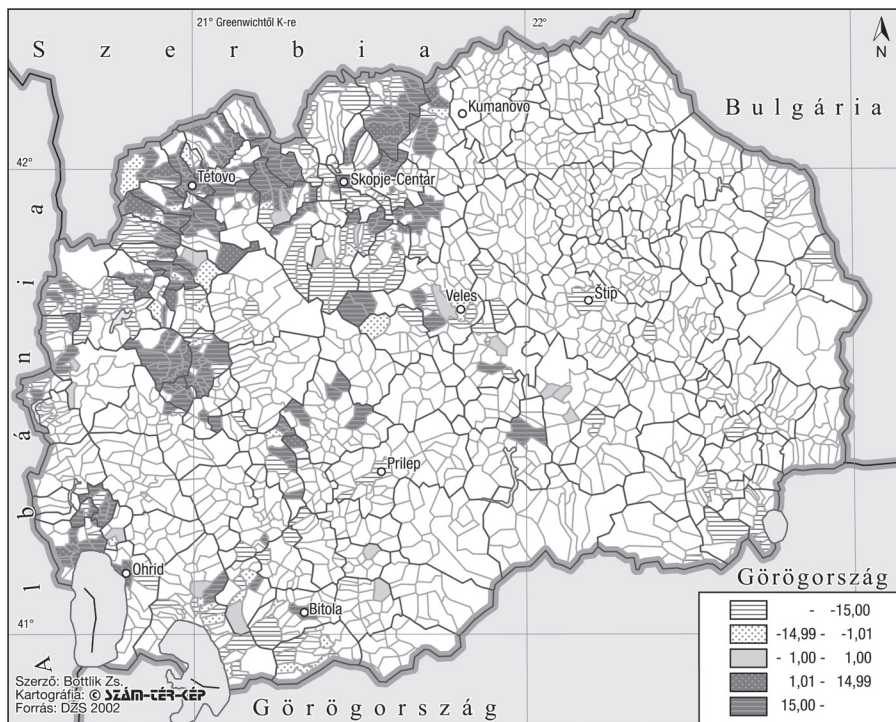
Drasztikusabb változások tapasztalhatóak azokon a településeken, ahol az albánok száma csökkenést mutat 1994 és 2002 között. Ezeknek a településeknek a túlnyomó részén az albán lakosság térvészése 15% fölött van, leginkább az albán nyelvterületek peremén, a hátrányos helyzetű Felső-Drin völgyében, valamint szinte kivétel nélkül az albán diaszpórákban, elsősorban a Vardar alsó folyásánál, illetve Bitola és Resen környékén.

A fent említett tendenciák mellett megállapítható, hogy az utóbbi időben az albán lakosság területi koncentrációjának fokozódása figyelhető meg. Az albánok az elmaradott agrárvidékekről, perifériákról településterületeik városaiban lévő nagyobb közösségeik irányába vándorolnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy az 1990-es években kiéleződő, és az ezredfordulón tetőző Koszovói-válság miatt koszovói albánok tízezrei menekültek túlnyomórészt Albániába, valamint Makedóniába. Közülük nem kevesen nem is tértek vissza eredeti lakóhelyükre. Ez a tény okozza a hivatalos népszámlálási adatok és az albán szervezetek becsléseinek értéke közötti sokszor jelentős különbségeket (Ez az érték Makedóniában kb. 25–50 ezer között lehet).

A törésvonalak további aspektusát, illetve a várható tendenciákat jól szemlélteti (ami a 14. ábrából is kiderül), hogy főleg az elmaradott agrárregiókban, az adott településen újonnan megjelenő albán lakosság aránya miután a 20%-os, küszöbértéknek számító arányt eléri, 10–15 éven belül abszolút többségbe kerülnek.

A társadalmi és gazdasági különbségek területi konzekvenciáját több olyan mutató klaszterezésével próbáltuk szemléltetni, amelyek vélhetően reprezentálják az országban ma is esetlegesen kimutatható törésvonalakat.

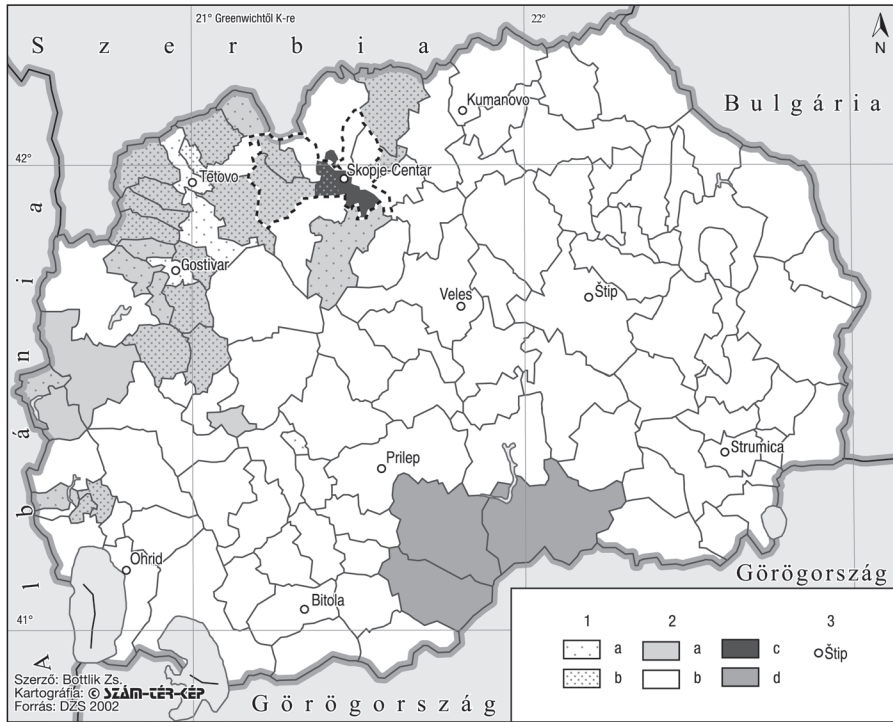
A módszer lényege, hogy egy bonyolult többdimenziós mutatórendszer alapján történik a csoportok kialakítása. Lényegében a megfigyelési egységeket egy a standardizált (dimenziótlanított) változók számától függő térben helyezzük el. Az egymáshoz közeli pontok jellemzői nyilván hasonlóak, így ezeket a pontokat csoportosítva alakíthatóak ki a különböző csoportokat. A klaszterezés több fajtája ismeretes. Jelen tanulmány a hierarchikus klaszterezést, ezen belül a Ward's módszert használja (NEMES–NAGY J. (ED) 2005).

15. ábra Az albán nemzetiségű lakosság számának változása Makedónia településein (%) (1994-2002) (Forrás: Population of The Republic of Macedonia according to declared ethnic affiliation 2002 Book IX Data by Municipalities and Settlement Places According to Administrative-Territorial Division from 1996 317 p.; Census of Population Housholds and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2004 Final Data Book X; 470 p.)

Az klaszteranalízis alkalmával a számítást több (3, 4, 5, 6) klaszterre és az indikátorok spektrumának változtatásával többször végeztük el. A kapott eredmények a négy klaszterre számolt verziónál mutatták a különböző csoportokba került községek tömbösödését a legjobban interpretálható módon. Jóllehet az albán területek minden alkalommal jól látható elkülönülést mutatnak, de a főként makedónok által lakott térség az 5 és 6 klaszteres változatoknál mozaikos szerkezetet eredményezett. Így a módszer belső logikájából adódóan elmondható, hogy Makedóniában a legjelentősebb törésvonalak az albán (muszlim) és nem albán lakosság között húzódnak.

Végül a 123 opština (– község) szintjére egy 12 indikátort tartalmazó adattáblát állítottunk össze, és ennek a számításnak az eredményét közöljük. A lakosság gazdasági aktivitására, egzisztenciális szintjére négy mutatót használtunk (foglalkoztatottak aránya, mezőgazdaságban dolgozók aránya, vezetékvesztésben bekapcsolt lakások aránya, a működő vállalkozások aránya). A társadalmi és

16. ábra Makedónia opštínáinak területi típusai néhány társadalmi és gazdasági mutató alapján (2002)

1-az albán lakosság aránya, a-az albán lakosság aránya 50-75% között, b-az albán lakosság aránya 75% fölött; 2-a clusterek a-főként albánok által lakott terület, b-főként a nem albán lakosság településterülete, c-A legjobb helyzetben levő opštínák (Skopje), d-rendkívül kedvezőtlen demográfiai helyzetben levő opštínák; 3-települések 30 ezernél több lakossal (Forrás Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data by Settlements Book X Total Population According to the Sex and Age 470 p.; Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data by Settlements Book XI Total Population According to The Ethnic Affiliation. Mother Tongue and Religion 538 p.; Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data Book by Settlements XII Population in the Country according to the Activity and Sex 399 p.; Kostadinova-Daskalovska, K. et al. 2004: Profiles of Municipalities in Macedonia, State Statistical Office of Macedonia, Skopje 150 p.)

demográfiai változók közül a természetes szaporodás, a népességnövekedés és a népsűrűség, a nem makedón lakosság aránya, az írástudók aránya, muszlim lakosság aránya, a településsűrűség és az öregségi index került be az elemezni kívánt adatok sorába.

Az elemzés fenti eredményét a 16. ábra mutatja. A kapott négy klaszter mellett az albán többségű térségek is fel lettek tüntetve. Jól látható, hogy az ország ÉK-i részében 26 község különül el, melyek közül csak három nem albán többségű. Itt

azonban jelentős a török kisebbség (Plasnica (97%), Centar Župa (78%), illetve Rostuša (32%), ahol az albánokkal (11%) alkotják a lakosság majdnem felét) aránya. Ugyanakkor hat albán többségű opština nem ebbe a klaszterbe került. Itt azonban az albánok jelentős többsége a központi városok lakója (Tetovo, Gostivar illetve a főváros egyik városrésze Skopje-Karpoš). Kivéve egy, csupán három településből álló község, Žitoše esetében, ahol helyi sajátosságok okozhatják a trendektől való eltérést.

A főváros központi területei (négy városrész – Skopje-Centar, Skopje-Karpoš, Skopje-Kisela Voda, Šuto Orizari) valamint az ország déli területén levő, ropant alacsony népsűrűségű (5 fő/km²-es érték alatt), szinte lakatlan három község (Konopište, Staravina, Vitolište) került külön-külön klaszterbe. E fentiekből is megállapítható, hogy a legfontosabb választó vonalak jelenleg is a muszlim (főleg albán) és nem muszlim lakosság között húzódnak, amelyben nyilván nagy jelentőséggel bír a primer adatok alapján is bizonyítható, általános gazdasági-és társadalmi helyzet közötti különbség is (GRUBER, W. 1998). Emellett fontos szerepet kapnak a főváros-vidék, illetve sűrűbben lakott városi terek-ritkább agrár térségek közötti különbségek is.

A fent vázolt kép térbeli konzekvenciái megerősíteni látszanak tehát azt a feltevé-sünket, hogy Macedónia regionális különbségei mögött a lakosság etnikai meg-oszlása is jelentős szerepet játszik, ugyanakkor további vizsgálatoknak kell me-erősíteni ennek mértékét. Ezt leginkább a fenti eredmények finomítása segítheti elő, lehetőség szerint további adatsorok bevonásával, a vizsgálat kiterjesztésével, valamint a gazdasági helyzet, illetve különbségek mögött lévő helyi sajátosságok jobb megismerésével.

4.3. AZ ÖNÁLLÓ MONTENEGRÓ ÉS A MONTENEGRÓI ÖNTUDAT ALAKULÁSA

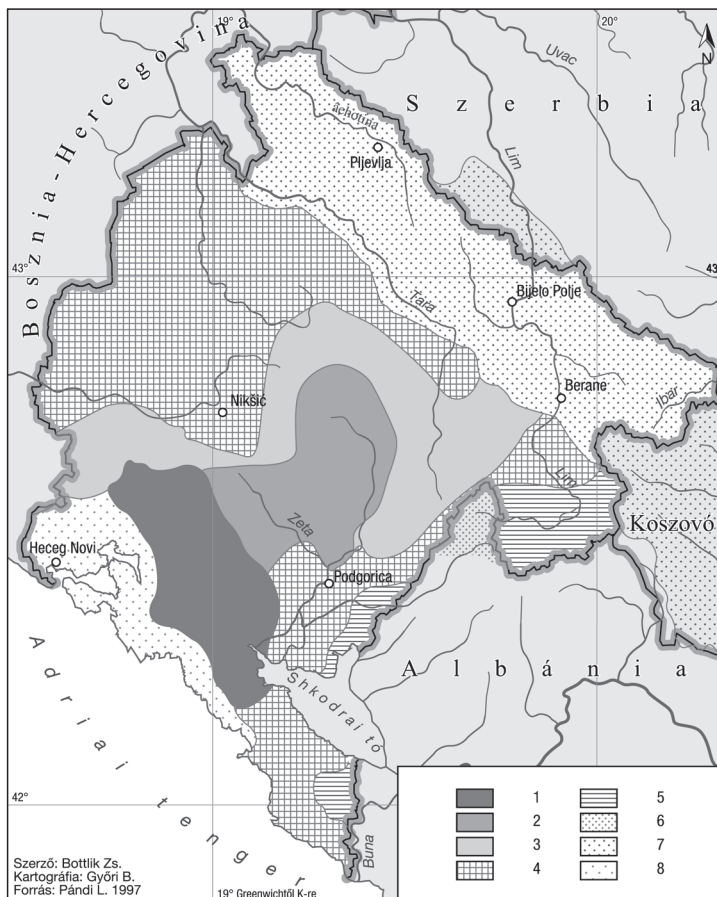
Montenegró alig 14 ezer km² területű ország, az egykori Jugoszlávia legkisebb tagköztársasága, amely az 1990-es években a végsőkig kitartott a belgrádi központi hatalom mellett. Ez a tény – bár csak látszólag – kifizetődő volt a köztársaságnak, hiszen a föderáció törvényhozásában, illetve az azt működtető intézményekben (katonaság, rendőrség, egyéb hivatalok) messze számarányukat meghaladva vettek részt montenegróiak (ŠUKOVIĆ, M. 2005). Ugyanakkor az 1990-es évek közepétől, főként a háború és az országot sújtó külföldi gazdasági embargó következtében jelentkező problémák miatt itt is napirendre került az önállóság kérdése. Ennek első manifesztuma volt az 1997-es elnök-, majd az egy évvel később lezajlott parlamenti választás, amikor a Miloševićhez hű politikai vezetést egy, a Belgráddal való szakítást sem elvető politikai formáció váltotta föl. Montenegró ezután fokozatosan távolodott a föderációtól, mígnem kinyilvánítja szándékát az önállóságra, amelyet a 2006 májusában lezajlott népszavazás erősített meg, illetve a néhány nappal későbbi nemzetközi elismerés tett végérvényessé.

Az alábbi fejezet első felében összefoglalást kívánunk nyújtani Montenegró etnikai térszerkezetének történeti háttéréről és a 2003-as népszámlálás alapján vázolható helyzetéről, különös tekintettel a montenegrói öntudat változásáról. Ez utóbbi erősödése alapozta meg a 2006. évi referendum eredményeit, amely szerint az ország a Jugoszláviával (elsősorban Szerbiával) való több évtizednyi együttélés után újra az önállóság útjára lépett. Ez időszerevé tette a voksolás följrajzi vonatkozásainak, illetve annak háttérének fölvázolását is.

4.3.1. Montenegró – régi-új állam Európában

4.3.1.1. Történelmi előzmények

Jóllehet, Montenegrónak a Szerbiával alkotott államszövetségből való kiválásával Európa térképén új állam keletkezett, az ország függetlensége már hosszú múltra tekint vissza (ANDRIJAŠEVIĆ, Ž–RASTODER, Š. 2006). A mai Montenegró területén jött létre az egyik első szilárdnak mondható szerbek által létrehozott államalakulat (a 9. század második felétől független Dukla, Duklja, Dioclea), amelyet 1077-től a központi területein átfolyó folyóról, Zeta királyságnak neveztek. Később a 12. század folyamán a szerb állam hatalmi súlypontja északabbra (Raška, Rasa – a későbbi Novi Pazari Sandžak, illetve Koszovó területére) tolódott. Zeta területe a 12. század vége és a 15. század dereka között a megerősödött, központi szerb állam részévé vált (BOECKH, K. 1999).

17. ábra Montenegro területi változásai (1788-2003)

1-Montenegro a 18. század végén; 2-Montenegro területi gyarapodása 1830-ban; 3-Montenegro területi gyarapodása 1859-ben; 4-Montenegro területi gyarapodása 1878 (1885)-ban; 5-Montenegro területi gyarapodása 1913-ban; 6-Az 1913-ban megszerzett, de az I. világháború után elveszett területek; 7-Az I. világháború után ideiglenesen birtokolt területek; 8-Montenegro területi gyarapodása 1945 után (Forrás: Pándi L. (Szerk.) (1997): *Köztes-Európa 1763-1993*. Osiris. Budapest. 704 p.)

A 14–15. századi török hódítást a korabeli balkáni államok nem tudták feltartóztatni, de a helyi ellenállásra alkalmas, zord hegyvidék miatt az Oszmán (Török) Birodalom nehezen tudta közigazgatásilag integrálni, teljesen ellenőrzése alá vonni a – formálisan az 1470-es években részévé vált – zetai térséget. Az oszmán világbirodalom hatalmas kiterjedése, gazdasági nehézségei és a külpolitikai helyzet következtében később sem tudta akaratát maradéktalanul rákényszeríteni a „Fekete hegyek országának népére”. A montenegróiak egyre sikeresebb szabadságharcának köszönhetően a 18. század végétől beszélhetünk ismét az ősi Zeta

18. ábra Montenegro domborzati viszonyai

1-magassági szintek (Forrás: Földrajzi Atlasz a Középkorok számára, CARTOGRAPHIA, Budapest 1956)

területén, többé-kevésbé független szláv államalakulatról (új nevén Montenegróról), amelynek a területe lényegében a cetinjei kolostorban székelő püspök-fejedelem (vladika) által ellenőrizni képes vidékre terjedt ki. Ez volt az a magterület, ami a 19. század folyamán a sorozatos törökellenes háborúk sikerei nyomán fokozatosan éri el az első és második balkáni háborúban (1912–13) legnagyobb kiterjedését (17. ábra).

Területét az első világháborút követően, 1922–1929 között a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság cetinjei prefektúrájához (oblast), 1929–1941 között Jugoszlávia Zetai bánságához (banovina) csatolták. A második világháború idején 1941–1943 között olasz, 1943–1944-ben német gyámság alatti bábállamként a titói partizánmozgalom egyik fellegvára volt. A világegést követően, 1945-ben megszületett

Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban (némi területi átszervezést követően) pedig, vélhetően Tito nagyszámú montenegrói származású harcostársa miatt, önálló köztársasági státust is kapott (FÜRST, P. 2005).

4.3.1.2. A földrajzi környezet

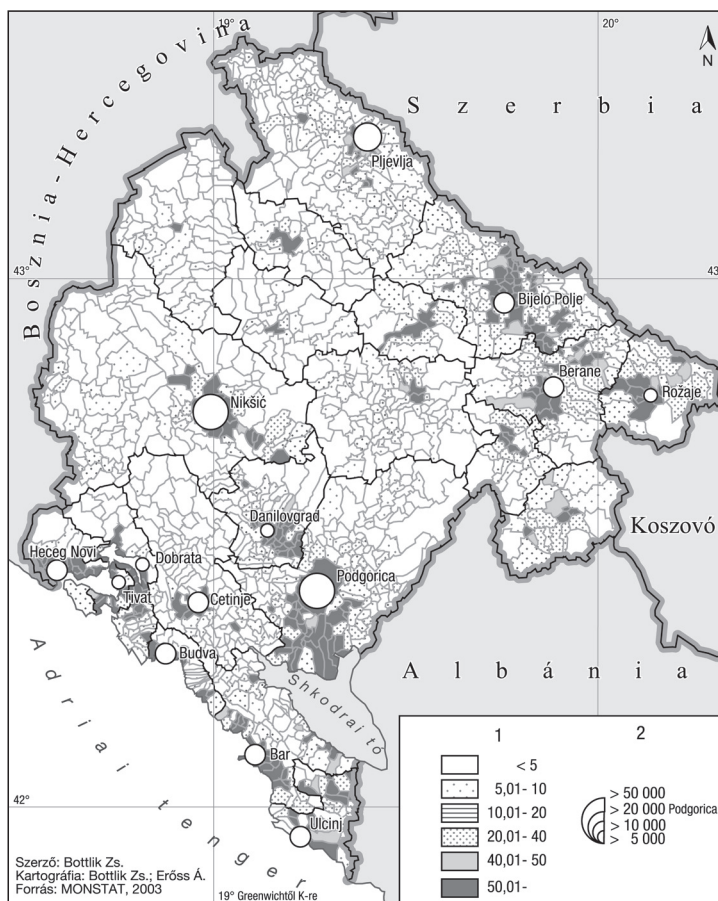
Az ország társadalmi-gazdasági régióinak kialakulásában a történelmi háttér mellett meghatározott szerepe volt a természetföldrajzi környezetnek, amelyet az Adriai-tenger partvidéke mellett a Dinaridák központi mészkővonulatai, illetve a hegyvonulatok között levő folyóvölgyek, medencék határoznak meg leginkább.

A természetföldrajzi tájak alapján négy, egymással ÉNy–DK-i, csaknem párhuzamos futásirányú régióról beszélhetünk. Az első az a tengerparti térség, amely lényegében a Dinaridák külső vonulatai és az Adriai-tenger közötti szűk sávra koncentrálnak. E fent említett parti sáv, illetve a Dinaridák központi, sok helyen a 2000 m-es magasságot is meghaladó mészkőszirtjei közé ékelődik a Podgoricai-medence, amely a Shkodrai-tótól az elkeskenyedő Zeta völgyén át a Niksići-poljéig húzódik. Végezetül a mészkőszirtok, mészkő fennsíkok között, az ország ÉK-i részén a főként ÉNy-i irányba futó nagyobb folyók (Tara, Četina, Lim), illetve az általuk föltöltött völgyek, poljék képeznek sajátos táji együttest (18. ábra).

Montenegró népessége a 2003-as népszámlálás alapján 620 145 fő, míg az ország népsűrűsége mintegy 45 fő/km², amellyel az alacsonyabb népsűrűségű európai országok közé sorolható. Az országos átlagérték területi megoszlása azonban – részben a fenti természetföldrajzi viszonyoknak megfelelően – rendkívül egyenlőtlen (19. ábra).

A legnagyobb népességtömörülés a Podgoricai-medencében, illetve a Niksići-polje területén jött létre, ahol az ország két legnagyobb városában (Podgorica a főváros és Niksić), valamint ezek környékén él az ország lakosságának több mint egyharmada. Az országos átlagnál magasabb a népsűrűség a kedvező közlekedésföldrajzi helyzetű tengerparti sávban is, ahol szinte szünet nélkül követik egymást a festői fekvésű kis települések. Itt elsősorban a jelentősebb, főként idegenforgalmi központok rendelkeznek nagyobb értékekkel (Kotori-öböl települései, Budva, Bar, illetve Ulcinj). Magas a népsűrűség a fent említett régiók mellett az ország É-i részén, a mélyebben fekvő térszíneken is. Ez utóbbi területen a nagyobb népességszámmal rendelkező települések és környékük jól rajzolják ki a szélesebb folyóvölgyeket.

Jelentős területek ezzel ellentétben rendkívül alacsony értékkel rendelkeznek, sőt összefüggő lakatlan területekkel is találkozhatunk. Ezek elsősorban az ország középső részén található magas mészkőszirtok (Durmitor és Sinjajevina hegységek) területei, ahol csak az opštinaik kisvárosainak népességszáma mozog 1500–3000 fő között (Kolašin 2989 fő, Žabljak 1937 fő, Plužine 1494 fő). Feltű-

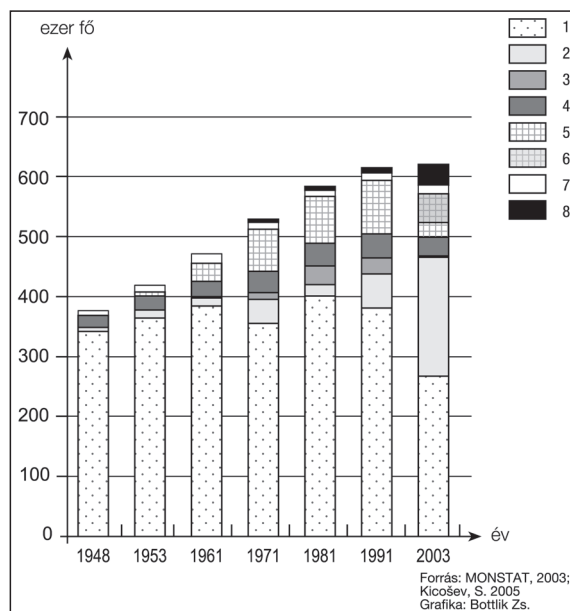

19. ábra Montenegro népességének területi megoszlása településenként (2003)
1-a denzitás értéke (fő/km²); 2-az 5000 főnél nagyobb népesség koncentrációk (fő) (Forrás: *Census of Population, Housholds and Dwellings 2003 Population – National or Ethnic Affiliation (Data by Settlement and Municipalities 456 p.)*)

nően alacsony értékekkel rendelkeznek még Nikšić opština forgalmi árnyékban levő és aprófalvas településszerkezetű Ny-i és DNy-i részei, valamint – a központi város környékét nem számítva – Cetinje opština is.

4.3.2. Az ország etnikai térszerkezetének változásai 1945–2003

A titói Jugoszláviát kísérő konfliktusok árnyékában kissé háttérben maradt a montenegróiak és a szerbek között húzódó kétségtelenül nem éles, de mégiscsak létező törésvonal. Az ország etnikai térszerkezetének tárgyalása ezért nem nélkülözheti ennek háttérének bemutatását.

20. ábra Montenegro lakosságának nemzetiségi összetétele (1948-2003)

1-montenegróiak; 2-szerbek; 3-jugoszlávok; 4-albánok; 5-muszlimánok; 6-bosnyákok; 7-egyebek; 8-nem tudja, nem mondja meg (Forrás: <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm> és KICOŠEV, S. 2005)

Montenegró lakóinak etnikai öntudata sokáig a többi szerbével együtt fejlődött. Az elmúlt évszázadokban inkább azok a tényezők voltak hangsúlyosak, amelyek összekötötték a mai két etnikai csoportot, jóllehet korábban, mint ahogy a közelmúltban is voltak törekvések az önálló identitástudat kialakítására. A regionális montenegrói öntudat alapját a sajátos, elszigetelt földrajzi helyzettel, a történelmi fejlődéssel (önállóan és elsőként visszanyert függetlenség), a független montenegrói területekhez köthető hatalmi központ a cetinjei püspökség meglétével, valamint a szerb nyelv ún. jekavica-variánsának montenegrói elterjedésével (a Szerbiában elterjedt „ekavicával” ellentétben) próbálják magyarázni (MIEDLING, H. M. 2005; CROSS, S.–KOMNENICH, P. 2005).

A titói Jugoszláviában, eltérően a két világháború közötti kurzustól, a montenegróikat külön etnikai kategóriába sorolták (EBERHARDT, P. 2003). E tényben azonban a belgrádi „jugoszláv” vezetés inkább történelmi, valamint politikai (a szerb etnikum jugoszláviai súlyát csökkenteni igyekvő) megfontolásai játszottak szerepet és nem az, hogy ténylegesen külön etnikumnak gondolták az itt élőket. A szerbek a montenegróikat inkább sajátos regionális identitású nemzettársaiknak, a szerbség egy néprajzi csoportjának tekintették.

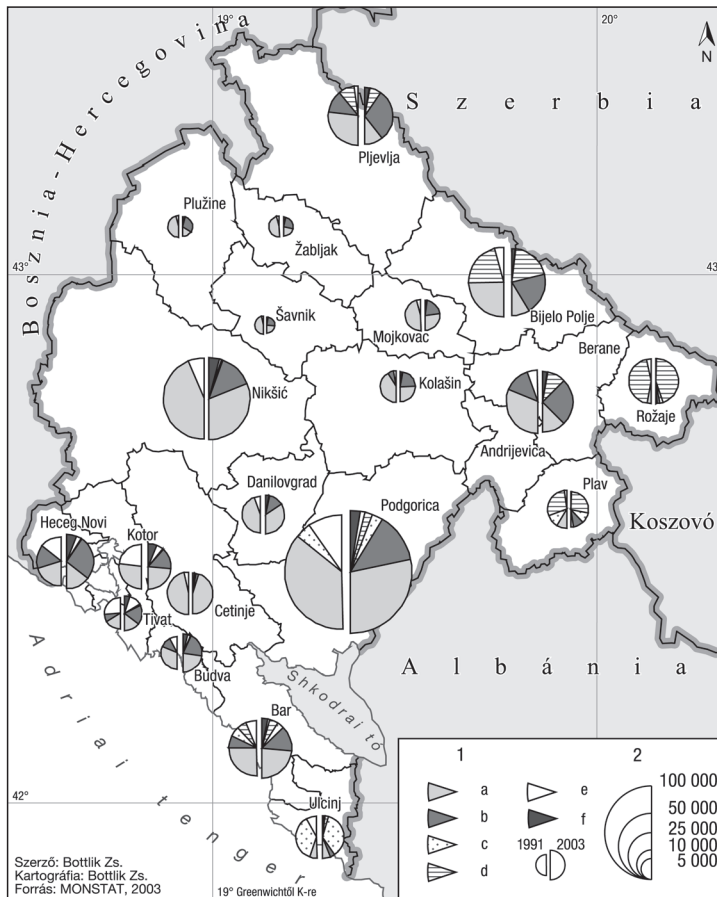
A montenegrói nemzet megteremtésére irányuló törekvések is látszanak az ország lakosságának nemzetiségi összetételének változásában (20. ábra). A politikai dokt-

rínának megfelelően a második világháborút követő 1948-as népszámlálás pillanatában Montenegró lakosságának mintegy 90%-a montenegróinak vallotta magát.

A 20. ábrát szemlélve látható, hogy az 1980-as évek végéig a lakosság számának fokozatos, de lassuló ütemű emelkedése mellett a legszembetűnőbb változás a montenegróiak számának ingadozása és arányuk lassú, de fokozatos visszaszorulása (SPASOVSKI, M. 1993). Ennek oka részben a már említett, nem teljesen kiforrott montenegrói öntudat, a muszlim vallású lakosság magasabb természetes szaporodása (illetve statisztikai számbavételük problémája), valamint a „jugoszláv” nemzetiségi kategória térhódítása (MOOR, P. G. 2000).

Az ország etnikai megoszlásának azonban drasztikus átrétegződése tapasztalható a legutóbbi népszámlálás alapján. Ennek okai viszont nem a természetes népmozgalmi tényezőkben bekövetkező drámai változásokban, hanem sokkal inkább az általános politikai helyzet megváltozásában keresendők (GALLAGHER, T. 2003). A helyi lakosság montenegrói identitása főként az 1990-es években eltolódott a korábbi, francia típusú „államnemzeti” kategóriából a származási-nyelvi alapú „kultúrnemzeti” kategóriába (KICOŠEV, S.–KOCŠIS, K.–JORDAN, P. 2006). A változások közül a magukat már szerbnek vallók számának és arányának látványos előretörését, a „bosnyák” etnikai kategória megjelenését, illetve a „jugoszláv” eltűnését, valamint a nemzetiségét vállalni nem akaró lakosság érzékelhető növekedését kell megemlíteni.

E fenti folyamatok térbeli konzekvenciái sejthetők az 21. ábra alapján. A térkép az 1991-es és 2003-as népszámlálás alapján mutatja be opštínák szerint a lakosság nemzetiségi összetételét. A két időpont között a legkisebb változások főleg az albán, illetve muszlimán-bosnyák többségű területeken (Rožaje, Plav, Ulcinj), valamint az egykori főváros környéki területen (Cetinje) tapasztalhatóak (Kocsis K. 2006). Ahogy a grafikon is mutatja, a legfeltűnőbb változás a szerbek előretörésének köszönhető, főleg azokon a területeken, ahol korábban is számottevő arányban éltek. Itt főként a tengerparti opštínákat kell megemlíteni (Herceg Novi, Tivat, Kotor, valamint Budva), ahol leginkább az 1991-ben egyéb kategóriába sorolt lakosság hangsúlyozta szerb identitását az ezredfordulón. Emellett az egykori Novi Pazari Sandžak területének ÉNy-i része (főként Pljevlja) is már szerb többségű 2003-ban. Itt azonban a magukat korábban montenegróinak vallók közül változtatták meg sokan válaszukat a nemzetiségüket tudakoló kérdésre. Hasonló a helyzet több, az ország közepső, ritkábban lakott térségeiben (Plužine, Žabljak, Šavnik, Kolašin, Mojkovac), valamint az ÉK-i egyes lakosságú opštínákban (Bijelo Polje, Berane). Ugyanakkor a két nagyvárosi régióban (Podgorica és Niksić), mind a két folyamat eredményeként növekedett a magukat szerbnek vallók száma és aránya.

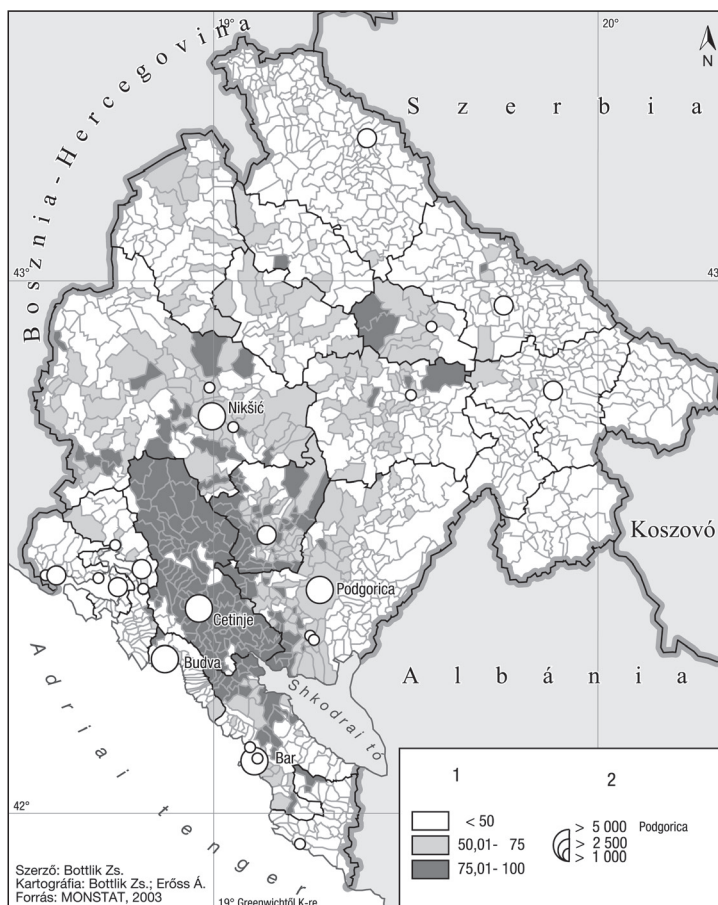

21. ábra Montenegro lakosságának etnikai megoszlása opštinaik szerint (1991 -2003)
 1-a lakosság etnikai összetétele a-montenegróiak, b-szerbek, c-albánok, d-bosnyákok, muszlimánok e-egyebek, f-nem tudja, nem nyilatkozik; 2-a lakosság száma (Forrás: <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm>; KICOŠEV, S. 2005 ÉS BÜSCHENFELD, H. 2001 alapján saját számítás)

4.3.3. Az etnikai térszerkezet sajátosságai 2003-ban

A legutóbbi népszámlálás adatai alapján tehát látható, hogy Montenegro, hasonlóan a térség országainak többségéhez, etnikailag vegyes képet mutat (KICOŠEV, S. 2005; KOC SIS, K. ED. 2007). Az ezredfordulón az ország lakosságának már csak relatív többségét (267 669 fő, 43,16%) alkotják az államalkotó nemzetiségéhez tartozó montenegróiak. Az ország 22 opština-jából, mindössze 6-ban alkotják a lakosság abszolút, további háromban pedig a relatív többségét (22. ábra).

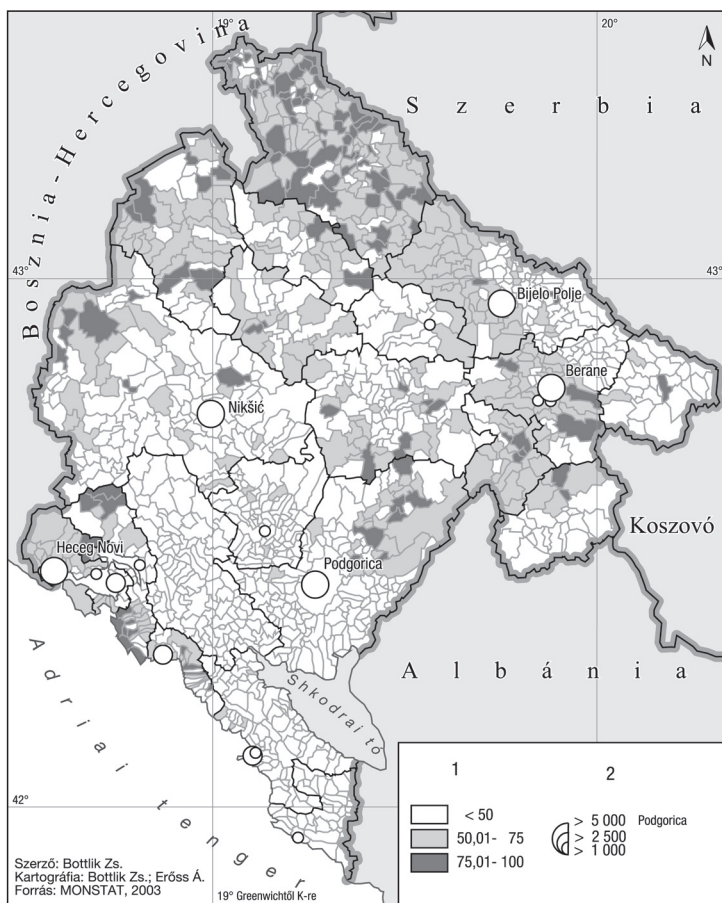
Az ország 1254 települése közül 397-ben vannak abszolút többségben, e települések főként az ország közepén, illetve DNY-i területein fekszenek. Közülük az a

22. ábra A crnogoracok területi elhelyezkedése településként Montenegróban (2003)
1-a crnogoracok aránya (%); 2-az 1000 főnél nagyobb montenegrói közösségek (fő) (Forrás: Census of Population, Housholds and Dwellings 2003 Population–National or Ethnic Affiliation (Data by Settlement and Municipalities 456 p.)

csaknem 200 település, ahol arányuk a 75%-ot is meghaladja, leginkább Cetinje opština-ban alkot összefüggő területet, amely átnyúlik a környező községekbe is (Danilovgrad, Podgorica és Bar). Ez a hagyományosan erős montenegrói identitással rendelkező terület az, ahol a 18. század végén a cetinjei vladika kikiáltotta miniállamának a Török Birodalomtól való függetlenségét (17. és 22. ábra). Legnagyobb közösségeik Podgoricában (81 672 fő) és Nikšićben (36 890 fő) található, de 5000 főt meghaladó csoportjaik élnek Cetinjében (13 814 fő), valamint a tengerparti Barban (6740 fő) és Budván (5260 fő) is.

Montenegró nem montenegrói lakosságának legnagyobb része (198 414 fő) a szerb etnikumhoz tartozik. A 6 opština-ban abszolút, további négyben relatív

23. ábra A szerbek területi elhelyezkedése településenként Montenegróban (2003)
 1-a szerbek aránya (%); 2-az 1000 főnél nagyobb szerb közösségek (fő) (Forrás: *Census of Population, Housholds and Dwellings 2003 Population – National or Ethnic Affiliation; Data by Settlement and Municipalities* 456 p.)

többséget alkotó, az összlakosság csaknem egyharmad részét (32%-ot) kitevő szerbség az ország ÉK-i, ritkábban lakott magashegyi opštinaiban (leginkább Pljevlja, kisebb részben Plužine és Žabljak környékén), valamint a Kotori-öböl mentén alkot mozaikos etnikai teret. A szerbek 454 településen vannak abszolút többségben, ugyanakkor a 75%-os arányt csupán 164 település esetében haladják meg (23. ábra). A legnagyobb szerb közösségek szintén a két legnagyobb városban található, jóllehet számuk jóval elmarad a magukat montenegróinak vallóktól (Podgorica 37 037 fő, Nikšić 14 766 fő). Emellett nagyobb csoportjaik közül Pljevljában még több mint 10 ezren élnek, de Herceg Novi, Bijelo Polje és Berane szerb lakosságának lélekszáma már csak az 5 ezret haladja meg.

Jól látható, hogy a 2003-ban szerb többségű területek azon térségek, ahol már az előző, még jugoszláv népszámlálás alkalmával is jelentős szerb lakosság volt kimutatható. A szerb identitás erősségét elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy az ország ÉNy-i részén (az egykori Novi Pazari Sandžak területén), valamint a crnogorai tengerpart legattraktívabb részén (Kotori-öböl környéki térségekben), főként az 1950-es és 1960-as években erős bevándorlás volt megfigyelhető, leginkább a szerb etnikai törzsterületnek számító ó-szerbiai térségekből, ami nyilván nem nélkülözte az állami támogatást sem (BÜSCHENFELD, H. 1981).

Az ország lakosságának kisebbségei közül jelentős csoportot képeznek azok a helyi délszláv nyelv egyik dialektusát beszélők, akik az Oszmán Birodalom előrenyomulásának következtében tértek át a muszlim hitre. E csoportok magukat saját nyelvükön „muszlimán” nemzetiségűnek mondták a titói Jugoszláviában, megkülönböztetve ezzel a muszlim vallási elnevezéstől. A jugoszláv népszámlálások, a muszlim/muszlimán (bosnyák) nemzetiségi kategória fölállításával, 1971-től megkönnyítették e fent említett csoportok leválasztását a főleg Bosznia–Hercegovinában (kisebb részt a Novi Pazari Sandžakban), csupán vallásilag (nyelvileg alig) különböző szerbekről, illetve horvátokról (Kocsis K. 1993).

Jugoszlávia fegyveres konfliktusok által kísért fölbomlása után az 1990-es években az erre a nemzetiségi csoportra vonatkozó korábbi kifejezés megváltozott. Míg a „bosnyák” elnevezés Bosznia–Hercegovinában vált elfogadottá, addig Kis-Jugoszláviában (később Szerbiában, így Montenegróban is) újra csak vallási felekezetként ismerték el őket. A szandzsáki muszlimánok többsége újabban a „muzulmán-bosnyák” vagy a „bosnyák” elnevezést alkalmazza, jöllehet vannak, akik a korábbi muszlimán elnevezéshez ragaszkodnak (Rastoder, Š. 2003). Ezt a bizonytalanságot támasztja alá, ha közelebbről megvizsgáljuk ebből a szempontból a 2003-as nemzetiségi adatokat.

A népszámlálás mind a két (a bosnyák és a muszlimán) kategóriát tartalmazza. A két csoportba sorolt lakosság területi elhelyezkedéséből láthatjuk, hogy az egykori Novi Pazari Sandžak területének DK-i részében jóval többen vallották magukat bosnyáknak (főként Rožaje opštinaiban és a hozzá kapcsolódó Berane ÉK-i részén), mint muszlimnak, vagyis a bosnyák identitás ott erősebb, ahol település területeik leginkább mutatják a tömbösödés jeleit. Ugyanakkor e terület északi részén, ahol a szerbek vannak többségben, illetve az albánok által lakott területekkel érintkező kontaktónákban (Bijelo Polje) fordított a helyzet. Az előbbi területeken kívül eső térségekben (a Kotori-öböl környékén és a nagyvárosokban) pedig jóval nagyobb a muszlimok száma. Sőt olykor az is előfordul, hogy a muszlim vallásúak közül senki sem sorolta magát a bosnyák kategóriába. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fentiekből megállapítható identitásingadozás jelentős területi konzekvenciái mellett, a boszniai

24. ábra A muszlim, bosnyák és albán lakosság területi elhelyezkedése településenként Montenegróban (2003)

1-a muszlim, bosnyák és albán lakosság aránya (%); 2-az 1000 főnél nagyobb muszlim, bosnyák és albán közösségek (fő) (Forrás: *Census of Population, Housholds and Dwellings 2003 Population – National or Ethnic Affiliation; Data by Settlement and Municipalities* 456 p)

háború Montenegróban otthonra lelt több ezer, elsősorban bosnyák menekültje is befolyásolhatta ezt a képet.

Az alábbiakban a két kategóriába sorolt lakosság területi elhelyezkedését együtt tárgyaljuk. Az eddigiekből is láthatjuk, hogy leginkább az egykori Novi Pazari Sandžak területén lévő opštínák képezik település területeik súlypontját, amelyek közül 5 községben teszik ki az összlakosság jelentős részét, kettőben (Rožaje 89%, Plav 55%) abszolút többségét (24. ábra). További két, az albán településterület szomszédságában levő településen (Bar 9%, Ulcinj 5%) arányuk 4% feletti, 70 településen viszont arányuk a 75%-ot is meghaladja. Legnagyobb, monteneg-

rói viszonylatban tekintélyes méretűnek számító közösségeik településterületeik nagyobb központjaiban (Rožaje 8380 fő, Bijelo Polje 5682 fő), valamint Podgoricában (5406 fő) élnek.

Montenegró negyedik legnépesebb etnikai csoportját az albánok (31 163 fő, alig több mint 5%) jelentik, akik – ellentétben koszovói és macedóniai társaikkal – részt vettek az utolsó, 1991-es jugoszláv népszámláláson is, így számukról és annak változásáról pontosabb képet kaphatunk. A montenegrói albánok száma a második világháború után csupán enyhe növekedést mutat. Ez összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy természetes népmozgalmi mutatóik nemcsak koszovói és macedóniai társaikénál, hanem az ország többségi nemzeténél, a montenegróiakénál is kedvezőtlenebbek. Jóllehet nagyobb részük muszlim vallású, de meglehetősen magas közöttük a katolikusok aránya is (pl. a Shkodrai-tó környékén). A vallási összetételük mellett az észak-albániai geg tradíciók továbbélése is magyarázhatja általában demográfiai mutatóik különbözőségét a többi említett albán csoporttól (SCHMIDT–NEKE, M. 2002).

Az albánok aránya 91 településen haladja meg az 50%-ot, amelyek jelentős többsége (77%-a) szinte csak általuk lakott. Településterületük 4 kisebb összefüggő nyelvszigetet alkot, amelyek az ország határvidékén közvetlenül tapadnak az albániai és koszovói albán etnikai törzsterülethez. Közülük a legnagyobb kiterjedésű Ulcinj (72%) és Bar (7%) opštínákban, valamint Podgoricától DK-re lelhető fel. Plav (20%) és Rožaje (4%) területén lévő csoportjaik pedig már a hagyományos albán-bosnyák kulturális érintkezési zónában élnek (23. ábra). A főként elmaradott agrártérségekben, illetve zord hegyvidéki területeken levő közösségeik inkább kicsinek mondhatóak. 100 főt meghaladó csoportjaik száma csupán 62 és létszámuk mindössze háromban (Ulcinj 6658 fő, Tuzi 2251 fő, Podgorica 1404 fő) haladja meg az 1000 főt.

4.3.4. Az elszakadást deklaráló referendum földrajzi vonatkozásai

A függetlenség kikiáltását célzó népszavazásról már az ezredfordulón szó esett a montenegrói belpolitikai életben, jóllehet előle – főleg külpolitikai okokból – csupán 2005-ben hárultak el az akadályok (PÓSA K, 2003). A választójogi törvény értelmében azok a személyek járulhattak az urnákhoz, akik legalább két éve folyamatosan montenegrói lakhellyel rendelkeztek. Ehhez az Európa Tanács által fölállított Bizottság (Velencei Bizottság) ajánlása is szükséges volt, mivel így mintegy 250 ezer Szerbiában élő montenegrói származású lett a szavazásból kizárva. A törvény az érvényesség vonatkozásában a választásra jogosultak abszolút többségének érvényes szavazatát tekintette sarokpontnak, míg a legitimitás erősítésének óhaját fejezte ki az a tény, hogy az elszakadáshoz végül is 55% igenlő szavazatot tett szükségessé.

területi vonatkozásai is vannak. Bár a részvételi arány európai összehasonlításban is igen magas volt, jelentős különbségek érzékelhetők a különböző területegységekben. Általánosságban elmondható, hogy az átlagot (akár 4–5 százalékponttal is) meghaladó részvételi arányok elsősorban a hegyvidéki szerbek által lakott területeken fordultak elő, míg a muszlim vallásúak által lakott opštinákban jobban kitapintható volt az érdektelenség (esetleg bojkott?). Itt az átlagtól való eltérés szintén 4–5 százalékpont körüli (pl. Plav esetében 15 százalékpont) volt.

Jóllehet általánosságban elmondható, hogy a viszonylag ingatag montenegrói öntudat a történelmi (vallási), valamint az utóbbi időben erőltetett nyelvi különál-láshoz köthető, már az említett elnök-, illetve parlamenti választás alkalmával is a politikai állásfoglalás egyfajta kifejezőeszközevé is vált (MIEDLING, H-M. 2005).

A 12 önállóságot igenlő opština három jól kivehető térségi típusba sorolható. Legmagasabb (75% fölötti) az önállóságra voksolók aránya, a – szerb dominanciájú államszövetségtől legjobban tartó – muszlimok által lakott Plav, Rožaje és Ulcinj opštinákban, illetve a legerősebb montenegrói öntudattal rendelkező Cetinjében. Ezen kívül további négyben (Tivat, Kotor, Bar, Bijelo Polje) főleg a tengerparton van ez az érték 55% fölött. Megjegyzendő, hogy azokban a községekben, ahol nincs jelentős muszlim lakosság nemcsak a magukat montenegróinak vallók, hanem jelentős számban és arányban más etnikumhoz tartozók (köztük nem kevesen szerbek) is az önállóságot pártolták. Ez a tendencia a legnagyobb mértékben Tivat környékén figyelhető meg, ahol a turizmus bevételei a legdrasztikusabban estek vissza a háborús időszakban (BÜSCHENFELD, H. 2001). Sajátos együttest alkot az elemzési szempontból az ország középső részén a nagyvárosokkal rendelkező régió, ahol a szavazás eredménye kiegyensúlyozott volt, jóllehet az elszakadásra törekvők abszolút többségben voltak (50–55% között). Ez vélhetően a kiegyenlítettebb etnikai összetételnek, a városi társadalmi miliőnek, nem kis részben pedig annak volt köszönhető, hogy többen a montenegróiak közül is az államszövetség mellett foglaltak állást.

A Szerbiával való államszövetség további fenntartására szavazók 9 területi egységben, leginkább a ritkán lakott hegyvidéki területeken, valamint egy vonzó tengerparti opštinában, a szerb Hercegovina hajdani tengeri kijáratánál (Herceg Novi) kerültek többségbe. A döntően szerbek által lakott területegységekre elmondható, hogy a nemre szavazók között számban és arányban is többen voltak, mint a magukat szerbnek vallók. A legnagyobb eltérés Plužine esetében volt megfigyelhető, ahol a nemmel szavazók aránya több, mint 75%. Valószínűsíthető, hogy nem kevesen (főleg a gazdaságilag elmaradott hegyvidéki térségekben) nosztalgiával gondoltak Jugoszláviára és még mindig a nagy testvérrel való szövetség fenntartásától várták sorsuk jobbra fordulását.

5. VALLÁSI KÖZÖSSÉGEK, MINT AZ IDENTITÁS ALAPJAI

5.1. MUSZLIMOK A BALKÁNON

A hidegháborút követően, a globalizálódó világgazdaságban kitapintható bizonyos érdekellentét az észak-atlanti kulturális és gazdasági centrum, valamint az iszlám világ között. Ez különösen az ezredfordulót követő eseménysorozat következtében éleződött ki, ami ráirányította a figyelmet az Európában élő csaknem 16 millió muszlim lakosra is (26. ábra).

Közülük meg kell említeni a vendégmunkásként az 1960-as évektől Németországba Törökországból, Franciaországba és Nagy-Britanniába elsősorban gazdasági menekültként az egykori gyarmati területekről (Maghreb országok, Pakisztán) letelepedett nagyobb számú muszlim lakosságot, akik másod-, harmad generációinak társadalomba való integrálása napjainkban sem problémamentes.

A többségében szunnita, immár autochtonnak számító muszlim lakos megjelenése és letelepedése korábbi történelmi időszakra nyúlik vissza Kelet-Európában (krími tatárok) és a balkáni országokban. A számarányuknál fogva jelentősebb balkáni muszlimok településterülete csak helyenként mutatja a tömbösödés jeleit, és nem mondhatjuk egy városra sem, hogy központjukként funkcionálna (HEUBERGER, V. 1999). Jelenlétük és az iszlám kultúra elterjedése, valamint meggyökeresedése az előretörő Oszmán Birodalom 15. századi balkáni expanziójával van összefüggésben.

Az alábbiakban e csoportok képviselői és a többségi társadalmak szocioökonómiai különbségeit, azok sajátosságait és területi aspektusait vesszük sorra. Ezek érintik a balkáni országok muszlimjainak eltérő politikai környezetét, a nyelvi különbségeket, a lakókörnyezet földrajzi aspektusait (városi-rurális terek), valamint milyen tényezők játszottak szerepet településterületeik megváltozásában.

jelentősebb épületeik (pl. Cordobában, Sevíllában) emlékeztetnek az iszlám egykori jelenlétre.

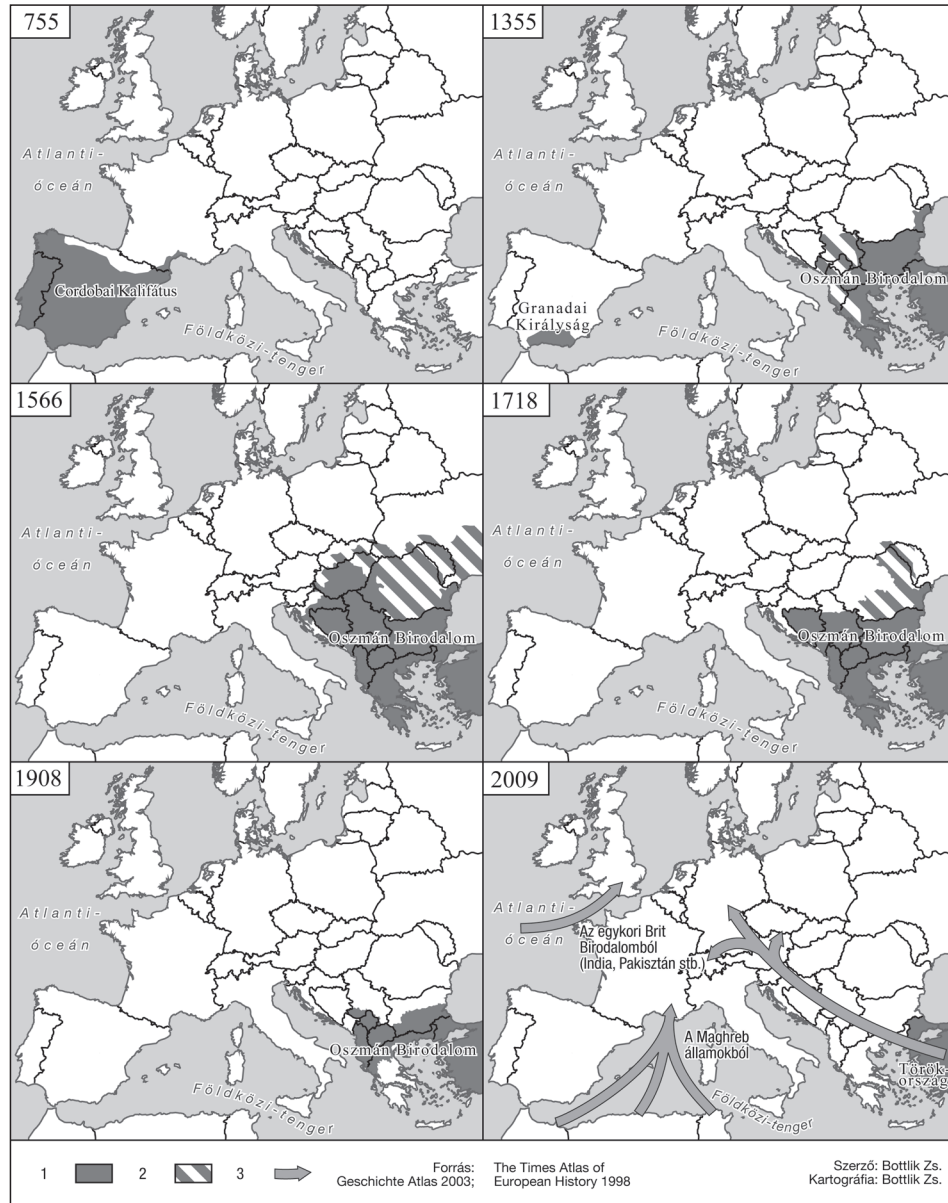
Az Ázsiából a kelet-európai perifériákra érkező kisebb kereskedő kolóniák mellett a 13. században a tatárok nyomán jelent meg jelentős muszlim csoport. Döntően a politikai hatalmat gyakorló vezetői és katonai rétegekre korlátozott csoportok jelenlétének következményeként Lengyelországban és Litvániában manapság is egzisztál néhány ezer főt számláló, nyelvileg már asszimilált muszlim vallású lakosság.

E fenti csoportokkal ellentétben a Balkán térségében a 14. században megjelenő és a helyi társadalmak szélesebb körében elterjedő muszlim vallás, illetve kultúra meggyökeresedése erőteljesebb volt, így a mai napig kimutatható hatása a jelenlegi államok társadalmi-gazdasági életére. A térségben a Római Birodalom bukását követően a romanizált őslakosok (trákok, makedónok, illírek) csoportjait az 5. században betörő szláv törzsek asszimilálták, illetve szorították a perifériákra, míg a 7. század derekán az ázsiai türk eredetű, katonailag igen jól szervezett, később szláv nyelvűvé vált óbolgárok jelentek meg a vizsgált térség északkeleti részében. Ők a Bizánci császárság fokozatos elerőtlenedésével és a területéről való visszahúzódásával párhuzamosan erősödtek meg és próbáltak egyesíteni minél nagyobb területeket uralmuk alatt. A Bolgár cárság, illetve a középkori szerb állam azonban belső problémáik miatt kisebb fejedelemségekre estek szét és így nem tudtak ellenállni az ekkor épp a Balkán irányában expanzív, formálódó Oszmán Birodalomnak (27. ábra).

Ennek az államnak a története Kis-Ázsiából indult a korábbi Szeldzsuk Birodalom kis fejedelemségekre való felbomlását követően. Az intenzíven folytatott expanzív politika következtében azonban – miután a területileg és politikailag szétszabdalt Balkán-félszigeten hatalmi vákuum jött létre – a birodalom érdekszférájának súlypontja ide tevődött át. A keresztény fejedelmek megfelelő katonai erejének és egységes védelmi stratégiájának hiánya miatt az oszmánok alig egy évszázad alatt a Balkán egészét birodalmukba integrálták.

E folyamatban hatalmi és társadalompolitikai szempontból is igen nagy szerepet játszott az iszlám, melynek befolyása Konstantinápoly 1453-as elfoglalásával és Isztambul néven a Birodalom fővárosává emelésével az egész balkáni térségben megszilárdult.

A központi török vezetés nem törődött a meghódított keresztény lakosság mindennapi életével vagy vallási hitével, megelégedett csupán azzal, hogy a vallási vezetők elismerik a szultán autoritását. Ugyanakkor érdeke volt a hozzá lojális csoportokat erősíteni, ami leginkább a muszlim vallású lakosok kiváltságainak szélesítésében manifesztálódott. Emiatt alakult ki muszlim és nem muszlim csoportok között egzisztenciális különbség, ami a gazdasági aktivitásban és térhasználatban is kifejeződött.

27. ábra A muszlim fennhatóság vagy befolyás alatt álló területek (755-2010)
 1-muszlim fennhatóság alatt álló területek; 2-muszlim befolyás alatt álló területek; 3-muszlim be-
 vándorlás 1945 után (Forrás: Geschichteatlas 2003; The Times Atlas of European History 1998)

5.1.2. A muszlimok helyzete az oszmán időkben

A muszlim vallásúak számának növekedése és településterületük transzgressziója – bár csökkenő intenzitással és területi konzekvenciákkal – a 15. századtól helyenként egészen a 19. század elejéig tartott. A folyamatot leginkább két tényező, a *telepítéspolitik*a, valamint a keresztény lakosság tényleges *iszlamizációja* segítette elő. Az iszlám betelepítés leginkább a stratégiai pontokon, valamint a főbb kereskedelmi-és hadiútvonalak mentén fekvő erődökbe, városokba irányult. A birodalom magterületének számító Anatóliából tetemes számú városi, paraszti és nomád népesség települt be és asszimilálta részben nyelvileg, részben kulturálisan a központhoz közelebbi területek, Makedónia, Trákia, valamint az ezekkel határos görög és bolgár térségek korábbi lakosságát. Talán e folyamatnak az eredményeképpen történetelt jelentősebb áttérés a Rodope-hegység térségében, ahol a nyelvi asszimiláció a hegyvidéki területeken érvényesülhetett legkevésbé (ERMANN, U. – ILIEVA, M. 2007). A direkt iszlamizáció ugyanakkor leginkább a Boszniai Vilajetet, és az albánok településterületéhez tartozó Shkumbini folyó alföldjét érintette (DŽAJA, S-M. 1993).

Az albán területeken az áttérők motivációi között elsősorban gazdasági indíttatásokról beszélhetünk, amelyek a muszlimok kivételezett helyzetéből fakadó könnyebb adóterhek voltak (BARTL, P. 1968). De a nagy tömegű áttérésekről szólva meg kell említeni a Török Birodalom, helyi népeknél a hódítás első időszakában kétségtelenül szervezettebb, az iszlám által közvetített szociális, gazdasági és politikai struktúrák vonzását is, amely érthető okokból ritkán kap nagyobb hangsúlyt. Az erőszakos iszlamizáció megjelenési formáját ugyanakkor a gyerekadó (devşirme) jelentette, ami csak a nem muszlim lakosokra vonatkozott, így lényegében közvetett pressziót jelenthetett (MINKOV, A. 2004).

Az iszlámra való önkéntes és erőszakos áttérések közötti határ természetesen nem volt éles. A legnagyobb tömegű áttérések területén főleg a boszniai régiókban nem hagyható figyelmen kívül a katolikus-ortodox választóvonal ténye, és az ezzel együtt járó gyakori áttérések miatti gyengébb kötődés az adott felekezethez. Emellett pedig meg kell említeni főként az albán területeken a katolikus egyház jelenlétének gyengességét és a török adminisztráció által való akadályozását is. Ilyen körülmények között nem véletlen a délkelet-európai muszlimok vallási kultúrájában (és magának az iszlám elterjedésében) a dervisrendek jelentős szerepe (főként a Bektashi rend), valamint az iszlám-keresztény szinkretizmus különböző formáinak jelenléte sem.

Összefoglalva elmondható, hogy az albán területek, kezdetben lassabb iszlamizációja csak később gyorsult fel, így csak a 17. század gazdasági eredetű áttérése növelte egyre gyorsabban az albánok településterületét (BAXHAKU, F. 1994). Ugyanakkor Boszniában a gyorsabb, már a kezdetekkor is tömeges áttérést val-

3. táblázat A Balkán muszlimjainak csoportjai lakhelyük szerint

	Bevándorlók	Áttérők
Rurális térségekben	törökök, cigányok, tatárok	torbešek, pomákok, albánok
Városi térségekben	törökök*, cigányok**, tatárok**	bosnyákok, albánok

*elvándoroltak, illetve asszimilálódtak az albán lakossághoz

** városba áramlásuk a 20. század második felének eseménye

lasi okok is segítették, nevezetesen a boszniai eretnek bogumilok konfliktusa az őket mindenáron visszaterelni óhajtó katolikus egyházzal (BARTL, P. 1968). E folyamatok földrajzi aspektusairól megállapítható, hogy leginkább a nyugat-balkáni mélyebben fekvő alföldi területek, folyóvölgyek, mezőgazdasági termelésre alkalmas medencejellegű, ezzel együtt stratégiaileg fontos kereskedelmi és hadi utak menti térségekben növelte a muszlim lakosok számát (3. táblázat).

A muszlimok településterülete növekedésének egy másik földrajzi aspektusa, hogy sokkal magasabb arányban lakták a városokat és a városok közelében lévő térségeket, mint a keresztények (KIEL, M. 1998). A muszlim városi kultúrát az alapítványok által finanszírozott vallási iskolák, a céhes keretek között működő kézműipar, valamint a legfontosabb oszmán művészeti ág: az építészet jelentette (IBRAHIMI, N. 2009).

Emellett a jogi-és ezzel együtt társadalmi státuszban megmutatkozó különbség is nyilvánvaló volt. Az államhoz való viszonyuk, a foglalkoztatási lehetőségeik a hadseregben és a különböző állami intézményekben, a muszlimok számára lehetőségeket biztosítottak a felemelkedésre. A Török Birodalom adminisztrációjának szempontjából ugyanis a legfőbb törésvonal a birodalom népei között a vallási különbségek mentén húzódott. A nyelvi különbségekben manifesztálódó etnikai eltérés csak másodlagos tényezőként jelentkezett (TIBI, B. 2002).

Az Oszmán Birodalom muszlimjait tehát nemcsak jogállásuk, hanem anyagi és szellemi kultúrájuk összmuszlim jellege (a vallásgyakorlástól, a mindennapi kultúrájukon keresztül, egészen a konyhaművészetig) ötvözte egy csoporttá, amely viszont túlmutatott a formális vallási közösségen (MCGOWAN, B. 1994/1997).

5.1.3. A muszlimok helyzete 1878–1913 között

A Balkán meglehetősen hektikus politikai változásokon ment keresztül a 19. század végétől. A különböző kisebb államoknak a Török Birodalom felosztására irányuló aspirációi legtöbbször egymást is keresztezték. A sokszor irreális területi igények mögött leginkább a kisebb balkáni népek nagyválaszának igénye állt, amely formálódó országaik területének lehető legnagyobb kiterjesztésében

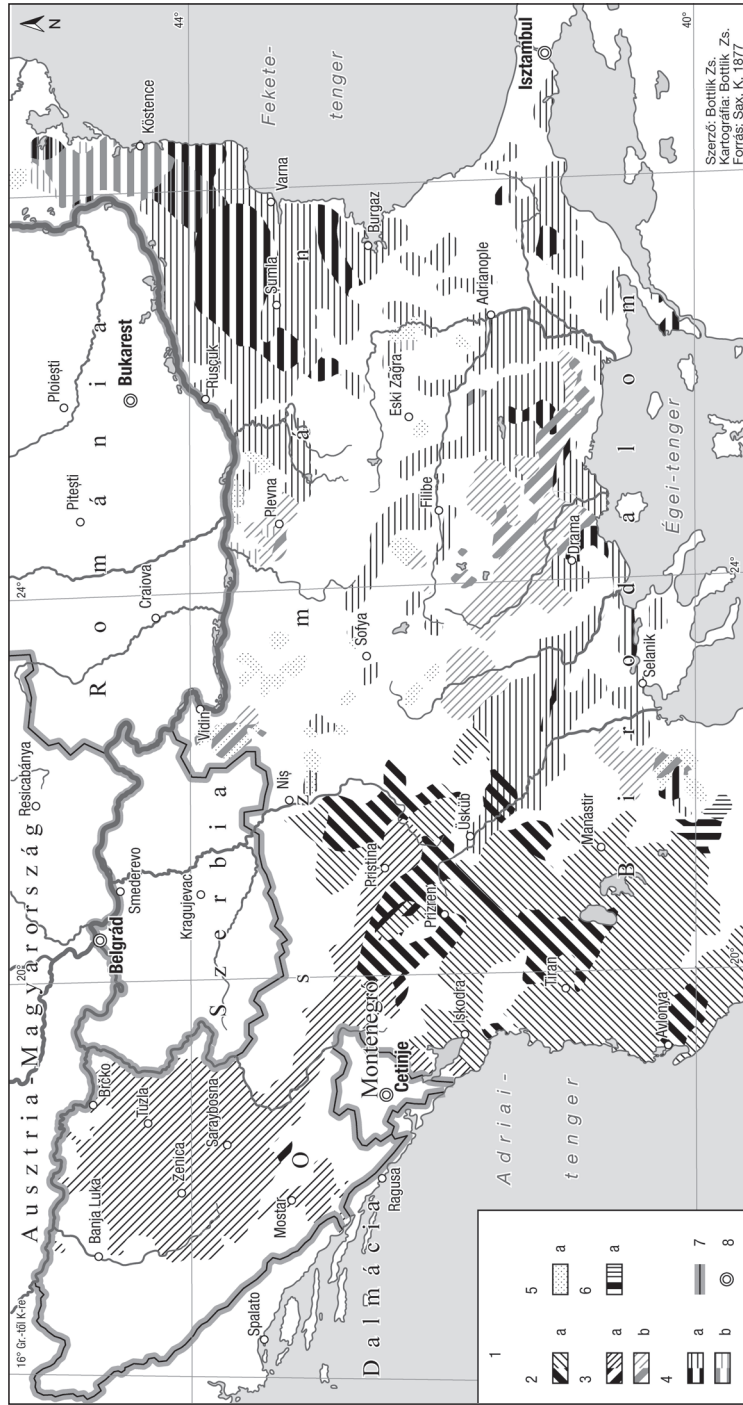
jelentkezett, és ami sokszor a térség pontos etnikai és vallási viszonyainak teljes semmibe vételével járt. Ezt csak tetézte a helyzet hézagossága ismerete, valamint az ilyen irányú információk teljes hiánya.

A térség nemcsak Európa egyik legutarkább etnikai térszerkezetével rendelkezik, hanem három földrész, vallás, valamint eltérő kultúrák, társadalmi-, gazdasági-, politikai struktúrák metszéspontjában fekszik. E tények a térség korabeli etnográfiai-etnikai térképein is nyomon követhetőek.

E fent említett, igen gyakran politikai aspirációkat is tükröző, térképek közül a korszak kezdetén, 1877-ben Karl Sax, a Monarchia edirnei konzulja által készített térképet tekinthetjük a legkorrektebb kiindulópontnak a Balkán bonyolult etnikai és vallási viszonyainak elemzéséhez (SAX, K. 1877). A múlt század utolsó harmadában a már említett politikai törekvések miatt a Balkán etnikai megoszlását ábrázoló térképek általában tükrözték a különböző szerzők etnikai hovatartozását, vagy éppen hozzá nem értését, esetleg a megrendelők politikai aspirációját. A térkép a népsűrűségből adódó anomáliákat nem tükröző felületábrázolással készült, így az adatokat még relatíve is csak indirekt módon kezelhetjük. Ugyanakkor a vallási megoszlás is látható, amennyiben a nagyjából azonos etnikumok különböző vallású csoportjait is megkülönböztethetők.

A muszlim csoportok Karl Sax térképe alapján vázolható térszerkezete a Balkáni háborúk, illetve az első világháborút lezáró békéig lényegesen nem változott (28. ábra). Annál drámaibbak viszont a változások, ha a muszlim népesség számát, illetve az összlakosságon belüli arányát vizsgáljuk. E csökkenést elsősorban az önkéntes, illetve erőszakos elvándorlások, lakosságcsere okozták. E változások az Oszmán Birodalom befolyási övezetének területi csökkenésével párhuzamosan leginkább a muszlim vallású népesség visszaszorulásában jutott kifejezésre (McCARTHY, J. 1997).

A fenti korszak első felében a muszlimok számában, arányában és településterületük nagyságának megváltozásában a hatalomból közvetlenül kikerülő katonák és hivatalnokok elvándorlása, illetve a megváltozott politikai helyzetben a muszlim lakosságra nehezedő, sokszor erőszakos nyomás következtében történő migráció játszott a legjelentősebb szerepet. Ennek eredményeként a nagyvárosok muszlim, főként török lakossága a századfordulóig csaknem teljesen eltűnt (EMINOV, A. 1999). Emellett jelentős muszlim tömegek hagyták el Szerbia akkori déli, Niš környéki térségét (leginkább a mai koszovó területek irányába), akik a 19. század első felében a formálódó Szerbia muszlim lakóinak arányát növelendő érkeztek ide. Ugyanakkor Boszniában és Bulgáriában a rurális térségekben élő muszlimokra ekkor még csupán olyan alattvalókra tekintettek, akik a megszerzendő területeken éltek. Az ő társadalmi perifériára való kiszorításuk, ezzel egyidejű elvándorlásuk csak később, a 20. század folyamán történt meg.

Szerző: Bottlik Zs.
Kartográfia: Bottlik Zs.
Forrás: Sax, K. 1877

28. ábra. A muszlim lakosság nyelvi megoszlása Karl Sax nyomán (1877 körül)
1-a muszlimok nyelvi megoszlása; 2-albán nyelvtűk, a-albánok; 3-szláv nyelvtűk, a-muszlimánok, b-pomákok; 4-türk nyelvtűk, a-törökök, b-tatárok; 5-kaukázusi nyelvtűk, a-cserkeszek; 6-görög nyelvtűk, a-görögök; 7-korabeli országhatárok; 8-fővárosok (Forrás: Sax, K. 1877)

5.1.4. Muszlimok a Balkánon a 20. században

A Török Birodalom az 1912–13-as ún. Balkáni háborúk nyomán történő visszaszorulása a Balkánról alapvetően megváltoztatta a muszlim vallású lakosság helyzetét. Nemcsak a hatalom központjából kerültek a perifériára, hanem az utódállamokban a Török Birodalom nem kívánatos örökségének tekintették őket, így az iszlám kultúra hordozói mellett szellemi életük tradíciói, gyökerei is veszélybe kerültek (JOFFÉ, G. 1996).

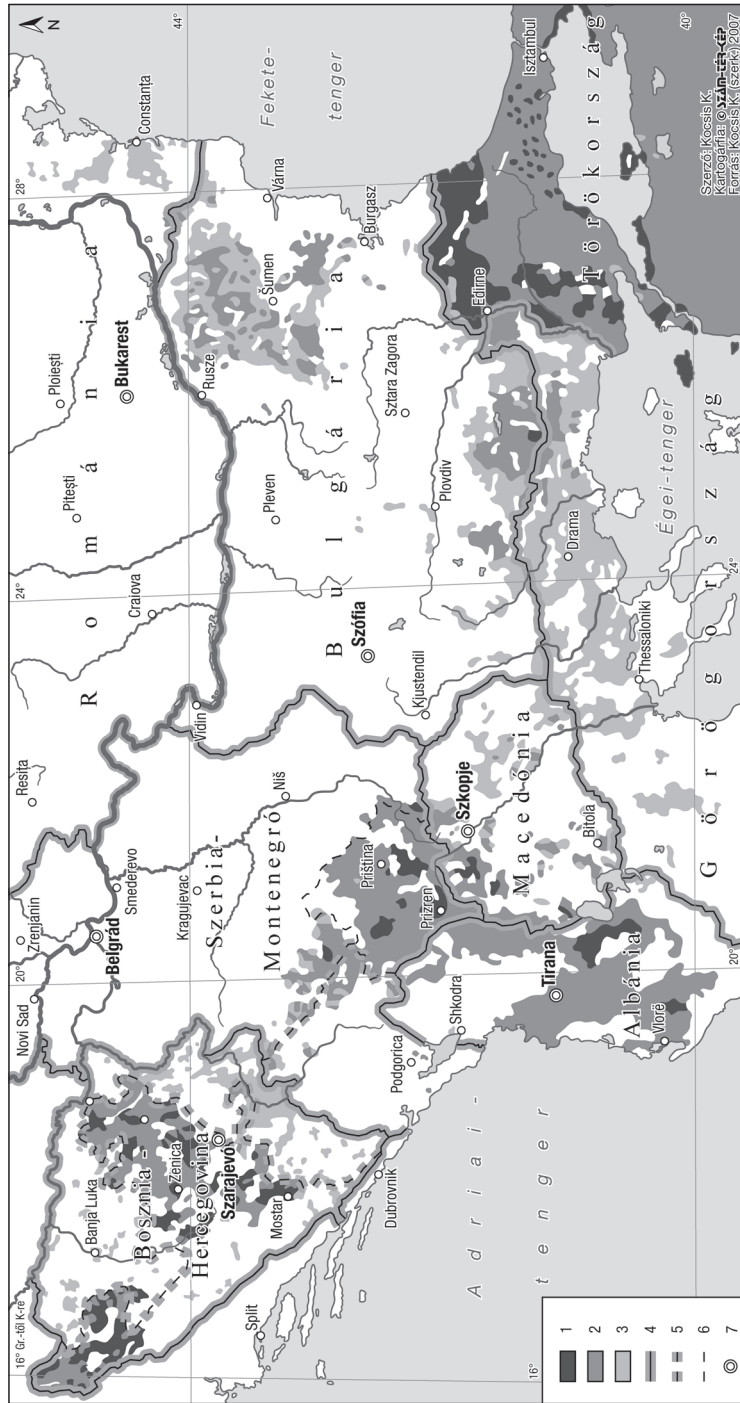
Az előbbieken láthattuk, hogy a Balkán muszlimjai inkább kulturális mintsem nyelvi értelemben alkotnak egységet. Ugyanakkor az új államok kultúrnemzeti ideológiája inkább a nyelvi alapon nyugvó közösséget hangsúlyozta, mint elsődleges identitáshordozó tényezőt. A balkáni muszlimokat nyelviileg türk, albán és szláv nyelvű csoportokra oszthatjuk (4. táblázat; 29. ábra), ezért 20. századi valásföldrajzi helyzetüket ez alapján tekintjük át.

5.1.4.1. Albán nyelvű muszlimok.

Az albán etnikumot ma leginkább a Balkán–félsziget egyik őslakos csoportjának, az illírek leszármazottainak tartják. A szlávok 5. századi betörésével szorulnak a mai Albánia északi részében található hegyek közé, ahonnan az Oszmán Birodalom 14. századi előretörésének idejéig elsősorban déli irányban növelik településterületeiket .

Ahogy arról korábban már szóltunk, a törökellenes harcok kudarcai miatt sikerült a keleti és nyugati kerszténység határmezsgyéjén élő, így katolikus és ortodox vallású albánság által lakott területeket az Oszmán Birodalomba integrálni. Ugyanakkor ezek nem alkottak elkülönülő közigazgatási egységet. Az új politikai helyzet és a nem túl agresszív dervisrend (Bektashi) működésének következtében tömegével tértek át az albánok a muszlim hitre, a stratégiaileg fontosabb helyeken, a mélyebben fekvő térszíneken, főként a Shkumbini folyó alföldjén. Nagyobb mozgékonyaságuk és az oszmán államszervezethez való lojalitásuk miatt népesítik be (és kerülnek majd többségbe) később a 17. században, Koszovó és a Felső-Vardar völgyének térségeit, ahol ekkor a szláv lakosság elmenekülésének következtében demográfiai űr jött létre (BARTL, P. 1996).

Az albánok nemzeti mozgalma csak viszonylag későn fogalmazta meg az önálló nemzetállam megteremtésének igényét, melynek feltételei a második balkáni háború után, 1913-ban teremődtek meg. Az albán etnikai terület jelentős térségei azonban nem képezték és ma sem képezik az ekkor létrejött országnak részeit. A muszlim településterület továbbra is az ország középső alacsonyabban fekvő térsége, míg az Albánián kívüli muszlim albán csoportok döntő többsége az első világháború után létrejött délszláv állam, a későbbi Jugoszlávia lakója lett. Leg-

29. ábra A muszlim többségű lakosság változása a Balkánon (1910-2001)
 1-a muszlim többségű területek növekedése; 2-muszlim többségű területek mindkét időpontban; 3-a muszlim többségű területek csökkenése; 4-ország-határok 2001-ben; 5-belső szövetségi határok; 6-Koszovó határa; 7-fővárosok; (Forrás: Kocsis K. 2005)

4. táblázat A muszlim lakosság nyelvi és területi megoszlása országonként a Balkánon az ezredforduló környékén

	Albán nyelvűek	Török nyelvűek		Szláv nyelvűek			Több nyelvűek
	albánok	törökök	tatárok	muszlimán bosnyákok	bolgár nyelvű pomákok	makedón nyelvű torbešek	cigányok*** (romák)
Albánia	2 287 000	0	0	0	0	0	0
Bulgária	0	850 000	927	0	250 000	0	60 000
Bosznia Herc.	0	0	0	1 836 700	0	0	0
Dobrudza	0	27 580	23 409	0	0	0	0
Görögország	0	56 000	0	0	38 000	0	18 000
Horvátország	0	0	0	50 000	0	0	0
Koszovó	1 932 000	0	0	16 500**	0	0	10 000
K-Trákia*	0	1 819 633	0	0	0	0	0
Makedónia	509 000	78 000	0	0	0	70 000	15 000
Montenegró	31 000	0	0	75 000	0	0	0
Szerbia	55 000	0	0	165 000	0	0	0
Összes	4 814 000	2 811 633	24 136	1 531 500	296 000	70 000	103 000

* Isztambul nélkül

** Itt, egy délszláv dialektust beszélő muszlimán csoportról (goránokról) van szó, akik albán környezetükben őrzik nyelvüket és sajátos identitásukat

***becslés

Forrás: KOCSIS. K. (ED) 2007; Преброяване на населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга 1-28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ; Census of Population, Households and Dwellings 2003 POPULATION – National or Ethnic Affiliation (Data by Settlement and Municipalities); DOKOS. P. TH. – ANTONIU. A. D. (2002); Demographic Changes of the Kosovo population 1948-2006 – Statistical Office of Kosovo (SOK) 2006; Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2004 Final Data Book X; Census of Population (National and Ethnic Affiliation – Data by localities) Statistical Office of Republic of Serbia 2002; SALLNAZ J. 2007

nagyobb közösségük ekkor Koszovóban, illetve Makedóniában volt, míg jelentős kisebbséget alkottak Szerbiában és Montenegróban.

A fenti tagoltságnak megfelelően az albán nyelvű muszlimok helyzete, politikai orientációja, illetve magatartása is tükrözi a történelmi tradícióknak is megfelelő különbségeket. A balkáni háborúk után kialakult Albánia az egykori Oszmán Birodalom egyik legelmaradottabb területe volt, a két világháború között az állami vezetés a belső kohézió erősítésére és a gazdasági elmaradottság leküzdésére fektette a hangsúlyt (LIENAU, C. – SCHUKALLA, K.-J. 1986).

Ugyanakkor az ország határain kívül rekedt, túlnyomó többségében a királyi Jugoszláviában élő albán muszlimoknak ez időben nyílt és brutális szerb elnyomással kellett szembenéznie. Az albánok kimaradtak a földosztásból, nem vállalhatnak szerepet az állami apparátusban, a közigazgatási határok pedig

(a többszöri módosítások ellenére) nem fűzik egybe az albánok által lakott területeket.

A nyílt presszió mellett a „szerbesítés” leginkább az összefüggő albán település-területek (főként Koszovó) etnikai arányának megváltoztatására irányult. Ennek eredményei azok a telepítési hullámok (1922–29 és 1933–38), melyek során tízezerrel telepítettek be szerb családokat e területre. Ezzel egy időben megindult az albánok kitelepülése is. Sőt a jugoszláv kormány tárgyalásokat folytatott a török kormánnyal a muszlim lakosság Törökországba való kitelepítéséről (amely természetesen nemcsak albánokat érintett). Bár a szerződést 1938-ban aláírták, annak kivitelezésére azonban anyagi fedezet híján, illetve a háború eseményei miatt nem került sor.

A titói Jugoszlávia második világháború utáni föderális átszervezése kedvezőnek mondható az ország albán muszlimjai számára is, bár kezdetben főként a tiranai vezetés biztatására fokozódott az albánok illojalitása a szocialista táborban ekkor renegátnak számító jugoszláv vezetés ellen. Miután az albánok számára biztosított volt az anyanyelvi oktatás, sajtótermékek kiadásának joga, így nyelvük gyakorlatilag egyenrangú volt az országban hivatalos „szerb-horvát”-tal (REUTER, J. 1987). A helyi vezetésben, intézményrendszerekben azonban nem tükröződtek az etnikai arányok. A politikailag egyre öntudatosabb Koszovóban egyre nagyobb autonómiát élvező albánok legnagyobb mozgásterét az 1970-es évek második felére tehető, ennek ellenére a jugoszláv vezetés már nem tudta az albánok településterületeit megnyugtatóan országába integrálni (REUTER, J. 1987). Identitásuk legfőbb hordozóját, muszlim hitüket is szabadon gyakorolhatták, aminek egy sor kézzelfogható jele van és amelyek ma is láthatóak (pl. a sok viszonylag új építésű mecset vagy a muszlim valláshoz köthető népviselet ma is hordott darabjai).

Ezzel párhuzamosan Enver Hodzsa, 1967-től hivatalosan is ateista Albániájában évtizedekig harcoltak a társadalom vallásossága ellen. A mecseteket, templomokat és a kolostorokat elkobozták, átalakították áruházzá, mozivá, esetleg egyéb kulturális intézménnyé, illetve a földdel tették egyenlővé. S bár az 1989-es fordulat óta az egyházak újra szabadon működhetnek az albán társadalom majd kétharmada még mindig ateistának definiálja magát, így a vallás külsőségei ma sem látványosak az országban.

Az 1990-es évek elején kiéleződtek a mélyben levő társadalmi ellentétek Jugoszláviában, és a kedvező külpolitikai helyzetet kihasználva az 1970-es évektől amúgy is a külső kapcsolataikat erősítő tagköztársaságok sorra jelentették be elszakadásukat a belgrádi központtól. Ez a tény alapvetően megváltoztatta az ország muszlimjainak helyzetét is.

Macedónia kiválása a jugoszláv szövetségi államból nem jelentett háborús konfliktust. Ez leginkább annak volt köszönhető, hogy az ország nem volt a „nagy-

szerb” politika fókuszában. Emellett a muszlim vallású albánokat is sikerült integrálni. A politikai céljaik is leginkább a makedónokkal egyenjogú státus, illetve az anyanyelvi oktatás teljes körű biztosítása körül koncentráltak (REUTER, J. 1987). Ezzel együtt általános helyzetük javítása, és a tetovói albán egyetem ügye folyamatos feszültségforrás. Ennek kapcsán 2000 nyarán a keveredett a két csoport polgárháborús szituációba. A macedóniai albánok legjelentősebb pártjuk kormányzati tényező is volt (SPASOVSKA, V. 1999).

Annak ellenére, hogy a montenegrói albánok nagyobb része muszlim vallású, sokan közülük katolikusok. Az eldugott hegyvidéki térségekben, az ország periferiáján élők, részt vettek az utolsó, 1991-es jugoszláv népszámláláson is, így közösségeik nagyságáról pontosabb információink vannak. Számuk a második világháború után csupán enyhén növekedett, mert természetes népmozgalmi mutatóik nemcsak koszovói és macedóniai társaikénál, hanem az ország többségi nemzeténél, a montenegróiaknál is alacsonyabb növekedési rátával bírtak (SCHMIDT-NEKE, M. 2002).

A polgárháborús események leginkább a legerősebb koszovói muszlim albán közösséget érintették. A válság 1999-es kiéleződése a NATO katonai beavatkozását eredményezte. Ennek következtében kerül a de jure Szerbiához tartozó, de facto azonban egyre inkább önállósuló tartomány nemzetközi protektorátus alá, majd kiáltotta ki 2008. február 17-én önállóságát. Ezzel létrejött a világ egyetlen olyan muszlim többségű országa, amely szimpatizál a terület önállóságáért vívott küzdelemben nagy szerepet játszó Egyesült Államokkal.

Az albán nyelvű muszlim lakosság etnikai térszerkezetének változása a 20. században a legnagyobb mértékben településterületük növekedésében manifesztálódott. Ez leginkább azzal a ténnyel áll összefüggésben, hogy a többi nemzetiségnél magasabb (sok esetben igen extrém) természetes szaporodásuk, valamint asszimilációs hatásuk a térség nem albán anyanyelvű muszlim csoportjaira. Másrészt pedig a térség nem muszlim lakosságának folyamatos elvándorlásával, illetve főként utóbbi évtizedekben tapasztalható fogyásával mutat szorosabb összefüggést (BATAKOVIC, D. T. 1998).

5.1.4.2. *Türk nyelvű muszlimok*

Törökök. A török nyelvű muszlimok csoportjához tartozó lakosok származása egykor különböző lehetett, a régi-új balkáni államok (Görögország, Szerbia, Bulgária) későbbi megalakulása után azonban viszonylag kompakt etnikai-valorációs közösségekké alakultak (STOJANOV, V. 2001). A 19. századi szakirodalom ugyanis nemcsak etnikai értelemben használta a „török” kifejezést, hanem a „muszlim” fogalom szinonimájaként is, más etnikumokat is beleértve (LOPASIC, A. 2002).

A török nyelvű muszlimok száma és összefüggő településterülete fokozatosan csökkent az Oszmán Birodalom Európából való visszaszorítása után. E folyamatban elsősorban a kivándorlás játszotta a fő szerepet (PRÉVÉLAKIS, G. 1994). Első nagyobb hullámuk az orosz expanzió következtében már az 1880-as években elvándorolt Dobrudzsa területéről. Jelentős a Törökországba emigrálók száma az 1912–13-as Balkáni háború után, akik többsége Szerbia és Bulgária területét hagyta el (29. ábra). Az első világháború után szintén az újonnan alakuló Szerb–Horvát–Szlovén királyságból kell nagyobb tömegben távozniuk, mivel az új országra vonatkozó békében előírt kisebbségvédelmi kötelezettség a török nyelvű lakosságra nem vonatkozott.

A görög–török viszályt 1923-ban lezáró Lausanne-i szerződés eredményeképpen lezajlott lakosságcsere szinte teljesen felszámolta Makedónia és Trákia a Balkáni háborúkban (1912–13) Görögországhoz került részében a muszlim településterületet. Csupán a görögországi Nyugat-Trákiában maradt egy kisebb török és bolgár nyelvű muszlim közösség (*pomákok*), az isztambuli görög pátriárka maradásáért cserébe.

A második világháború után az iszlám követőit, akik erősebben kötődtek hitükhöz, a többi ortodox, valamint katolikus vallású csoporthoz képest, a térség politikai vezetése ellenségnek tekintette (KULLASHI, M. 1994). Így az 1950-es évek elején számos török anyanyelvű lakos hagyta el a titói Jugoszláviát egy jugoszláv–török államközi egyezmény keretében, jóllehet az ország későbbi nyitottsága miatt szélesednek a kapcsolatok más iszlám országgal is. Bár a szocialista korszakban folyamatos presszió alatt tartotta őket az államhatalom (hasonló államközi szerződések nyomán több hullámban vándoroltak Törökországba (1950–51; 1968–78) (STOJANOV, V. 1997), a legnagyobb számú török nyelvű muszlim közösség Bulgáriában található. A bolgároktól eltérően hagyományos magas természetes szaporodásuk miatt számuk folyamatosan növekszik, amit csak az 1980-as évek végén tört meg látványosan egy újabb kivándorlási hullám (1988–89).

A kivándorlás mellett – bár korántsem olyan mértékben – az asszimiláció is csökkentette számukat elsősorban a szintén muszlim vallású kompakt albán többségű területek városaiban és közvetlen környékükön, leginkább Koszovóban és Makedóniában. Sok esetben csupán arról volt/lehetett szó, hogy tudatosan sorolják be magukat az albán, esetleg muszlim népszámlálási kategóriákba. A bulgáriai közösségük mellett, főként Makedóniában, kisebb részt Nyugat-Trákiában, a romániai Dobrudzsában illetve Koszovóban találhatjuk kisebb-nagyobb szórványait.

Tatárok. A törökök mellett az egyéb türk nyelvű muszlimok sorában meg kell említeni a Dobrudzsa területén egykor jelentős számú tatárokat. A források már a 13. században tudósítanak Dobrudzsában ún. Nogai-tatárokról, tömeges megjelenésük elsősorban a 18–19. századi orosz expanzióval hozható össze-

függésbe, melynek során az elfoglalt dél-Besszarábia (1770), Krími-kánság (1783), Budzsák (1812), illetve Duna-delta (1829) térségeiből jelentékeny nogai-és krími-tatár népesség menekült a Török Birodalom elsősorban akkori határterületeire, akik a szultán hű alattvalóiként egyrészt katonai-és határőr szolgálatot láttak el, másrészt állattenyésztéssel foglalkoztak. E fenti migrációs hullámok eredményeképpen formálódott ki Dobrudzsa területén egy csaknem összefüggő muszlim településterület, melynek nagysága a források szerint az 1870-es évekre akár a 100 ezer főt is meghaladhatta (SALLNAZ, J. 2007).

Az oszmán adminisztráció 1878-as távozása alapvetően megváltoztatta a tatárok helyzetét is. Ettől kezdve az ütköző zónába került dobudzsai településterületeikről tömegesen menekültek Törökország irányába, amit 1916-tól már a törökországi intézmények is szerveztek. Ez utóbbi migrációs folyamat a később Bulgáriához került dél-dobudzsai tatárok több mint kétharmadát érintette. A két világháború közötti modernizációs folyamatot, csakúgy mint a törökökhöz való asszimilációjukat előrevetítő (elősegítő(?)) állami intézkedéseket identitáshordozó tényezőik felszámolásaként érik meg, így a román hatóságok támogatásával létrejött migrációs egyezmény (1935) keretén belül jelentős számban választják a Törökországba való kivándorlást.

E kivándorlási hullámot a második világháború és a romániai (valamint bulgáriai) szocializmus kiépítése akasztotta meg. Romániában a kollektivizálás az addig leginkább rurális térségekben élő tatárokat a városi terek felé taszítja, aminek következménye, hogy legnagyobb közösségeik a tengerparti városokban (Constanța) találhatóak, illetve tradicionális agrár településeikben a természetes népmozgalmi növekményük ellenére arányszámuk mindenhol 20% alá csökkent. Bulgáriában pedig sokkal nyitottabbak a szocializmusban több, nagyobb hullámban lezajló – a már említett – Törökországba való kivándorlás felé (KŐSZEGI M. 2008).

5.1.4.3. Szláv nyelvűek

A szláv nyelvű muszlimok több csoportja ismeretes. Legnagyobb közösségük és egyetlen, nemzetiségként elismert, erős identitástudattal rendelkező csoportjuk a Boszniában használatos délszláv nyelv dialektusát beszélő bosnyákok (muszlimánok). Mellettük meg kell említeni a sokkal bizonytalanabb identitástudattal rendelkező, bolgáruul beszélő pomákokat, illetve a makedón nyelv egy dialektusát beszélő torbešeket, valamint egy szerb dialektust beszélő goránokat.

A bosnyákok magukat saját nyelvükön „Musliman” (muszlimán) nemzetiségűnek mondják, megkülönböztetve ezzel a muszlim vallási elnevezéstől (BÜSCHENFELD, H. 1981). A jugoszláv népszámlálások a muzulmán/muszlimán (bosnyák) nemzetiségi kategória fölállításával, 1971-től megkönnyítették e fent említett

csoportok leválasztását a főleg Bosznia–Hercegovinában – kisebb részt az egykori Novi Pazari Sandžakban – csupán vallásilag (nyelvileg alig) különböző szerbekről illetőleg horvátokról (BALIĆ, S. 1996).

Jugoszlávia fegyveres konfliktusok által kísért fölbomlása után az 1990-es években az erre a nemzetiségi csoportra vonatkozó korábbi kifejezés megváltozott. Míg a bosnyák kifejezést Bosznia–Hercegovinában próbálták erősíteni, addig Kis-Jugoszláviában (később Szerbiában, így Montenegróban is) újra csak vallási felekezetként ismerték el őket. Az egykori Novi Pazari Sandžakban élő muszlimánok többsége újabban a „muszlim-bosnyák” vagy a „bosnyák” elnevezést alkalmazza, jóllehet vannak, akik a korábbi muszlimán elnevezéshez ragaszkodnak (BALIĆ, S. 1994).

Montenegróban és Szerbiában a népszámlálás mind a két (a bosnyák és a muszlimán) kategóriát tartalmazza (RUZIN, N. 2000). Az egykori szandzsák területének délkeleti részében jóval többen vallották magukat bosnyáknak, mint muszlimnak, vagyis a bosnyák önazonosság (kötődés a hivatalosan is elismert identitáshordozó tényezőhöz) ott erősebb, ahol településterületeik leginkább mutatják a tömbösödés jeleit. Ugyanakkor e terület északi részén a nem muszlim lakossággal, illetve az albánok által lakott területekkel érintkező kontaktzónákban (a hagyományos bosnyák–albán kulturális transzfer térségében) fordított a helyzet. Az előbbi területeken kívül eső térségekben pedig jóval nagyobb a muszlimok száma, sőt olykor senki sem sorolta magát a bosnyák kategóriába. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fentiekből megállapítható identitásingadozás jelentős területi konzekvenciái mellett a boszniai háború miatt itt otthont találó több ezer, elsősorban bosnyák menekült is befolyásolhatja ezt a képet.

A muszlim vallású bolgár anyanyelvű, ezért bizonytalan identitású *pomákok* etnikai eredete mind a múltban, mind pedig a jelenben – nyilvánvalóan politikai okokból – erősen vitatott (TELBIZOVA–SACK, J. 1999). A legvalószínűbb, hogy azoknak az őshonos szláv népeknek a leszármazottai, akik a 15. században tértek át a muszlim hitre. A pomákok önazonosságukra használt „pomák” vagy „achrjani” kifejezés szemben áll a többségi bolgár definíciókban használt frazeológiákkal (bolgár-muszlimok, bulgáriai muszlimok, muszlim vallású bolgárok stb.) (BRUNNBAUER, U. 2002). Ez utóbbiakban elsősorban az a politikai szándék tükröződik, hogy a pomákok esetében a nemzetiségek nyelvi értelmezésén nyugvó bolgár etnicitását/entitást kell hangsúlyozni. Tovább színesíti a helyzetet, hogy görög oldalról már régóta próbálnak rámutatni arra, hogy a pomákoknak „saját” nyelvük van, amely a történelem során erős szláv befolyás alatt állt, de struktúrájában, szókincsében túlnyomórészt görög (Voss, C. 2000).

A pomákok a Rodope-hegység és az Égei-tenger partvidéke között található térség lakói. Jelentős csoportjaik élnek az Iszker alsó folyásánál Plevén környé-

kén, a Sztruma völgyében, valamint Makedóniában Prilep körzetében. Mivel a mindenkori hivatalos bolgár kormányok e jellegzetes néprajzi csoport különállását nem ismerték el – eltörökösödött bolgároknak tekintve őket – ezért számukra a későbbi statisztikákból is csak közelítőleg és indirekt módon következtethetünk.

A makedón nyelven beszélő *torbešek* Makedóniában, leginkább az albánok lakta vidékek szomszédságában, Debar és Tetovo környékén élnek. Identitásuk bizonytalansága abból a tényből adódik, hogy főként muszlim vallásukhoz, kulturális tradícióikhoz kötődnek, amelyek inkább a lakóhelyük közelében élő albánokhoz, kisebb részt a török nyelvhez, nem pedig az általuk (is) beszélt államnyelvhez közelítik őket. Az a tény jól jelzi, hogy szláv anyanyelvük nem fejezi ki teljes mértékben identitásukat, hogy Jugoszlávia szétesését követően számtalan torbeš gyermekei számára albán és török nyelvű iskolát követelt, emellett legfőbb sajtótermékük a *Mlada Mesečina* (A Fiatalkor) is 1987-től három nyelven jelenik meg (Voss, C. 2006).

Az albán etnikai területek által körbe véve Koszovó déli részén, a Šar-hegység területén, Sharrit (Dragaš) kommunatban található a *goránok* településterülete. Néhány településen élnek még a szomszédos Albániához, illetve Makedóniához tartozó területeken. Nyelvük átmenetet képez a szerb és makedón nyelvjárások között. Ökzségük nagyságáról meglehetősen eltérőek az adatok. A népszámlálás szerint 2011-ben Kosovóban mintegy 10 ezren éltek, míg a szomszédos területen számuk további 4-5 ezer főre tehető.

5.1.4.4. Egyéb muszlim népesség

A fentebb tárgyalt muszlim csoportok mellett említést kell tenni a balkáni cigány (roma) muszlimokról is, jóllehet az ő statisztikai számbavételük sokszor csak vitatható becsléssel lehetséges. Ennek oka elsősorban sajátos identitásukban, illetve a többségi csoportokhoz való viszonyukban keresendő (KŐSZEGI M. 2008).

Miután nemcsak nyelvileg, hanem vallásilag is rendkívül nyitottak a környezetükre, ezért mindkét szempontból igen heterogén képet mutatnak. Így jelentékeny részük az iszlám követőinek tekinthető azokban az országokban, ahol jelentős muszlim lakosság található. Általában a társadalomban elfoglalt perifériális helyzetük, sajátos életmódjuk miatt szűkebb környezetükben igen koncentráltan élnek.

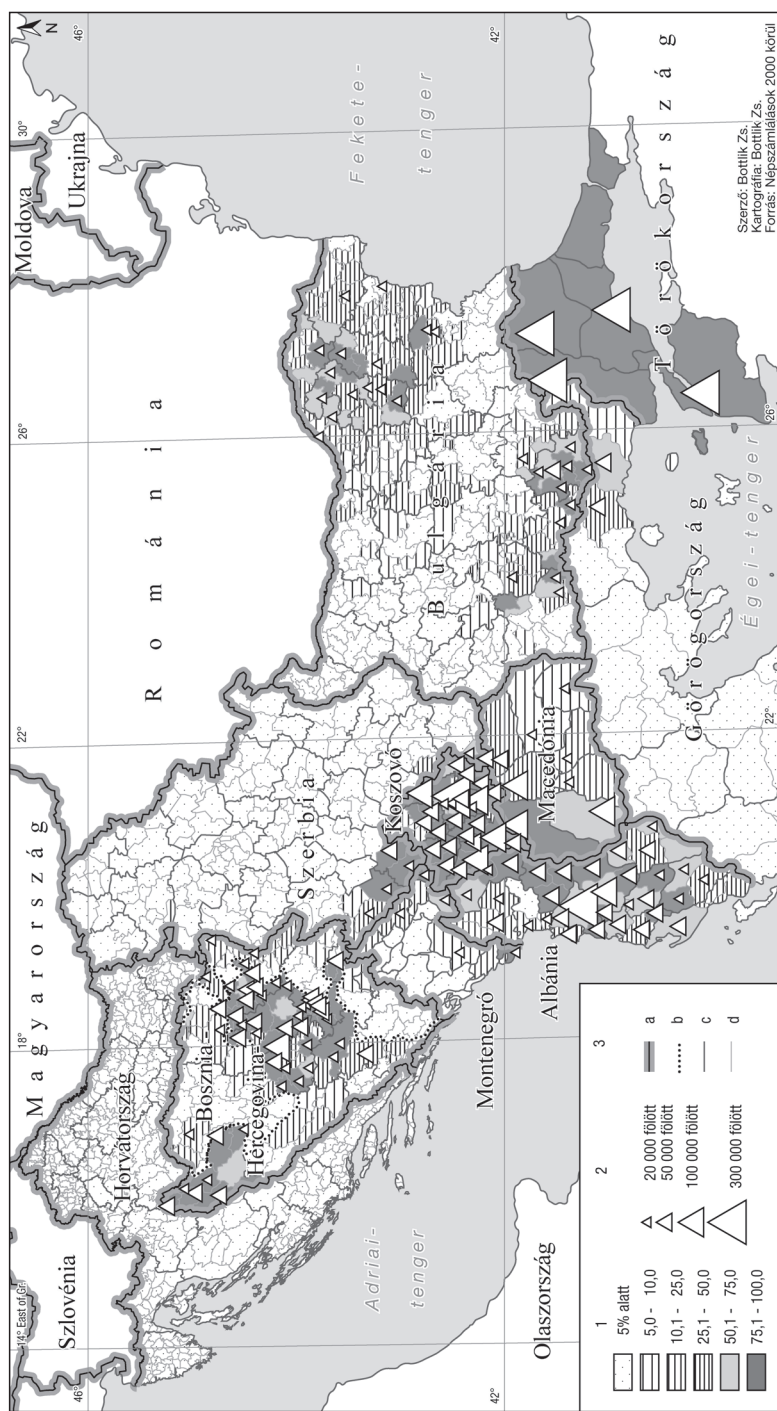
Legnagyobb csoportjuk Bulgáriában található, ahol a cigányság legalább egy ötöde (maximum 40%-a) becsülhető muszlim vallásúnak (KRASTEVA, A. 1995; EMINOV, A. 1999). Emellett jelentősnek (akár 10 ezresnek is) mondhatóak Macedónia, Görögország, valamint Koszovó muszlim vallású cigány lakosainak száma is (4. táblázat).

5.1.5. A balkáni muszlimok területi elhelyezkedése az ezredfordulón

Jelenleg a 9,67 millió balkáni muszlim lakos 10 ország állampolgára, ahol területi koncentrációjuk nagy különbségeket mutat (30. ábra). A 19. század mintegy 40%-os arányuk jelenleg így valamivel több mint 20%, Isztambul város lakosságát nem számítva. Ez azt jelenti, hogy Legnagyobb közösségeik Albániában (2,287 millió), Koszovóban (1,932 millió) és Törökország kelet-trákiai részében találhatóak (1,819 millió), ahol a terület lakosságának *abszolút többségét* alkotják. Bár a legnagyobb muszlim közösség Albánia lakója az ország lakosságának csak 70%-a tartozik a muszlim felekezethez (ASCHE, H. – BÉRKHOLI, A. – DOKA, D. 2003). Ők az ország középső és keleti részeiben levő prefektúrákban alkotják a helyi lakosok abszolút többségét. A balkáni muszlimok településterülete a leghomogénebb a kelet-trákiai területeken, ahol a lakosság csaknem 100%-a muszlim vallású, köszönhetően a Balkán-félsziget más térségeiből a 20. században történő migrációs folyamatoknak. Koszovó lakosságának mintegy 92%-a albán nemzetiségű, akik túlnyomórészt muszlimok. Rajtuk kívül mintegy 1,5% a nem albán muszlimok száma (goránok, cigányok). Itt csak négy szerb kommunat nem muszlim többségű, a ország északi (Leposaviq (Leposavić), Zvečan (Zvečan), Zubin Potok (Zubin Potok)), illetve déli részén (Shtërpçë (Štrpce)).

Az 1,84 millió muszlim közösség Bosznia–Hercegovina lakosainak *relatív többségét* alkotja (47% (2004)). Területi elhelyezkedésükről alacsonyabb közigazgatási, vagy statisztikai egység szintjén nem állnak rendelkezésre az ezredforduló időszakából népszámlálási adatok. Erről csupán a Bosnyák–Horvát föderáció statisztikai hivatalának honlapján egy 2004-es becslés, illetve egy a muszlim lakosság arányáról tudósító térkép tudósít az opstinák szintjén. Ennek alapján azt tudjuk elmondani, hogy az 1990-es évek első felében lezajló boszniai háború alapvetően átformálta településterületeik térbeli allokációját. A háborút követő migrációs folyamatok következtében területi koncentrációjuk növekedett és a Bosnyák–Horvát Föderáció területének keleti- . északkeleti (Szarajevó, Tuzla környékén), illetve északnyugati opstináiban (Bihać környékén) alkotnak jelentősebb zárt településterületet. Kisebb-nagyobb tömbökben, kisebbségben hercegovinai opstinákban élnek jelentős számban, de indirekt becslések és az említett térkép szerint nincs kizárva, hogy szórványokban fellelhetők lehetnek a boszniai Szerb Köztársaság területén is.

Összefüggő településterülettel rendelkező, jelentős vallási *kisebbséget* alkot a muszlim lakosság a volt Jugoszlávia szétesésével létrejött országokban: Makedóniában (33%) Montenegróban (17%), valamint Szerbiában (3%). Közösségeik közül legjelentősebb Makedóniában, a Felső-Vardar völgyének opstináiban a koszovói és albániai albán muszlim tömbhöz tapadó településterület. Az egykori Novi Pazari Sandžak területén koncentrálódik a szerbiai

30. ábra A muszlim lakosság megoszlása az Ezredforduló környékén
 1-a muszlim lakosság aránya; 2-a muszlim lakosság száma (fő); 3-határok, a-országhatár 2009-ben, b-entitáshatár Bosznia-Hercegovinában, c-NUTS-3, ill., szubnacionális régióhatárok; d-kistérségi határok; (Forrás: ASCHE, H. – BÉRKHOLI, A. – DOKA, D. 2003; KOCISIS, K. (ED) 2007; Преброяване на населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4, книга 1-28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ; Census of Population, Households and Dwellings 2003 POPULATION – National or Ethnic Affiliation (Data by Settlement and Municipalities); ДОКОС, Р. П. – ANTONIU, A. D. 2002; Demographic Changes of the Kosovo population 1948-2006 – Statistical Office of Kosovo (SOK) 2006; Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2004 Final Data Book X; Census of Population (National and Ethnic Affiliation – Data by localities) Statistical Office of Republic of Serbia 2002; SALLNAZ, J. 2007)

és montenegrói muszlimok jelentős része. Területi elhelyezkedésükről szintén elmondható, hogy folytatásai az összefüggő koszovói, illetve albán muszlim településterületeknek. Szerbiában emellett három opština-ban alkotnak abszolút többséget a muszlimok (Bujanovac, Medveđa, Preševo), amelyek jelenleg a muszlim albán etnikai transzgresszió színterei. Bár az ország lakosságának csupán mintegy 12%-át alkotják a bulgáriai muszlimok, településterületük csak néhol mutatja a tömbösödés jeleit. Leginkább az ország ÉK-i, néhány Sumentől északra, valamint délen a görög határ mellett található obstinában tömörülnek. Alig több mint 2%-át teszik ki Görögország lakosságának a három nyugat-trákiai kistérség muszlimjai. Főleg a Rodope hegység perifériális helyzetű völgyeiben, forgalmi árnyékban lévő térségekben alkotnak abszolút többségét.

A valamivel több mint 50 ezer fős dobrudzsai muszlimok a két romániai megye lakosságának csupán alig több mint 5%-át teszik ki. Területi koncentrációjuk sehol sem alkot zárt tömböt, így *szórvány* helyzetük vélhetően fokozódni fog. Legnagyobb közösségük a térség legnagyobb városában a tengerparti kikötő városban, Constanța-ban található.

5.2. AZ ETNIKAI TÉRFOLYAMATOK HÁTTERE BOSZNIA–HERCEGOVINÁBAN

Bosznia–Hercegovina az utóbbi évtizedekben többször került az európai és a világpolitika fókuszába. Az ország nemcsak az egykori Jugoszláv utódállamok között, hanem az egész köztes-európai térségben is igen sok egyedi sajátossággal rendelkezik. Az egyetlen olyan ország, amely nem egy – többé kevésbé – földrajzi egységet fed le és nem egy népnévre utal. Emellett az etnikai heterogenitás országos szinten is Európában a legmagasabbak egyike. A térségben jellemzően az 1990-es évek elején lezajlott politikai rendszerváltozása is sajátosan zajlott, illetve az azt követő gazdasági átmenet időszakát egy véres, több évig elhúzódó háborús konfliktus kísérte, amelynek politikai hullámai a mai helyzetet is sok szempontból instabillá teszik. Az országban élő csoportok közül a relatív többségben lévő muszlimán bosnyákok társadalma a háború után egyre intenzívebb kulturális kapcsolatot ápol az iszlám világ többi részével.

A Dinaridák magas hegyláncai, az általuk keretezett folyóvölgyek, valamint a közük ékelődő tágasabb medencék által meghatározott, alig 51 ezer km² területű, a nyugat-balkáni térségben fekvő Bosznia–Hercegovina, a maga etnikai sokszínűségével sokban hasonlít ahhoz az államalakulathoz (Jugoszláviához), amelytől 1992 márciusában deklarálta függetlenségét. Az ország csupán a nagyhatalmak külpolitikai doktrínájának köszönhetően tekinthető egységesnek, mivel jelenleg két entitásból (Szerb Köztársaság és a Bosnyák–Horvát Föderáció) áll. A két országrész közötti gazdasági, politikai kapcsolatok minimalizáltak, amely az állam egységét is időről időre felveti.

Milyen gyökerei voltak, vannak az ország vallási és etnikai, ma már politikai téren is manifesztálódó különbségeinek, illetve a különböző kulturális, vallási csoportok 20. század időszakára jellemző konfliktusainak, valamint milyen gazdasági, demográfiai, migrációs következményekkel jártak az etnikai csoportok helyzetében az 1990-es évek első felének háborús eseményei? Az alábbiakban ennek etnikai földrajzi szempontú feltárására teszünk kísérletet.

5.2.1. A bosznia–hercegovinai kulturális „hármasság” történelmi gyökerei

Bosznia–Hercegovina, jóllehet nem rendelkezik olyan régmúlta nyúló államisággal, mint szomszédjai, de már a kora középkor óta létező államalakulatnak tekinthető. A romanizált népesség a szlávok 6–7. századi betörése nyomán vagy elmenekült, vagy pedig asszimilálódott a hódító lakossághoz. Az egyházszakadás következményeként a kereszténység keleti és nyugati befolyási övezetének (Róma és Bizánc) határmezsgyéjén fekvő terület politikailag először frank, majd

horvát, később pedig a magyar-horvát perszonálunió következtében magyar érdekszférába került. Igazán egyik politikai formációnak, ezzel együtt a már a Római Birodalom idején meggyökeresedő keresztény vallási irányzatnak sem sikerült tartósan fölénybe kerülnie.

A helyi társadalom politikai megerősödése miatt a 10. század körül a jelenlegi Közép-Bosznia térségében létrejött az első olyan államalakulat, amelyet a mai Bosznia–Hercegovina elődjének tekinthetünk. Ezzel párhuzamosan alakult meg (véltetően már 1089 előtt) a boszniai püspökség is, amely több, dalmát városból (Raguza (Dubrovnik), Antivari (Bar), Spalato (Split)) irányított érsekséghez is tartozott. A 12–13. században a dalmát városokkal tartott intenzív gazdasági kapcsolatok, a kereskedelem megerősödése, a városi kultúra elterjedése következményeként a középkori boszniai állam fokozatosan megerősödött. Politikai és kulturális értelemben ekkor, a Bizánci hatalom hanyatlása miatt egyfajta nyugatra fordulás történt, ugyanakkor egyház-politikai konfliktusok is keletkeztek nyugati keresztény vezetéssel.

Ez utóbbiakban szerepet játszott egy magukat „krstjani”-nak (keresztény) meghatározó, a tudományban paterénusoknak (vagy itt nem teljesen pontosan bogumiloknak) nevezett, a 13. század folyamán fokozatosan megerősödő eretnek szekta megjelenése a két keresztény egyház perifériájának számító területen. A két nagy keresztény egyház, de leginkább a pápa, illetve a magyar király által üldözött egyházból nőtt ki ezen a területen egy harmadik vallási csoport, az ún. Boszniai egyház, mely jelentőségének csúcspontját a 13–14. században érte el. Helyzetük alapvetően a 14. század közepétől változott meg, amikor a Boszniai állam fénykorában a ferences rendre támaszkodó uralkodó (I. (Kotromanić) Trvtko) intézkedései háttérbe szorították tevékenységüket. Ugyanakkor ténykedésük a török hódításig, a 15. század közepéig – bár egyre csekélyebb mértékben – követhető.

A török megjelenése előtt Bosznia mai területének vallási megoszlásában a domináns szerepet tehát a nyugati keresztények játszották, ők alkották a lakosság döntő többségét, a Boszniai egyház követőinek szórványos jelenléte mellett. A keleti kereszténység hatása elsősorban a mai kelet-boszniai térségben érvényesülhetett, ahova a középkori, jellemzően ortodox lakossággal rendelkező Szerbia is időnként kiterjesztette fennhatóságát. A mai kelet-hercegovinai területeken (Hum) pedig egy vegyes lakosságú térség alakult ki, ahol a három egyház követői nagyjából egyenlő arányban alkották a helyi lakosságot (DŽAJA, S-M. 1993).

A feudális széttagoltság, a keresztények megosztottsága, valamint a török katonai túlerő következtében 1463-ban az Oszmán Birodalom megszállta, majd államába integrálta Boszniát.

Ezután kezdődött a fenti vallási kép jelentős migrációs folyamatok eredményeként kezdetben lassú, majd a 16. század közepétől egyre fokozódó mértékű

megváltozása. A katolikusok a fokozódó iszlamizáció és kivándorlásuk eredményeképpen viszonylag gyorsan elveszítik domináns szerepüket. A 17. században már csak a harmadik legnagyobb felekezetet alkották. E folyamattal ellentétben a katonai, állattenyésztő ortodox elem lassú bevándorlással növeli részarányát, aminek eredményeképpen a 15. század második felében már ők alkották a lakosság többségét. A legdinamikusabban azonban a muszlim elem változott, akik számának növekedése és településterületük transzgressziója – bár csökkenő intenzitással és területi konzekvenciákkal – a 15. századtól helyenként egészen a 19. század elejéig tartott (1468: 0,9%; 1520: 38,7%; 1710: 66% (DŽAJA, S-M. 1984)).

A történészek között vita van arról, hogy Boszniában a kezdeti időszakot követően vélhetően tömegesebb áttérést segítették-e vallási okok is, nevezetesen az eretnek boszniai egyház konfliktusa az őket mindenáron visszaterelni óhajtó nyugati keresztény egyházakkal. Az iszlám vallású lakosság növekedésének folyamatát Bosznia–Hercegovina mai területén mindenesetre leginkább, a *telepítéspolitika*, valamint a keresztény lakosság tényleges *iszlám vallásra való áttérése* segítette elő (BALIĆ, S. 1991; DŽAJA, S-M. 1993; LOPASIĆ, A. 2002).

Az iszlám betelepülés Boszniában az urbanizációval is együtt haladt, mert leginkább a stratégiai pontokon, valamint a főbb kereskedelmi-és hadiútvonalak mentén fekvő erődökbe, városokba irányult (KŐSZEGI M. 2008) (A főváros lakosságának a 15. század végén már 96,5%-a muszlim volt). Az áttérők motivációi között pedig, elsősorban a tehetősebb társadalmi csoportok esetében gazdasági, illetve politikai indíttatásokról beszélhetünk, amelyek a muszlimok kivételezett helyzetéből fakadó könnyebb adóterhek voltak. Az áttérésekkel kapcsolatban ismét hangsúlyoznunk kell az oszmán politikai struktúrák és a keleti, iszlám kultúra korabeli vonzását is. Ez a balkáni nacionalizmusok 19. századi megerősödésével érthetően háttérbe szorult. A békés és erőszakos hittérítés ugyanakkor párhuzamosan volt jelen (LOCKWOOD, W. G. 1978).

Az iszlámra történő áttérésnek jól látható földrajzi háttere is megfigyelhető. A korabeli gazdasági szituáció miatt leginkább a medencékben, folyóvölgyekben volt jellemző. Emellett a stratégiaileg fontos utak mentén a városokban isdinamikusabban nőtt számuk és arányuk (IBRAHIMI, N. 1998). A török európai hódításának lendülete a 16–17. század fordulóján megtorpant, jöllehet a Bosznia–Hercegovina mai területén élő különböző kulturális gyökerekkel rendelkező csoportok számában és arányaiban a 17. század végi, a Magyar Királyság török hódoltságának megszűnését hozó háborús események hoztak lényeges változást. A harcok a Balkán-félsziget belső területein (így a Boszniai vilajetben) is folytak. Bár az Oszmán Birodalom ekkor még tartani tudta állásait, a harcok kísérte törökellenes felkelések miatt az egyébként is nagy civil veszteségeket szenvedett keresztények ezrével migráltak Magyarország, illetve Dalmácia felé. Ugyanak-

kor a Szent Liga által visszahódított kárpát-medencei területek menekülő, elsősorban katonáskodó, illetve az adminisztrációban dolgozó muszlim lakossága a boszniai vilajet, bár szintén nagy veszteségeket szenvedett muszlim lakóinak számát és arányát növelte, aminek következtében – egészen a 19. századig – a terület lakosságának többségét alkották. A mai Bosznia–Hercegovina északi és kisebb korrekcióval délnyugati határa is ekkor szilárdult meg.

Így a Boszniai vilajet stratégiai jelentősége megnőtt a török adminisztráció számára, ezért fontos volt a Birodalom feltétlen támaszainak számító muszlim elem megerősödése. Ekkor keletkezett a Boszniai Krajina muszlim enklávéja Bihać környékén, és telepítettek muszlimokat a Száva és Una parti erődökbe. A fent említett háborúk miatti veszteségek következtében, az ortodox kereskedő réteg is ekkor tesz szert Bosznia városaiban nagyobb jelentőségre. Az ezzel párhuzamos folyamatos ortodox bevándorlással pedig az ortodox népesség száma és aránya növekedett addig, mígnem a 19. század közepétől (egészen a 20. század 60-as éveikig) a térség lakosságának többségét már ők adják. Ezzel együtt pedig egzisztenciális helyzetük is jelentősen javuló tendenciát mutat, miközben politikai konzervativizmusuk fokozódik és ezzel ellentétbe kerülnek a központ modernizációs törekvéseivel.

5.2.2. A bosznia–hercegovinai muszlimok identitásának problémája

5.2.2.1. Társadalmi-, hatalmi és földrajzi centrumból a perifériákra

Az oszmán vezetés leginkább hatalmának legfőbb támaszait a muszlim lakosokat támogatta. A legfőbb társadalmi, egzisztenciális törésvonal így a birodalom népei között a vallási különbségek mentén húzódott. A nyelvi különbségekben manifesztálódó kulturális, nyelvi eltérés csak másodlagos tényezőként jelentkezett. Ahogy ezt már az előbbieken is említettük az Oszmán Birodalom muszlimjait jogállásuk, anyagi és szellemi kultúrájuk összmuszlim jellege ötvözte egy csoporttá. Ez a tény viszont túlmutatott a formális vallási közösségen (HEUBERGER, V. 1999).

Ezért nevezhették a kortárs források a boszniai muszlimokat „törökök”-nek („turci”) is, utalva az államhatalomhoz, illetve annak primer kultúrájához való viszonyrendszerükre. A boszniai muszlimokra sokáig nem is volt egyértelmű etnoníma, jöllehet a „bosnyák” (bosanac; bošnjak; bošnaqi) kifejezés is sok korabeli forrásban használatos volt. Ennek jelentése azonban az ország nevéből eredeztethető, így a térség minden lakosára (így a katolikus és ortodox lakosokra is) alkalmazható volt.

Ezzel ellentétben a formálódó modern szerb és horvát nemzetfelfogásokban a horvát, illetve szerb fogalom erősebb identitásképző volt a „Horvátország”, vala-

mint „Szerbia” fogalommal szemben (MÜLLER, D. 2002). A muszlimokat mind a kettő, a nyelvi hasonlóságokat hangsúlyozó nemzeti mozgalom integrálni akarta (elsősorban a későbbi területi aspirációkat alátámasztandó) aminek alapja, hogy a szerb és horvát irodalmi nyelv is egy-egy egymáshoz (és a muszlimok által beszélt dialektushoz is) nagyon hasonlatos helyi dialektusból nőtte ki magát (GUTSCHMIDT, K–HOPF C, 1999). Az Osztrák–Magyar Monarchia, miután 1878-ban katonailag megszállta Boszniát a (dél)szláv elem birodalmon belüli megerősödésétől félve az itt élők regionális identitását erősítendő, nem akarta a muszlimokat egyik csoportba sem beolvasztani, és egy, a középkori önálló Boszniára alapozó identitást szorgalmazott. A Monarchia e törekvése azonban kudarcba fulladt és ezért az önálló bosnyák (muszlim) nemzet megteremtése lett az új cél. A korabeli muszlim-horvát összefogás ugyanis többséget biztosított a szeparatista törekvéseket mutató ortodoxokkal szemben.

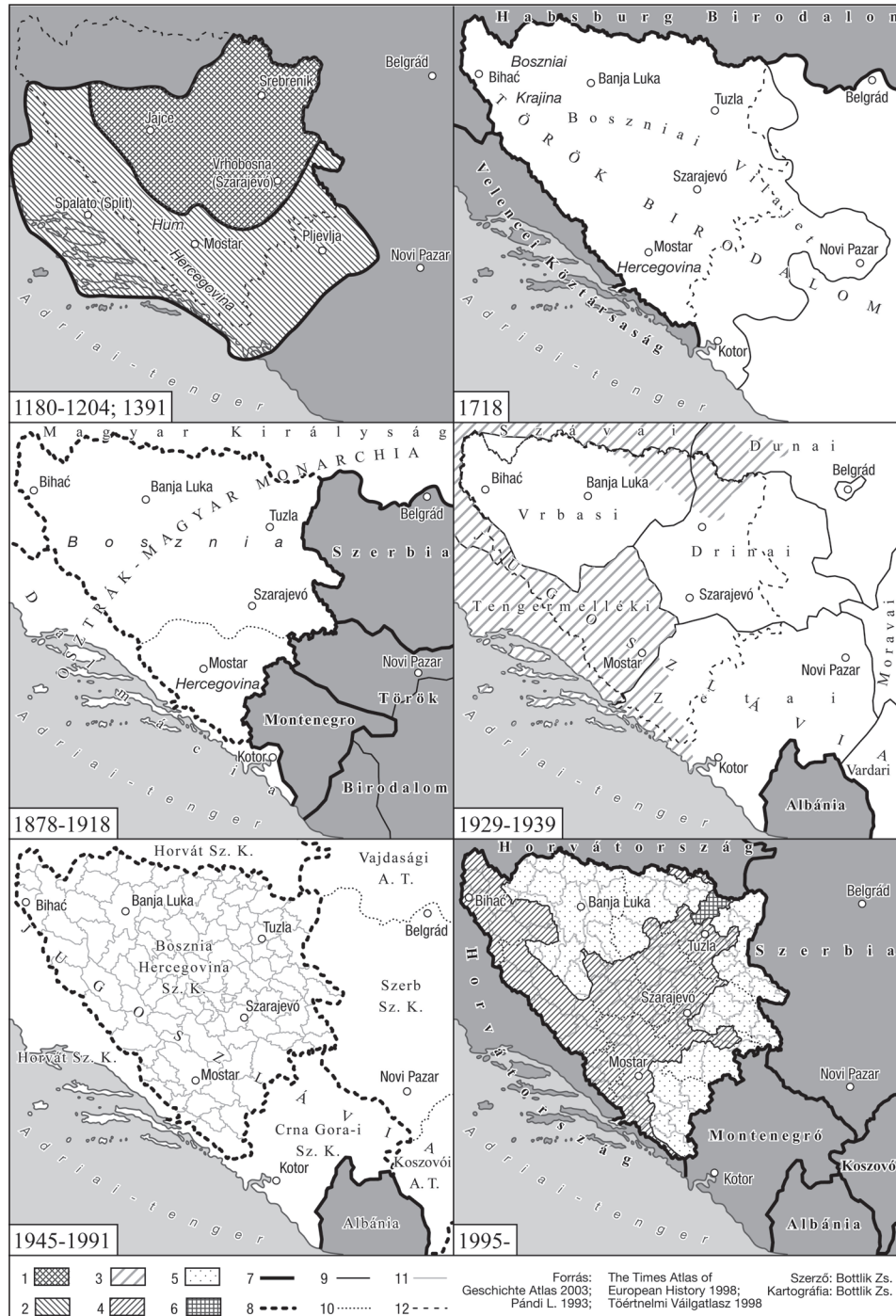
A muszlimok ilyen körülmények között alakuló identitása más utakon haladt, és így erősen különbözött az Európa más népeinél ekkortájt kialakuló, illetve megszilárduló, ún. modern nemzeti identitásdefinícióktól. Az okkupáció és ezzel együtt az oszmán intézményrendszer távozása fontos változásokat hozott Bosznia–Hercegovina, így a muszlimok társadalmi-gazdasági-és politikai életében is. Egyrészt a muszlim lakosság jelentős kivándorlása, illetve marginalizálódása hatással volt az ország etnikai összetételére és térszerkezetére, másrészt ezzel egyidejűleg a környező népek nacionalizmusának célkeresztjébe kerülve, az önazonosság megfogalmazásának új útjaira volt szükség.

Az osztrák–magyar fennhatósággal alakul ki Bosznia–Hercegovina mai határa is, miután 1878-ban a Boszniai vilajet Novi Pazári Sandžakot is magába foglaló, keleti részeit leválasztották (*31 ábra*). Ezzel együtt a közös osztrák és magyar közigazgatás alatt álló ország rész felemás modernizációja kezdődött el. Egyes területeken (pl. jog, tudomány, iparosítás) jelentősek az eredmények, míg pl. a birtokstruktúra megváltoztatása nemcsak a muszlim nagybirtokosok ellenállásán bukott el, hanem a Berlieni Kongresszus által garantált muszlim tulajdon miatt nemzetközi bonyodalmakat is okozott volna.

A muszlimok, jóllehet ideiglenesnek tekintették a politikai szituációt és a szultán hatalmának visszaállításában reménykedtek, a tehetősebb, illetve tanult rétegeik tömegesen vándoroltak ki részben a még ekkor török ellenőrzés alatt álló Novi Pazári Sandžak, valamint a Török Birodalom területeire. Az így megroggyant társadalmuk, valamint az egyszerűbb népnyelvi irodalmuk hiányában (HALILOVIĆ, S. 1999) nem történt meg európai értelemben vett egységes nemzetné válásuk, valamint egyébként meglévő közös csoporttudatuk proto-nemzeti állapotából való továbbfejlődése.

A másik két csoport, az időközben kialakult nemzettudattól fűtve, illetve a horvát és szerb területek irányából muníciót kapva dinamikusan növelte számát és ará-

Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban

nyát. Ekkor már a 18. századtól folyamatosan e területre áramló szerbek képezték a lakosság relatív többségét (42%), a muszlimokkal szemben, akiknek a 18. század elején tapasztalt 66%-os arányuk 38,7%-ra csökkent. Az okkupációt követő betelepülés eredményeképpen a katolikusok aránya is jelentősen növekedett. A muszlimok térvesztése és ezzel együtt az ortodox (kisebb részt katolikus) lakosság térnyerése az első világháborúig folytatódott.

5.2.2.2. A muszlim kérdés megoldásának „jugoszláv” útjai

Az első világháborút megelőző ún. Balkáni háborúkban területét növelő Szerbia dominanciájával 1920-ban megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia) erősen centralista struktúrájában lényegében a szerb érdekeket érvényesítette. Belpolitikai törekvései a történelmi belső határok átformálásával az ország (legalább) politikai kohézióját igyekezte erősíteni. Bosznia–Hercegovina mai területén a közigazgatási határokat úgy próbálták átrajzolni, hogy a nem szerb területeket lehetőleg a térségen kívüli szerb dominanciájú körzetekhez csatolják, amivel az egységes településterülettel egyébként amúgy sem rendelkező muszlimokat akarták elsősorban gyengíteni. A közigazgatási struktúra következő átszervezése után a helyzet semmit nem változott 1929-ben, a Jugoszláviában létrehozott 9 ún. banovina (bánság) közül 6 szerb dominanciájú volt (31. ábra).

Ezt az időszakot a muszlim politikai vezetők helykeresése jellemezte, hol a szerb politika, hol a horvát autonómia törekvések mellé álltak, jóllehet a horvát-szerb politikai harc elsődleges célpontja éppen az ütköző zónaként is felfogható boszniai érdekszféra felosztása volt, ahol természetesen egyik fél sem szánt szerepet a muszlimoknak. Ennek ellenére az etnikai térszerkezetben számottevő változások nem történtek. Csupán az ortodox vallású szerbek száma és aránya növekedett a térség városaiban (1910–1921 között mintegy 3%-ponttal). Az ekkor 66 városi rangú bosznia–hercegovinai település jelentős többségében (54-ben) a történelmi tradícióknak megfelelően még mindig a muszlimok alkotják a városi lakosság többségét. A horvátok 8, a szerbek pedig csupán 4 kis lélekszámmal rendelkező város lakosságának alkották többségét ekkoriban (ASBÓTH, J. 2001).

A második világháborúban Jugoszlávia felosztása következményeként létrejött horvát usztasa állam a horvát érdekeknek megfelelően Bosznia–Hercegovina

31. ábra Bosznia-Hercegovina területének és területi beosztásának változása (kezdetektől napjainkig) (előző oldal)

1-A középkori Bosznia 12.-13. században; 2-A középkori Bosznia legnagyobb kiterjedése I. (Kotromanić) Trviko idején; 3-a „Horvát bánság” 1939-ben; 4-A bosnyák-horvát föderáció területe; 5-A Boszniai Szerb Köztársaság területe; 6-A Brčko-i kondominium területe; 7-országhatár; 8-országgrész határa; 9-egyéb belső közigazgatási határ; 10-autonóm terület határ (1945-1991); 11-opštinahatár; 12-Bosznia-Hercegovina mai határa (Forrás: Pándi L. 1993; Történelmi Világtalasz 1998, Atlas zur Geschichte 1999; Times Atlas 2005)

mai területének egészét magába foglalta, míg Szerbia, lényegében a szerb etnikai magterületnek számító Közép-Szerbiára szorult vissza.

A háborúban a szerb csetnikek és a horvát usztasák a megszállók, illetve egymással való küzdelme mellett a mindhárom csoport ellen harcoló Titó vezette kommunista partizánok ragadják magukhoz a kezdeményezést, akik győztesen kerülnek ki a harcokból. Így a kommunista politikai struktúrák kiépítése minden átmenet nélkül zajlott a háború után. A horvát-szlovén családból származó Titó a horvát szakadár, valamint a nagy-szerb törekvésekkel is szembe állt, így a kisebbségeknek ígért több jog, valamint az „oszd meg és uralkodj” elvének doktrínája alapján az országot föderális módon szervezték újjá. Ennek keretében Bosznia–Hercegovina ekkor újból visszanyeri államiságát az osztrák magyar időszak határai között, jóllehet a történelmi események miatt nem lehet egy nemzet köztársaságának tekinteni, mint a többi ekkor alakuló tagköztársaságot.

A második világháborút közvetlen megelőző, illetve az azt követő időszak migrációs folyamatai, illetve a harci cselekmények idején történő emberveszteségek jelentősen átformálták Bosznia–Hercegovina területének etnikai térszerkezetét. Bosznia–Hercegovina területén a harci cselekmények leginkább a muszlim és szerb lakosság számában és arányában tizedelték a lakosságot. A szerbek arányát tovább csökkentette, hogy a Vajdaságból kiűzött németek miatti demográfiai vákuumba tömegesen telepítették elsősorban a horvátországi és boszniai krajinákból a szerb lakosokat, így Bosznia szerb többségű területein is arányuk csökkenést mutat (pl. Hercegovina, 1910: 34%; 1948: 26% (Kocsis K. 1993)).

A szocialista Jugoszlávia első évtizedeiben, hasonlóan a többi szocialista országhoz a gazdaság átalakításával, elsősorban az intenzív iparosítással előtérbe került a lakosság társadalmi térbeli mobilitása is. Ez Bosznia–Hercegovinában leginkább a korábban zárt paraszti társadalmak megnyílásában, valamint városok, illetve vonzáskörzeteik etnikai összetételének megváltozásában manifesztálódott. A városi lakosság az 1948-as, csaknem 22%-os arányáról az 1970-es évekig több mint kétszeresére 46,5%-ra növekedett. Emellett a városokban fokozódó etnikai heterogenitás és a proletár internacionalizmus ideológiája sok esetben az etnikai öntudat elbizonytalanodását is jelentette. Az 1970-es évektől fokozatosan nőtt a nemzetiségüket megvallani nem akaró, vagy nem tudó lakosság száma és aránya (1971: 54 ezer; 1981: 89 ezer), ezzel párhuzamosan pedig megnőtt, különösen a vegyes lakosságú területeken (így Bosznia–Hercegovinában is) a népszámlálásban meglévő jugoszláv kategória „népszerűsége” (1981-ben már 10%; 326 316 fő). E folyamatok különösen a nagyobb városokban, ipari központokban volt megfigyelhető (Szarajevó (77 521 fő); Banja Luka (34 826 fő)).

A szerbek és horvátok Bosznia–Hercegovinából történő kivándorlása az 1970-es években is folytatódott (szerbek esetében 281 ezer, míg a horvátok esetében

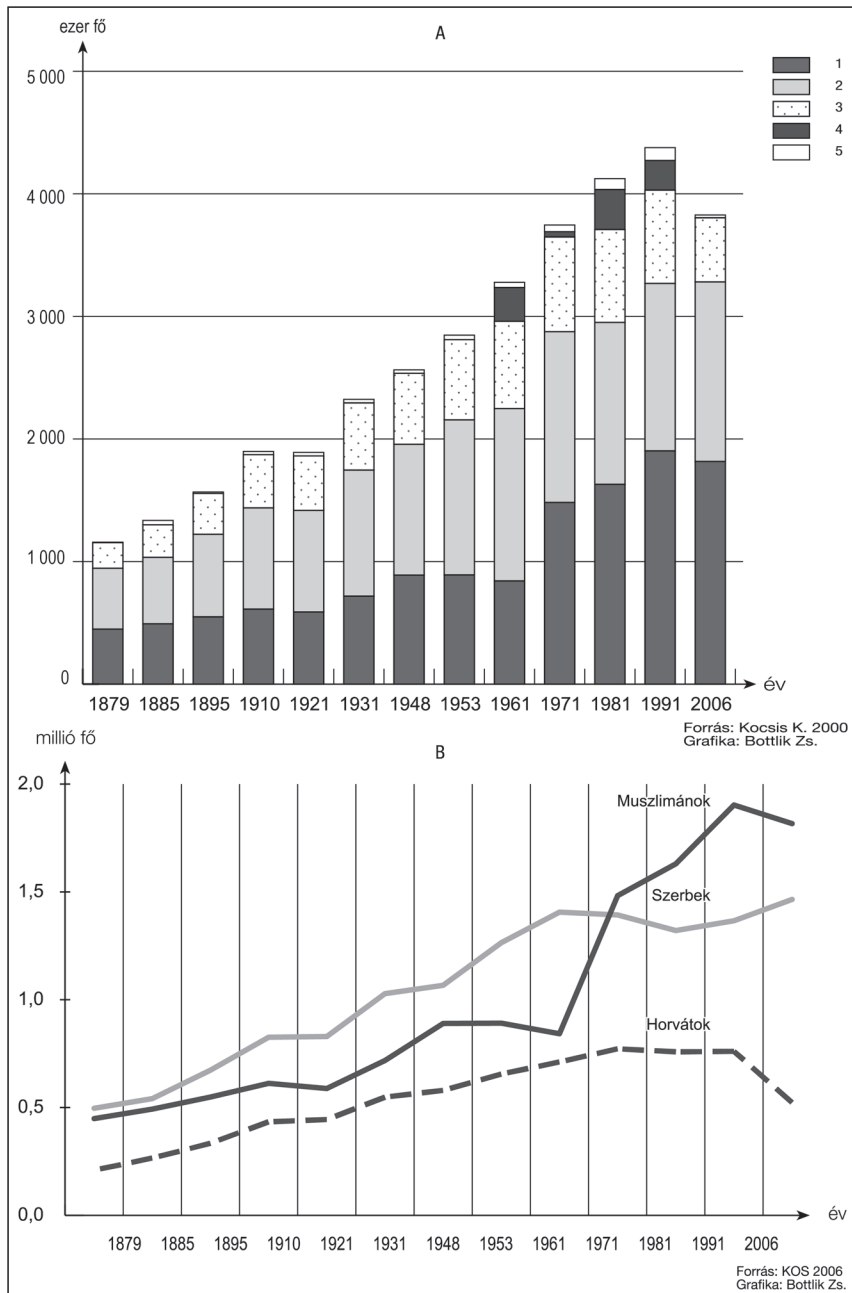
121 ezer elvándorlóról beszélhetünk (Kocsis K. 1993)), miközben a máig magasabb fertilitási mutatóval rendelkező bosznia–hercegovinai muszlimok a jelentős természetes szaporodás mellett migrációs utánpótlást is kaptak. A Jugoszlávia periferiáin élő szláv nyelvű muszlimok (főként az egykori Novi Pazári Sandžakból) tömegesen vándoroltak Bosznia–Hercegovina irányába (BÜSCHENFELD, H. 1981). A muszlimok számára a tagköztársaság etnikai térszerkezetében is kedvező tendenciák markáns változásai miatt az 1960-as években már a lakosság relatív többségét jelentik (32. ábra).

A fenti folyamat fontos erősítést kapott a politikai vezetés irányából is vélhetően nemcsak belpolitikai okokból, hanem az ország külpolitikai helyzetének megváltozása okán is. A szocialista táborból száműzött titói Jugoszlávia az el nem kötelezett országok mozgalmának 1960-as években állt az élére, így több muszlim országgal is jó viszonyt ápolt (pl. Indonézia). A cél ezért az 1950-es évek közepétől a boszniai muszlimokat is önálló nemzetként elismerni és a többi (köztársasági státusszal rendelkező) délszláv nép rangjára emelni (Voss, CH. 2006).

5.2.2.3. A muszlimok csoporttudatának megszilárdulása

A jugoszláv népszámlálások nemzetiségi kategóriáiból is kiderül, miként viszonyult a központi vezetés a helyi délszláv nyelv egy dialektusát beszélő muszlim vallásúakhoz. A föderális módon átszervezett Jugoszlávia első népszámlálásában, 1948-ban a muszlimok három kategória közül választhattak: „muszlim szerb”, „muszlim horvát” vagy „a nemzetiségét nem közlő muszlim”. Sajátos identitásuk egyik elemeként fogható föl, hogy több mint 80%-uk az utóbbi kategóriába sorolta magát. Az 1950-es évek végén, vélhetően a szocialista országokkal megromlott viszony következtében más külpolitikai irányokat keresve változott a jugoszláv kommunisták álláspontja is. Bár az 1961-es népszámláláskor a muszlimok még csekély hányada sorolta magát az „etnikai értelemben vett muszlim” kategóriába, Bosznia–Hercegovina 1963-as alkotmányának preambuluma róluk is, már mint államalkotókról beszél. 1965-ben a pártkongresszus a muszlimokat külön nemzetként határozta meg, ami 1968-ban vált hivatalossá. 1971-től pedig a népszámlálások már tartalmazták a „nemzetiségi értelemben vett muszlim” kategóriát is (STEINDORFF, L. 1997; BALIĆ, S. 1991).

A gazdasági fejlettség tekintetében Bosznia–Hercegovina főként a több száz éves oszmán fennhatóság következményeként a föderatív Jugoszlávia egyik kevésbé fejlett régiójának számított. Leginkább a területén lévő természeti erőforrásaival (ásványkincsek (bauxit, kőszén), vízenergia potenciál, erdőségek) kapcsolódott be az ország gazdasági vérkeringésébe. Ezért a szocialista korszakban az oszmán időkben elmaradt ipari forradalmat pótolandó, a gyáripar fejlesztése jelentette a gazdaság politika fő irányát. A folyamat kezdetén főleg a nehézipari beruházások miatt 1990-ben az ország rész GDP-jének már majd 52%-át az ipar adta, a főváros Szarajevó pedig a harmadik legjelentősebb ipari

32. ábra A) A népesség etnikai összetétele Bosznia-Hercegovinában 1885 és 2005 között; B) A főbb népcsoportok számának alakulása Bosznia-Hercegovinában (1885-2005)
 1-muszlimán bosnyákok; 2-szerbek; 3-horvátok; 4-jugoszlávok; 5-nem tudja, nem mondja meg;
 (Forrás: Kocsis, K. 2007 és Federal Office of Statistics Federation of Bosnia and Herzegovina)

városa volt az akkori Jugoszláviának. Az ekkor még pozitív külkereskedelmi mérleg több mint fele az EGK-ba, ötöde a Szovjetunióba és 24% irányult a belső jugoszláv piacra.

Ennek hátterét az 1960-as évek közepétől meginduló infrastrukturális beruházások adták, melyeknek következtében nemcsak a portalanított úthálózat növekedett, hanem a vasúthálózatot is bekapcsolták az országos hálózatba. Különösen nagy lendületet kapott ez a folyamat, amikor az 1984-es téli olimpia rendezésének jogát Bosznia–Hercegovina fővárosa, Szarajevó kapta meg (BÜSCHENFELD, H. 2000).

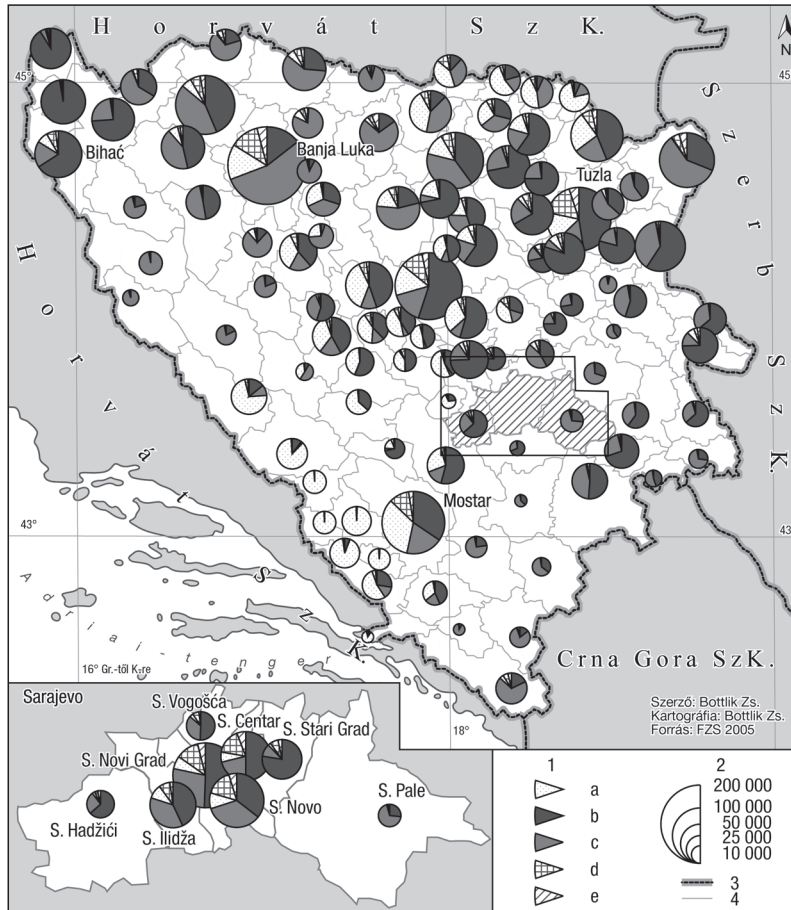
Jelentős változások zajlottak a társadalom szociális helyzetének tekintetében is. A nyolcosztályos alapiskola kötelezővé tételével a boszniai lakosság magas analfabetizmusát a második világháborút követő időszakról kezdve 1991-ig az általános 40%-ról a nagyrészt csak az időskorúak körében megfigyelhető 14%-ra sikerült redukálni. Az egészségügyben ugyanebben az időszakban az orvosi ellátás is általánossá válhatott (1945-ben még 642 fő jutott egy orvosra; 1991-ben ugyanez a mutató csupán 242 fő/orvos volt). A lakások komfortfokozata, a kisvárosokban is ígéretesen alakult. A víz és vezetékes gáz közművekbe kapcsolt lakások aránya a városokban 90, míg a rurális terekben 56% volt. Az egy főre jutó lakóterület pedig az 1961-es 7 m²/fő értékről 17 m²/fő szintre emelkedett (BÜSCHENFELD, H. 2000).

E fenti, a teljesség igénye nélkül felsorolt adatok is jelzik, hogy a második világháborút követő, fent bemutatott demográfiai folyamatok eredményeként az 1960-as évektől muszlim relatív többségű Bosznia–Hercegovina a titói szocializmus időszakában a legjobb úton haladt szocio-ökonomiai elmaradottságának leküzdésében.

Ez a számukra kedvező belpolitikai, és gazdasági helyzet, valamint az ország szocialista államokhoz képest jóval nagyobb nyitottsága erősítette eddig is meglévő együvé tartozásukat, illetve növelte meg öntudatukat és alakított ki nemzetiségként elismert, erős identitástudattal rendelkező csoportjukat. E folyamat hátterében leginkább a szerbek, vezetőszerpük gyengülése miatt, elsősorban az iszlám térnyerését látták (MILOJEVIĆ, A. 1995; SPASOVSKI, M. – ŽIVKOVIĆ, D. – STEPIĆ, M 2005) A *bosnyákok* magukat saját nyelvükön „Musliman” (muszlimán) nemzetiségűnek mondják, megkülönböztetve ezzel a muszlim vallási elnevezéstől (MEIER, V. 1987). A jugoszláv politikai 1971-től lehetővé tette, hogy a lakosság magát muszlim/muszlimán (bosnyák) nemzetiségi kategóriába sorolja. Így e fent említett csoportok lényegében leválaszthatóak a főleg Bosznia–Hercegovinában – kisebb részt az egykori Novi Pazári Sandžakban – csupán vallásilag (nyelvileg, mint lát-tuk alig) különböző szerbekről illetőleg horvátokról (BALIĆ, S. 1996).

5.2.2.4. Az etnikai térszerkezet alakulása 1980-as évek végén

E folyamatok eredménye az országgrész demográfiai, etnikai térstruktúrájában is markánsan megmutatkozott. Az utolsó békeévben lezajlott népszámlálás szerint

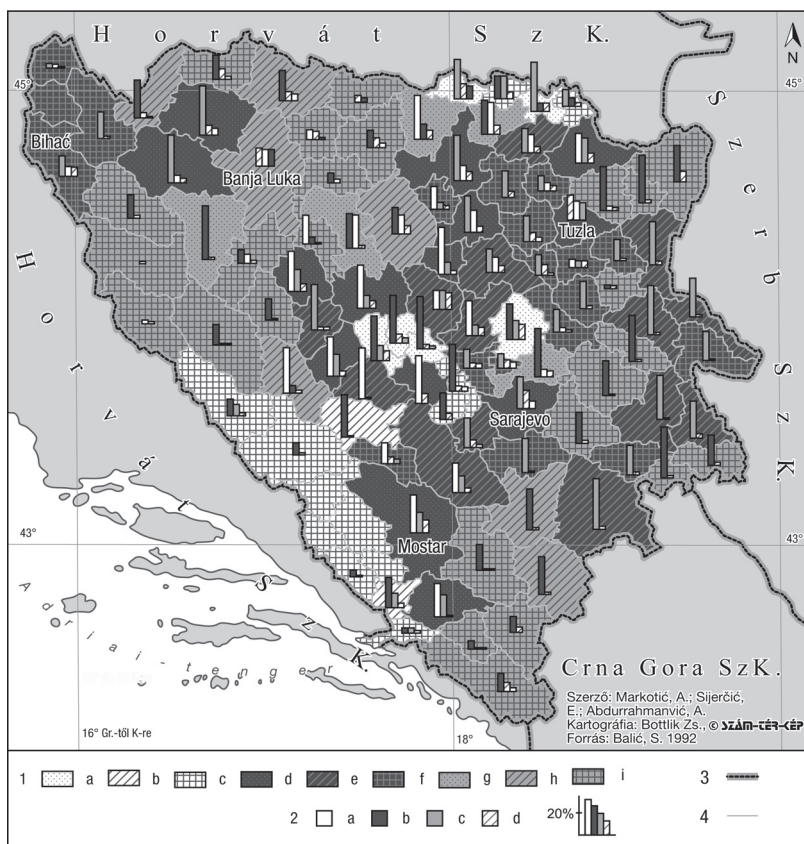

33. ábra A népesség etnikai megoszlása Bosznia-Hercegovinában (1991)

1-a népesség etnikai összetétele, a-horvátok, b-muszlimán bosnyákok, c-szerbek, d-jugoszláv, e-nem tudja, nem mondja meg; 2-a népesség száma (fő); 3-köztársasághatár; 4-opštinahatár (Forrás: BALIĆ, S. 1996; Federal Office of Statistics Federation of Bosnia and Herzegovina)

Bosznia–Hercegovina lakóinak száma több mint 4 millió fő volt (4 377 033 fő). A lakosság összetétele, a történelmi okok miatt igen heterogén volt (33 ábra). A relatív többséget a majdnem 2 milliós muszlimánok adták (1 902 956 fő; 43,5%). Mellettük jelentős számban a szerbek (1 366 104 fő; 31,2%), illetve a horvátok (760 852 fő; 17,4%) voltak jelen. Meg kell jegyezni, hogy igen magas a magukat „jugoszláv” kategóriába sorolók (242 682; 5,5%), valamint a kérdésre válaszolni nem tudók, illetve nem akarók (104 439; 2,4%) száma.

A gyakran „leopárd bundaként” aposztrofált etnikai térképre tekintve azt látjuk, hogy a fent említett összetételű lakosság térszerkezete is igen bonyolult képet mutatott (34. ábra). A homogénnek tekinthető opštinaik száma, ahol egy népcso-

34. ábra Kontaktzónák és etnikailag vegyes területek Bosznia-Hercegovinában (1991)
 1-az opštinaik többsége, a-horvát relatív többség, b-horvát abszolút többség (50-75%), c-horvát abszolút többség (75-100%), d-muszlimán bosnyák relatív többség, e-muszlimán bosnyák abszolút többség (50-75%), f-muszlimán bosnyák abszolút többség (75-100%), g-szerb relatív többség, h-szerb abszolút többség (50-75%), i-szerb abszolút többség (75-100%); 2-kisebbségek, a-horvátok, b-muszlimán bosnyákok, c-szerbek, d-jugoszlávok, e-a kisebbségek aránya; 3-köztársasághatár; 4-opštinahatár
 (Forrás: BALIĆ, S. 1996; Federal Office of Statistics Federation of Bosnia and Herzegovina)

port aránya meghaladta a 90%-ot, nagyon kevés (mindössze 11 db). Az azonos csoportok által lakott, abszolút többségű opštinaik egy része pedig csak néhol érintkezett, ezért összefüggő etnikai tömböket csak nagyon nehezen lehetett kijelölni (Kocsis K. 1993).

A muszlimánok jelentős többsége leginkább horvátokkal, kisebb részt szerbekkel együtt (sokszor csak nagyon labilis relatív többséggel) az ország középső részein, a folyó völgyek és tágasabb medencék, illetve a leghomogénebb térségüknek mondható bihaći enklávé lakója volt. A szerbek az ország északi részén a történeti Boszniai Krajínában, illetve Kelet-Hercegovinában, vala-

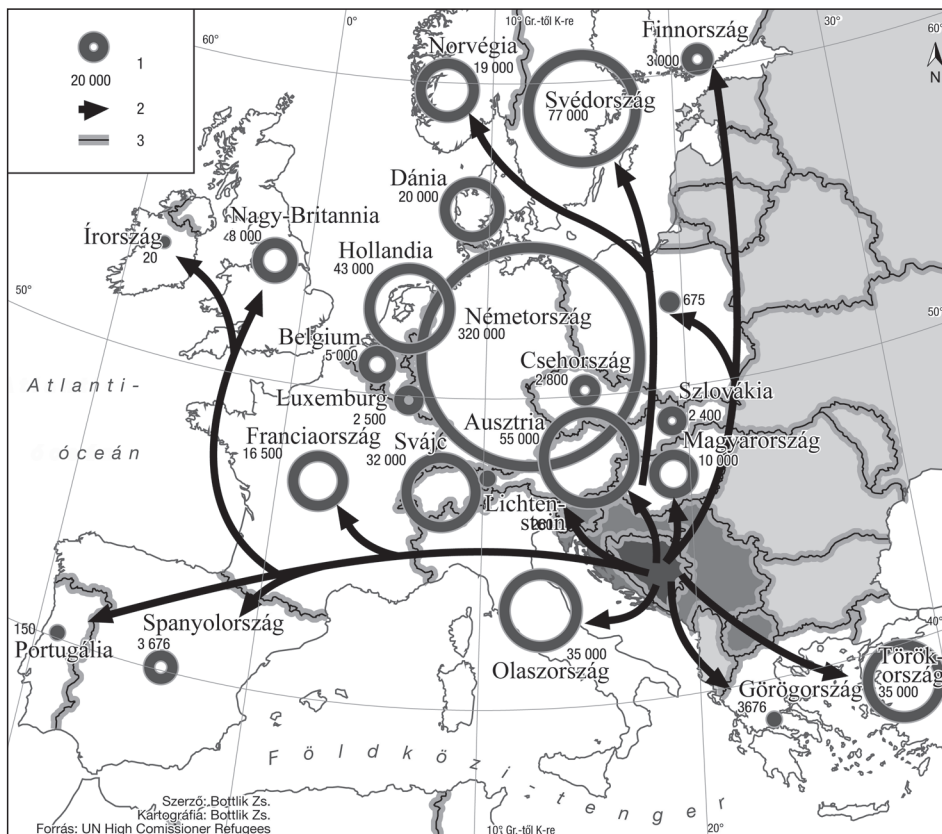
mint Bosznia–Hercegovina keleti részén koncentráálódtak, ez utóbbi térségben muszlimánokkal vegyesen. Jól körülhatárolható ebben az időszakban a horvátok dalmáciai homogén etnikai területükhöz kapcsolódó nyugat-hercegovinai tömbje. E területen kívül északon a Száva mentén és Közép–Boszniában voltak kisebb etnikai tömbjeik, illetve Közép–Boszniában szórványaik. A magukat „jugoszláv” kategóriába sorolók leginkább a három népcsoport által lakott magas etnikai heterogenitást mutató opštínákban, illetve városokban, város környékeken koncentráálódtak (34. ábra).

A városokban a muszlimán lakosság dominált, a főként kisvárosokból álló város-hálózat 101 településéből 54-ben a muszlimánok vannak többségben; ebből csupán 5-ben éri el arányuk 80%-ot (Srebrenik, Cazin, Tešanj, Kalesja, Gračanica). A szerbek 33 városban, míg a horvátok csak 14-ben alkotják a helyi lakosok többségét. A homogénnek tekinthető szerb városok száma hét (Ugljevik, Sokolac, Ljubinje, Šekovci, Bosansko Grahovo, Titov Dvar), a horvát városoké pedig négy (Grude, Posušje, Čitluk, Široki Brijeg) (Kocsis K. 1993).

1991-ben több mint fél millió lakosú Szarajevó etnikai összetétele az országos trendeket mutatta. Nagy-Szarajevót tekintve a muszlimánok relatív többségben voltak. A főváros 10 opštínájából 6-ban abszolút kettőben, relatív többségben. Csak két opštínában, a paléi-ban és az ilijaši-ban nincsenek többségben, ahol a szerbek abszolút illetve utóbbiban relatív többségben vannak. A legnagyobb, több mint negyedmillió szarajevói muszlimán közösség mellett a 1991-es népszámlálás szerint Tuzlán, Zenicán, Mostarban és Banja Lukán voltak még jelentős muszlimán népességkoncentrációk.

5.2.3. A posztszocialista átmenet terhelte háború következményei

1995-ben az ún. Daytoni megegyezéssel zárult, a posztszocialista átmenet kísérte véres boszniai háborúnak súlyos, nemcsak anyagi következményei voltak. A köztes-európai térségben megindult politikai változások következményeként az 1990-es évek első felének gazdasági mélypontja után az évtized második felében (volt olyan ország, ahol előbb) már mérhető módon fejlődött a gazdaság. Ezzel szemben a háború sújtotta egykori jugoszláv köztársaságokban, így Bosznia Hercegovinában is a háború nemcsak visszavette, hanem hosszú évekre parkolópályára állította az ország gazdaságát (BÜSCHENFELD, H. 1994; 1999). A háború okozta kár (becslések szerint 50-70 Mrd. US \$) következtében fellépő *gazdasági visszaesés* leginkább a működésképtelenségből adódott. Az infrastruktúra, mellett a frontvonalban fekvő lakó-és középületek különösen megszenvedték a harci cselekményeket. Az ipari termelés az 1991-es év 4–9%-ára esett vissza (az ipari üzemek mintegy 45%-a teljesen működésképtelen), a mezőgazdaságban az állatállomány 60–70%-ának elpusztulása mellett a termelő egységek teljesítménye is a háború

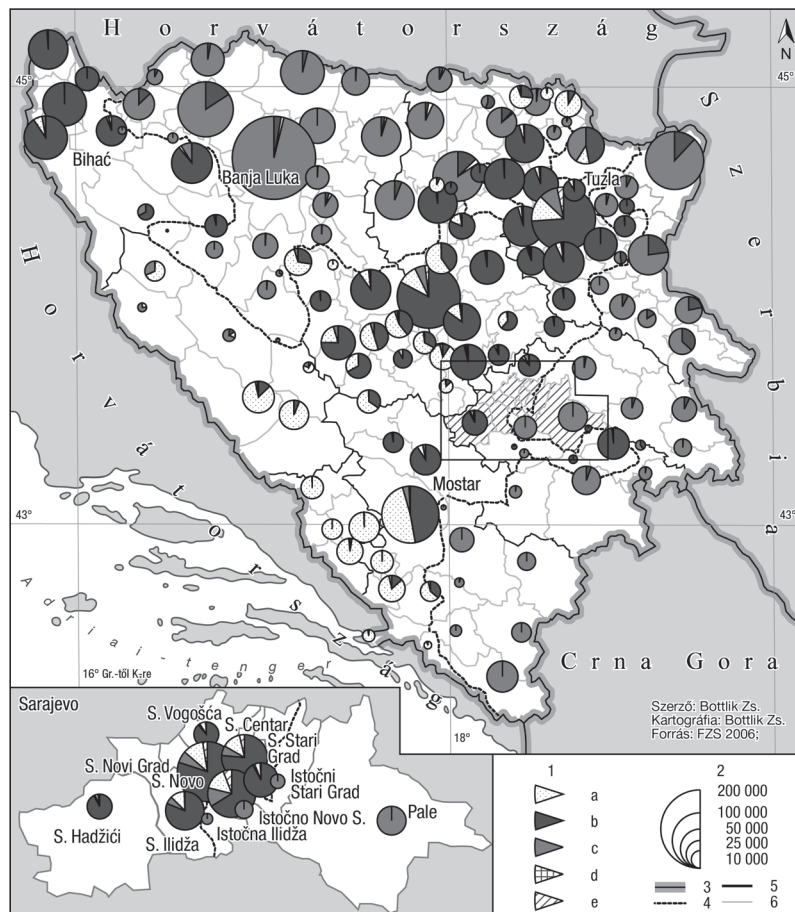

35. ábra A bosznia-hercegovinai háborús menekültek száma és eloszlása Európában
 1-A boszniai menekültek száma; 2-A menekülés iránya; 3-jelenlegi országhatárok; (Forrás: UN High Comission Refugees)

előttinek 30–35%-a. Ennek következtében a hazai össztermék az 1991-es szint 20%-ára (2429 \$/fő-ről, 501 \$/fő-re) esett vissza (BÜSCHENFELD, H. 2000).

A háború óta eltelt másfél évtized, jóllehet jelentős fejlődést eredményezett, de sem az ország korábbi gazdasági teljesítményét, sem pedig az egyébként jelentős *regionális különbségeket* mutató két entitás közeledését nem sikerült elérni.

Így Bosznia–Hercegovina a háború következményeként segélyre szoruló lakosságának száma a 1991-ben összeírt 4,3 millió főről az ezredforduló idejére (1999) 3,3 millió főre olvadt. A csökkenést a minden oldalról kegyetlen harci cselekmények, etnikai tisztogatások áldozatául esett 215 ezer fő mellett elsősorban a külföldre irányuló migráció jelentette. A háború leginkább a frontvonalban okozott jelentős *emberveszteségeket*. A muszlimán áldozatok száma a legmagasabb. A mintegy 160 ezer fő muszlimán halott számának a horvát és a szerb halálos áldozatok száma (horvátok: 35 ezer; szerbek: 25 ezer) együttesen is alig harmadát

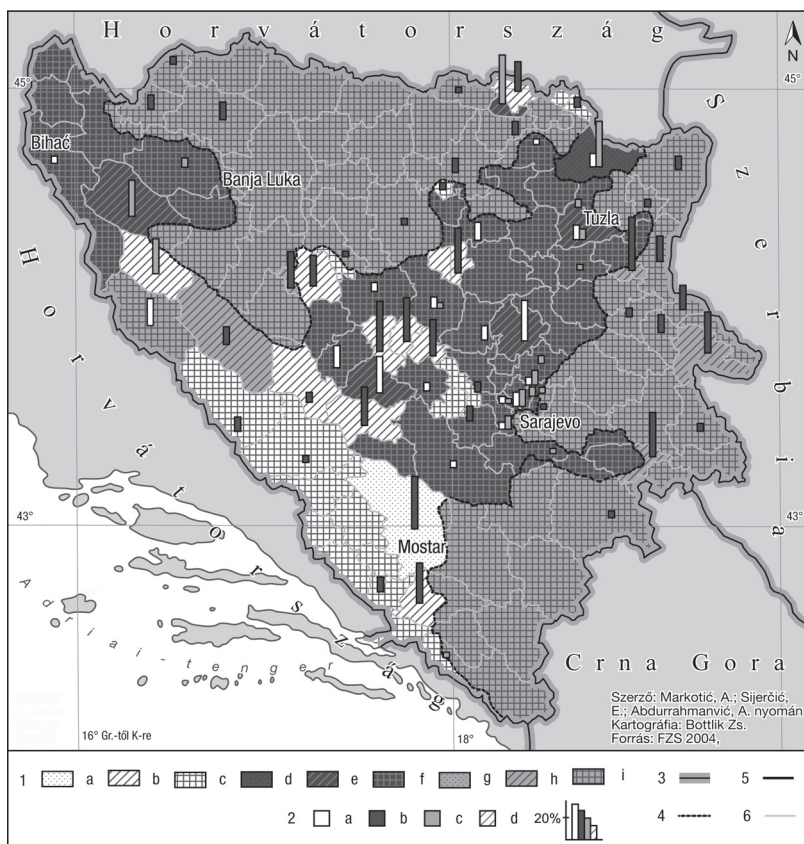

36. ábra A népesség etnikai megoszlása Bosznia Hercegovina entitásaiban (2006)

1-a népesség etnikai összetétele, a-horvátok, b-muszlimán bosnyákok, c-szerbek, d-jugoszlávok, e-nem tudja, nem mondja meg; 2-a népesség száma; 3-országhatár; 4-entitáshatár; 5-oblasthatár; 6-opštinahatár (Forrás: JORDAN, P. ET AL. 2006; Federal Office of Statistics Federation of Bosnia and Herzegovina; bs.wikipedia.org/wiki/Bosna_i_Hercegovina)

tette ki. A gazdaság számára a mintegy 200 ezer sebesült is érzékeny veszteség, akik közül 50 ezer fő a frontvonal közelébe ezrével telepített taposóaknak következtében megsebesült gyerekkorú. A sebesültek közül 15 ezerre tehető azoknak a száma, akik háborúban szerzett sebesülésük miatt permanens invalidusnak számítanak (BÜSCHENFELD, H. 2000).

A háború négy éve alatt a lakosság jóval több mint fele (1,25 millió fő) elhagyta eredeti lakóhelyét (2,3 millió fő), akik részben külföldre, részben a másik fél által ellenőrzött entitás, vagy a szerbek, horvátok anyaországuk területére menekültek (DJURDJEV, B. S. 1999). A külföldre emigrálók célterületei az 1970-es évek, tehát

37. ábra Kontaktzónák és etnikailag vegyes területek Bosznia-Hercegovinában (2006)
 1-az opštinaik többsége, a-horvát relatív többség, b-horvát abszolút többség (50-75%), c-horvát abszolút többség (75-100%), d-muszlimán bosnyák relatív többség, e-muszlimán bosnyák abszolút többség (50-75%), f-muszlimán bosnyák abszolút többség (75-100%), g-szerb relatív többség, h-szerb abszolút többség (50-75%), i-szerb abszolút többség (75-100%); 2-kisebbségek, a-horvátok, b-muszlimán bosnyákok, c-szerbek, d-jugoszlávok, e-a kisebbségek aránya; 3-országhatár; 4-entitáshatár; 5-oblaszthatár; 6-opštinahatár (Forrás: JORDAN, P. ET AL. 2006; Federal Office of Statistics Federation of Bosnia and Herzegovina; bs.wikipedia.org/wiki/Bosna_i_Hercegovina)

sokszor több generáció óta, leginkább német nyelvterületen dolgozó rokonok, ismerősök tartózkodási helyei, főként Németország (320 ezer menekült), kisebb részt Ausztria (55 ezer fő), de Svájcban (35 ezer fő) is sok boszniai menekült talált ideiglenesen vagy hosszabb távra menedéket. Emellett a hagyományos befogadó országok Svédország (77 ezer fő) és Hollandia (45 ezer fő), valamint a muszlim lakossággal rendelkező Törökország (35 ezer fő) fogadott be jelentős számú boszniai menekültet (35. ábra).

A harci cselekmények miatt bekövetkező emberveszteségek mellett a jelentős migrációs, illetve menekült hullám, valamint etnikai tisztogatások következmé-

nyeként *változott meg* az ország *etnikai térszerkezete* is. A legfeltűnőbb változás az etnikai homogenizáció, korábbi történelmi időszakhoz képesti hallatlan nagy mértéke. A Bosnyák–Horvát Föderáció jelenlegi 2,3 millió lakosának 72,6%-a muszlimán, ami az egész ország muszlimánjainak 93%-a. Ugyanitt a horvátok aránya 21,8% (ez az összes boszniai horvát lakos 97%-a), és a lakosság csupán 4,6% szerb. Fordított előjellel ugyanez mondható el a Szerb Köztársaság esetében is, ahol a 1,5 milliós összlakosság 90,4%-a szerb (a Bosznia–Hercegovinai szerbek 93%-a), 8,6%-a muszlimán és csupán 1%-a horvát.

Az entitáshatárrá lett frontvonal több opština-t vágott ketté, amelyek időközben önállóak lettek, így az országban 141 opština létezett (79 a Föderáció és 62 a Szerb Köztársaság területén). Túlnyomó részükben az adott entitás etnikumai voltak abszolút többségben (36. ábra).

A Föderáció területén a muszlimánok és a horvátok között is nagyobb lett az elkülönülés mértéke, amit az is bizonyít, hogy csak Mostar opštínájában állt elő az a helyzet, hogy az egyik etnikum (muszlimánok) csupán relatív többséget ért el. Markánsabb lett a közép-boszniai muszlimán és horvát tömb, jóllehet jócskán vannak olyan opštínák, ahol jelentős horvát, illetve muszlimán kisebbség élt. Ugyanakkor csupán 2 olyan, alacsony lakosság számmal rendelkező opština van (Bosansko Grahovo (2485 lakosának 76%-a szerb), illetve Glamoč (4973 fő; 68%-a szerb), ahol a másik entitásban domináló szerb etnikum elérte az abszolút többséget. E két községhez tapad az a két hasonló természetföldrajzi környezetben fekvő térség, ahol jelentős a szerbek aránya. Emellett csupán a főváros Szarajevó opštínáiban, illetve a nagyobb városokban (Tuzla, Zenica) élt jelentős számú szerb lakos.

A Szerb Köztársaságban csak egy nem szerb többségű opština volt (Vukosavlje), ahol a muszlimán lakosság aránya 56%. Emellett Kelet-Boszniában találunk ekkor több opština-t, ahol a muszlimánok aránya jelentős 20–40% volt. Közülük háromban a szerbek nem érik el a 75%-os arányt (Ustiprača, Srebrenica, Osmanci). Az országész észak-nyugati részében – bár alacsonyabb számban és arányban (10–15%) -szintén találunk ekkor muszlimán kisebbségekkel bíró opština-t. Itt az említett muszlimán többségű opština mellett egy található (Jezero), ahol a szerbek nem érték el a 75%-os többséget (37. ábra).

Az etnikai térszerkezet fent bemutatott alakulását tükrözi a csupán nemzetközileg kívánt egység palástja alatt a megváltozott, nagyon komplex *új politikai szituáció is* (SMAJLOVIĆ, L. 1995). Az ország politikai berendezkedése leginkább az észak-atlanti térség demokrácia definíciói alapján a Daytoni Egyezményben realizálódott. Ez azonban nem vette figyelembe sem a sajátos balkáni társadalmi és politikai szituációt, sem pedig a háború okozta traumákat, ami az ország hosszú távú politikai működőképességét, sőt területi integritását is kérdésessé teszi (REUTER, J. 1996). Jelenleg ugyanis a demokratikus berendezkedés hagyományá-

ival nem különösebben rendelkező ország két, széleskörű, belső politikai autonómiával, kormánnyal és parlamenttel rendelkező entitásból (Bosnyák–Horvát Föderáció (26 076 km²), Szerb Köztársaság (25 053 km²) és az össz-szövetségi ellenőrzés alatt álló Brčko-i kondomíniumból áll (STEINDORFF, L. 2001). Ezen felül működik a négyévenként megválasztott szövetségi parlament, amelybe 42 tagot delegál az ország három legnagyobb nemzete. A végrehajtó hatalom a 15 tagú (5-5 muszlimán, szerb, horvát) ún. Népek Kamarája kezében van. A három népcsoport 1-1 tagot delegál ezen kívül a háromtagú elnökségbe, ahol rotációs rendszerben (nyolchavonként) cserélve látja el egyikük ennek elnökségét. A három csoport háború alatt érthetően kialakult bizalmatlanságát ellensúlyozandó, illetve a Daytoni megállapodás pontjainak betartását garantálendő működik az ENSZ országba delegált megbízottjának irodája.

A háború következményének tudható be a muszlimánok muszlim hitükhöz való viszonyulásában tapasztalható változás is. A háború előtti, inkább apolitikus iszlám leginkább a muszlimánok szociokulturális identitását fejezte ki. A kulturális törésvonalak átpolitizálásával azonban muszlimánok számára már nem feltétlenül a szekuláris értelmezés lett az elsődleges, amely egyébként az európai normarendszerrel alkot egységet (REUTER, J. 1984; TIBI, B. 2002).

Emellett a muszlim lakosság szenvedései és csalódottsága a nyugati világban, valamint a háború alatt a muszlim országokból érkező, oldalukon harcoló fegyveresek által hozott ideológia tömegesen fordította a bosznia-hercegovinai muszlimokat a muszlim világ, sok esetben annak *fundamentalista* irányzatai felé.

5.2.4. Kilátások: Bosznia–Hercegovina helyzete az új évezred első évtizedében

A különböző világvallások és kultúrák metszéspontjában fekvő Bosznia–Hercegovina etnikai térszerkezetének vizsgálata több társadalmi dimenzióra irányítja rá a figyelmet. Egyrészt az identitástudat, az etnicitás kialakulása és fejlődése jóval több tényező eredőjeként áll(hatott) elő, mint azt leegyszerűsítve a hagyományos európai szemléletet tükröző állam-, illetve kultúrnemzeti definíciókból gondolnánk. Különösen a Balkánon találkozhatunk ilyen ingadozó, sok esetben vitatott identitású csoportokkal, ami folyamatos konfliktust generál immár az Európai Unió gazdasági integrációjának árnyékában is.

Bosznia-Hercegovina napjainkban főként Koszovó önállóságának nemzetközi elismerése kapcsán kerül az érdeklődés középpontjába, mivel Európában először a második világháború óta a belső közigazgatási határ válik országhatárrá. A gazdasági integrációtól még távol levő térség két entitása közötti bizalmatlanság következtében kialakult merev társadalmi, gazdasági törésvonal az ellentétek csendes éleződését vonta maga után (ANASTASAKIS, O. 2000).

Így a külpolitikai szempontból egységes ország mégis két markánsan különálló egységként funkcionál, amit a felületes szemlélő is megtapasztal, amennyiben felkeresi az országot. A Szerb Köztársaság Szerbiához való csatlakozása folyamatosan napirenden van, miközben a nyugat-hercegovinai horvátok gazdasága már most is jóval több szálon kapcsolódik Horvátországhoz, mint a szarajevói központhoz. Emellett pedig a relatív többségben lévő, eltérő demográfiai viselkedéssel rendelkező, a háború következményeként az iszlám fundamentalizmusra fogékonyabbá lett muszlimok társadalma is az ország destabilizációs tényezőit gyarapítja.

5.3. A MUSZLIMOK ETNIKAI TÉRSZERKEZETE BULGÁRIÁBAN AZ EZREDFORDULÓN

Az alábbi fejezetben a Balkán etnikai-vallási mozaikjának csupán egy kisebb, a közvélemény számára kevésbé ismert darabjával foglalkozunk. A Nyugat-Balkánon a fentiekben bemutatott fegyveres összecsapásokban tetőző etnikai konfliktusok – és ennek következményeként a mai napig képlékeny határok – háttérben húzódo keresztény-muszlim ellentét Bulgária társadalmát is feszíti, melynek leglátványosabb megnyilvánulása a mintegy 350 ezer fős török nemzetiségű lakosság emigrációja volt Törökországba 1989 nyarán.

Az ellentétek ezredfordulón bekövetkező felerősödésében jelentős szerepet játszik a Köztes-Európában, így a Balkánon is bekövetkező gazdasági-társadalmi szerkezetváltás, mely felszínre hozta a korábban mesterségesen visszaszorított etnikai feszültségeket is. A rendszerváltás folyamatának hatása a félsziget egykor szovjet érdekszférához tartozó országaiban kimutatható az etnikai térszerkezet és ezáltal a muszlim lakosság helyzetének módosulásában is.

Bulgária 2007 óta az Európai Unió tagja. Csatlakozásával nagyszámú muszlim lakosság került az európai közösségbe. Integrálásuk megköveteli az árnyaltabb megoldási stratégiák kidolgozását, melyek eredményessége az Unió esetleges további balkáni bővítése szempontjából kulcskérdésnek számít. A problémakör minél szélesebb körű feltárása teszi szükségessé a Bulgáriában élő muszlimok helyzetének etnikai földrajzi szempontú vizsgálatát.

5.3.1. Történelmi előzmények

Délkelet-Európa etnikai és vallási sokszínűsége földrajzi helyzetének és sajátos társadalomfejlődésének együttes következménye. Európa magterületétől viszonylag távol az államok létrejötte megkésve és vontatottan haladt – határaik képlékenységet fokozta a Kelet felé való nyitottság, mely lehetőséget adott az onnan érkező, sokszor erőszakos kulturális, gazdasági, politikai hatásoknak. Különösen igaz ez a Balkán-félsziget keleti felén, a Fekete-tenger partján fekvő bolgár államra, mely 7. századi megalakulása óta kisebb-nagyobb megszakításokkal idegen befolyás alatt állt.

A bizánci hódítások ellen még több-kevesebb sikerrel védekező fiatal államalakulat számára a 14. századtól bekövetkező török uralom máig ható társadalmi-demográfiai változásokat hozott. A kitűnően szervezett, területszerzésre berendezkedő oszmán állam néhány évtized leforgása alatt egyesítette a Balkánt. A 19. század végéig egy orientális, muszlim vallási elvek szerint szerveződő birodalom keretein belül élt együtt a térség keresztény lakossága a hódítókkal, mely időszak a mai napig meghatározza a Balkán etnikai és vallási arculatát.

Míg a birodalom határán fekvő tartományok (pl. román fejedelemségek) megőrizhettek valamennyit önállóságukból, a hegyvidéki közösségek kivonhatták magukat a központi ellenőrzés alól, addig az egykori Bolgár Birodalom területén a török jelenlét sokkal erősebb volt és a központosítás is jobban érvényesült. A főváros, Isztambul e hatása mellett Kis-Ázsia közelsége egyben nagyobb arányú muszlim migrációt is jelentett a tengerszorosok túloldaláról. Az anatóliai, művelésre egyre kevésbé alkalmas területekről szervezett és spontán betelepülés egyaránt történt, főként a trákiai, valamint attól északabbi területekre (JELAVICH, B. 1996). Az európai földekre történő vándorlás – melyben elsősorban török népcsoportok vettek részt – a 14. és a 17. század között folyamatos volt, csak a birodalom hanyatlásával hagyott alább.

Miután az oszmán közigazgatásban és hadseregben vezetésében csak muszlimok tevékenykedhettek, a nagy kereskedelmi- és hadiutak mentén, a városokban, valamint a tímár-birtokok hasznélvezői között nagy számban jelentek meg az Oszmán Birodalom ázsiai területeiről bevándorolt muszlim hívők (HEGYI K. – ZIMÁNYI V. 1986).

A bevándorlás mellett – mint már említettük – a helyi lakosság nagyszámú iszlámra történő áttérését is hangsúlyozni kell. Az érdekérvényesítés e lehetősége mellett említésre méltó a hittérítők munkája is. A hívek békés toborzásán túl erőszakos térítések is előfordultak (KOC SIS K. 2007). Ezek eredménye a Balkán délkeleti szegletében, a mai Trákiában, Macedóniában és a Rodope-hegység falvaiban mutatkozott. A bolgár anyanyelvű, muszlim vallású pomákok a mai napig bizonyítják e térítések sikerességét.

Az Oszmán Birodalom befogadóként is megjelent a migrációs folyamatokban. A mai Bulgária területére a muszlim vallású tatárok betelepülése főként a Krími Kánság 18. század eleji orosz megszállása után következett be (ROBINSON, F. 1996). Feladatuk az ÉK-i határok védelme és a hadi utak biztosítása volt a birodalom európai részein.

Az oszmán állam keresztényekhez való viszonyát a vallási tolerancia jellemezte, elsősorban gazdasági érdekek miatt (MATUZ J. 1990). A vallási közösségek (milletek) széleskörű jogokat kaptak alattvalóik igazgatásához. Az adószedés és a helyi igazságszolgáltatás megmaradt a helyi lakosság kezében, majd a birodalom hanyatlásával egyre több funkciót vehettek át a központi irányítástól (MINKOVA, M. ET AL. 2006.). A közösségformáló keretek tehát változatlanul fennmaradhattak az oszmán uralom idején is, megőrizve ezzel a balkáni népek különállását és identitását.

A nemzeti ébredés viszonylag későn jelentkezett a bolgárok körében, mely elsősorban földrajzi helyzetük következménye. A közigazgatás és a hadsereg a főváros közelségéből adódóan jobban tudta ellenőrizni e térséget, miközben a konstantinápolyi görög pátriárka közvetlenül szervezte az itt élő keresztény alattvalók életét.

A hatalmukkal visszaélő görög püspökök a nemzeti egyház igényét ébresztették a lakosságban. Orosz támogatással 1870-ben került sor az önálló bolgár exarchátus létrehozására, melynek joghatósága alá tartozó terület a majdani Bulgária területi alapját képezte (NIEDERHAUSER E. 2001). A független bolgár állam végül orosz katonai beavatkozással jött létre az 1877–78-as orosz-török háború eredményeként.

Az 1908-tól hivatalosan is a független balkáni államok sorába lépő ország 1912-ben szövetségre lépett szomszédaival a törökök kiszorítása érdekében. A sikeres háború után azonban a Makedónia birtoklásáért indított újabb fegyveres konfliktusban alul maradt korábbi szövetségesei ellenében. Az első világháború vesztesként további területcsökkenést jelentett az ország számára. A második világháború alatt német segítséggel megvalósította az áhított gyarapodást, azonban a háború után csak a Romániával szembeni határmódosítás maradt érvényben. Ezzel létrejött a mai államterület, melynek területi kerete további Bulgáriával kapcsolatos vizsgálatunknak.

5.3.2. A muszlim lakosság számának változása a modernkori Bulgáriában

A modernkori bolgár államban a 20. század kezdete óta tizenhárom alkalommal tartottak népszámlálást. Az egyes censusok közötti időintervallum, valamint a feltett kérdések és az azokra adható válaszok azonban hektikus képet mutatnak. Mivel az éppen aktuális politikai felfogás függvényében történtek a népszámlálások, ezért eredményeik összehasonlító elemzésekre etnikai és vallási összetétel tekintetében csak kiegészítésekkel alkalmazhatók. Segítségükkel viszont felvázolhatók azok az általános tendenciák, melyekhez az ezredfordulón Bulgáriában megjelenő társadalmi folyamatok szervesen kapcsolódnak.

A 20. század folyamán a kisebbségek mindenkori össznépszerűségről való részese-dése 10% és 20% közötti. Számarányukat tekintve a török, valamint a roma kisebbség a legjelentősebb, együtt a lakosság 10-15%-át adták. A népszámlálások adatsoraiban nem jelennek meg a becslések alapján harmadik legjelentősebb kisebbségként, a Rodope-hegység területén nagy számban élő bolgár anyanyelvű, muszlim vallású pomákok. A mindenkori hivatalos bolgár álláspont anyanyelvük miatt nem tekinti különálló népcsoportnak a több évszázada létező, vallása és életmódja miatt a keresztény bolgároktól elkülönülő népet, akik a Rodope völgyeiben meg tudták őrizni hagyományos közösségi kereteiket, azonban a modernkori bolgár államban a többségi társadalom részéről erőteljes asszimilációs nyomásnak vannak kitéve (BRUNNBAUER, U. 2002).

5.3.2.1. A török anyanyelvű muszlimok

Az ország legnagyobb számú kisebbsége a modernkori bolgár állam létrejötte óta a török – részese-désük az összlakosságon belül 14%-ról (531 240 fő) az első

világháború után, Törökország létrejöttével csökkent 10%-ra (520 339 fő). A 20. század további részében arányuk 9% körüli. Két nagyobb etnikai tömbben élnek: az ország déli részén, Kârdzsali környékén, valamint az ÉK-i területeken, Razgrad közelében. Népeségük növekedésében a kisebbségi lét viszontagságainak hatására Törökország felé irányuló, több esetben százezres tömegeket mozgató kivándorlások okoztak negatív kilengéseket.

Az 1878-ban megalakuló bolgár állam lakosságának negyede tartozott a török etnikumhoz (DIMITROV, V. 2000). A hatalmi pozícióból alárendelt szerephe kényszerülők jelentős része a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben az elvándorlást választotta (McCARTHY, J. 1997; DEMETER G. 2014; 2016A). Az oszmán hivatali rendszer megszűnésével a közigazgatásban tevékenykedők a hadsereggel együtt távoztak a szűkülő török állam keretei közé. Az egykori török birtokosoktól a bolgár parasztság kérpótlás ellenében átvette a földeket, vagy adótartozás miatt bolgár tulajdonos került a helyükre. A paraszti sorban élők egy része a növekvő adóterhek vállalása helyett megpróbált megélhetést keresni az oszmán állam oltalma alatt álló területeken. E folyamatok hatására állandó volt a törökök kiáramlása az országból, mely migrációt a hivatalos politika is támogatta a Bulgária és az alakuló Törökország közötti egyezményekkel (EMINOV, A. 1999).

Az 1930-as években erősödő bolgár nacionalizmus hatására születtek az első olyan intézkedések, melyek az asszimilációs politika irányába mutattak (MAHON, M. 1999). A török kisebbség és általánosságban az etnikumok megítélése a második világháborút követően, a kommunista rezsim hatalmának kiépítésével változott meg gyökeresen. Az internacionalizmus eszméjével összeegyeztethetetlennek tartották a kisebbségek létét, ezért a kivándorlás erőltetése és az asszimiláció vált az etnikumokkal szembeni legfőbb célkitűzéssé. A mezőgazdaságban zajló erőltetett kollektivizálás a „nacionalista megnyilvánulások és vallási fanatizmus melegágyának” tekintett muszlim lakosságot sújtotta leginkább. A létalapjuktól való megfosztásuk után sokan közülük a kivándorlás mellett döntöttek (LOZANOVA, G. ET AL. 2005).

A kitelepülők létszáma 150 ezerre tehető 1949 és 1951 között (TAAFFE, R. N. 1990). Miután Törökország 1951-ben lezárta határait a kényszerrel kitelepülők előtt, a beolvasztás várt Bulgária kisebbségeire (DIMITROV, V. 2000). Az 1968-ban született bolgár-török egyezmény értelmében az új hazát választók közeli rokonai lehetőséget kaptak, hogy kövessék családtagjaikat törökönba (LÜTEM, Ö. E. 1999). A tíz évig érvényben lévő határozat ideje alatt 120 ezer ember hagyta el Bulgáriát (TAAFFE, R. N. 1990).

Az egyházak ellen indított általános támadással az oktatási lehetőségeket is leszűkítették a bulgáriai törökség számára, majd az 1970-es években már nyelvhasználatukban is korlátozták őket. Ennek eredménye mutatkozik meg az 1975-ös népszámlálás során a török anyanyelvűek meglepően alacsony létszámában (a

török etnikum száma 730 728 fő, szemben a török anyanyelvűek 399 722 főjével). Az igazán drasztikus intézkedések az 1980-as években következtek be, amit jelez, hogy az 1985-ös népszámlálás során sem etnikai, sem vallási adatok nem kerültek a statisztikákba.

A fent említett évtizedben megtiltották a törökök nyelvhasználatát nyilvános helyeken, iskolákat bezárták, könyveiket, sajtójukat betiltották. Az erőszakos asszimiláció tetőpontjaként 1984-ben a török kifejezést is száműzték a hivatalos szóhasználatból, miközben fél év leforgása alatt bolgár név felvételére kényszerítették (akár erőszakkal is) a török lakosságot (EMINOV, A. 1999). Miután török névre nem kaptak személyi igazolványt, az új személyazonosság esetleges megtagadása egzisztenciális helyzetüket is ellehetetlenítette Bulgáriában.

A török etnikum Bulgárián belüli létének teljes tagadása, anyanyelvük használatának tiltása és személyazonosságuk megváltoztatása olyan mértékű elnyomást jelentett, hogy az 1989-ben Törökország felé megnyíló határokon közel 350 ezer török hagyta el az országot (MAHON, M. 1999). A kivándorlás következtében a bolgár gazdaságot alapjaiban megrendítő munkaerőhiány lépett fel, miközben az emigránsok elhelyezése megoldhatatlan terhet rótt a török államra. A kisebbséggel szembeni erőszakos asszimilációs politikát a kommunista rezsim bukásával azonnal elvetették, melynek hatására a török államban boldogulni nem tudók (a kivándorlók harmada, 120 ezer ember) visszatértek eredeti hazájukba (ZHELYAZKOVA, A. 2001b).

A fentiekben felvázolt okok miatt bekövetkező migrációs hullámok ellenére a török kisebbség a század folyamán tartotta 9%-os részesedését az össznépeségből, ami a muszlim lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodás és az államalkotó nemzetre jellemző alacsonyabb reprodukivitás együttes következménye.

5.3.2.2. *A bolgár anyanyelvű muszlimok*

A bolgár anyanyelvű, muszlim vallású pomákok közvetlenül nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban annak ellenére, hogy a törökök és romák után Bulgária harmadik legnagyobb lélekszámú kisebbségét képezik. Jelenlétük azonban a vallási adatokból kimutatható, melyek szerint Bulgáriában az iszlám vallás hívóinak száma lényegesen meghaladja a török etnikumhoz tartozókat.

Az oszmán uralom idején, a 14. és 17. század között muszlim hitre tért bolgár anyanyelvű lakosság településterülete ma főként a Rodope-hegység, mely a 20. századi első felében bekövetkező többszöri határmódosítások után Bulgária és Görögország között osztottak meg (BRUNNBAUER, U. 2001). A mezőgazdasági tevékenységet folytató, földműves és pásztortevékenységet ötvöző népesség textilipari alapanyaggal látta el az oszmán belső piacot, azonban a XX. század elején

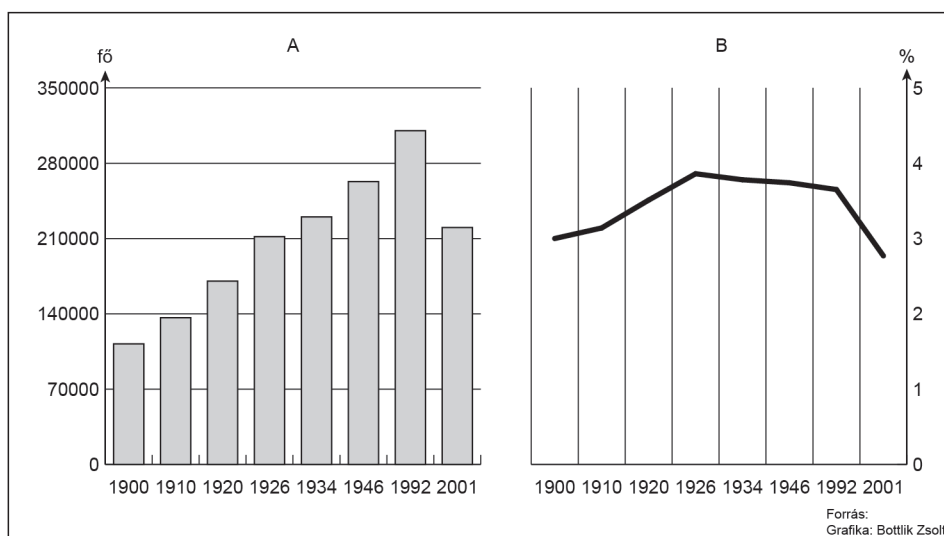
bekövetkező háborúk következtében periféria helyzetbe került a térség – hagyományos termelési keretei felbomlottak a határrendezések következtében (NEUBURGER, M. 2000).

Össznépeségen belüli részesedésükre tehát az etnikai és vallási megoszlás különbségeiből lehet következtetni. A nem török nemzetiségű, muszlim vallású lakosság számának alakulását Bulgáriában a 20. század folyamán az 38. ábra mutatja. Bulgária muszlim vallású lakossága négy etnikum között oszlik meg. A török és roma kisebbség mellett a tatárok, valamint a pomákok az iszlám hit hívei. A tatárok és a muszlim vallású romák becslült létszámának levonása után kapott értékek alapján a pomákok részesedése Bulgária össznépeségéből mintegy 2% feletti a 20. század folyamán.

A hivatalos bolgár álláspont szerint azonban anyanyelvük alapján bolgár nemzetiségűnek számítanak, utoljára az 1934-es népszámláláskor jelentek meg külön nemzetiségi kategóriaként (EMINOV, A. 1999). Az asszimilációs nyomás irányukban a század első felében is erőteljes volt. A kommunizmus évei alatt vallásuk és életmódjuk miatt az erőszakos asszimilációs politika első számú célpontjaivá váltak (ZHELYAZKOVA, A. 2001A). A muszlim lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodási ráta azonban biztosítja 2% feletti számarányukat az össznépeségen belül.

5.3.2.3. Egyéb muszlim lakosság

Az ország északkeleti részén oszmán örökségként jelenlévő tatár lakosságot nem mindig különítik el a törököktől, ezért nem jelennek meg az 1900-as és 1946-os

38. ábra A nem török nemzetiségű, muszlim vallású népesség számának (A) és arányának (B) alakulása Bulgáriában a XX. században (Forrás: NSI)

cenzus alkalmával sem. Többségük az első világháború után létrejövő Törökországot választotta hazájának, ami megmutatkozik az 1910-es és 1920-as népszámlálás közötti drasztikus csökkenésükben (18 228 főről 4 905 főre). Az asszimiláció – mely nem csupán a többségi nemzetbe, hanem a török kisebbségbe való beolvadást is jelenti esetükben –, valamint a természetes fogyás miatt létszámuk folyamatosan csökkent a 20. század folyamán.

Az iszlám vallás hívei az ország cigány lakosságának körében is megtalálhatók. Bulgária roma kisebbségének mennyiségi meghatározására sajátos identitásuk okán a népszámlálások segítségével csak következtetni lehet. Azonosságtudatuk és ezáltal a statisztikákban való megjelenésük a többségi nemzeti kisebbségekhez való viszonya, valamint nyelvhasználatuk szerint módosulhat. Identitásuk alapját sajátos életmódjuk adja, ezért hagyományos közösségteremtő tényezők (közös nyelv, közös vallás, közös történelmi tudat) alapján létszámuk nem érhető tetten. Az 1965-ös népszámláláskor magát romának valló 148 874 fő (az összlakosság közel 2%-a) három csoportra osztható: 42,5%-uk ortodox vallású, bolgár anyanyelvű, 34,2%-uk ortodox hitű és valamely roma dialektust tekinti anyanyelvének, míg a fennmaradó 22,8% török anyanyelvű muszlim (CURTIS, G. E. 1992). Főként az ország kevert etnikumú területein, valamint Bulgária nagyvárosaiban élnek. Társadalomban való megítélésük, valamint nyelvük és vallásuk miatt egy részük a többségi nemzethez tartozóként tünteti fel magát a népszámlálásokkor (ZHELYAZKOVA, A. 2001a).

5.3.3. Etnikai térfolyamatok az átmenet éveiben (1992-2001)

A két utolsó cenzus között eltelt időben Bulgária népessége 6,57%-kal csökkent (8 487 317 főről 7 928 901 főre), melynek okai a fokozódó migrációban és a természetes fogyásban egyaránt fellelhetők (RANGELOVA, R. 2003). A kisebbségek lélekszámát a fokozódó asszimiláció, a kivándorlás és a természetes népmozgalmi folyamatok egyaránt apasztják.

A rendszerváltás során a mezőgazdaságban dolgozók helyzetének ellehetetlenülése, a veszteséges ipari üzemek bezárásával a munkanélküliek számának drasztikus növekedése, valamint a terciér szektorban megjelenő, külföldi tőke dominanciájával zajló beruházások nyomán fellépő munkaerő-szükséglet a lakosság belső vándormozgalmát indította el. A migrációba az egyes etnikumok eltérő módon kapcsolódtak be a gazdaságban betöltött szerepüknek megfelelően. A hagyományos ágazatok válsága különösen érzékenyen érintette a főként mezőgazdasági tevékenységet folytató török és pomák népességet, valamint a szakképzettség híján a leghamarabb és tömeges méretekben munkanélkülivé váló városi roma lakosságot, tehát az ország muszlim közösségeit.

Az átmenet éveiben megjelenő új gazdasági kihívások gyors reakciót kívánnak a lakosságtól – a válság, majd az átrendeződés hatására beinduló migráció a korábban konzervált közösségi keretek gyors felbomlását vonta maga után, mely az asszimilációs nyomás növekedését jelenti a kisebbségek számára. E folyamat ellenében hat azonban a kommunizmus elnyomása alól szabaduló kisebbségek erősödő öntudata: az 1980-as évek drasztikus elbolgárosító politikája az 1992-es népszámlálás alkalmával még jelentős tényezőként határozta meg az etnikai hovatartozásukról nyilatkozók válaszát, míg az ezredfordulón az identitástudat erősödése jelentős módosulást eredményezett az etnikai térszerkezetben.

A gazdasági átalakulás nyomán a fejlesztésekből jobban részesülő térségek felé történő migráció eredményeként nagyobb mértékű az egyes etnikumok keveredése. Az államalkotó nemzet és Bulgária legnagyobb számú kisebbsége között kiemelkedő a szegregáció mértéke, mely azonban az ezredfordulón csökkenést mutat annak köszönhetően, hogy a törökök főként bolgár többségű nagyvárosok felé vándoroltak az átmenet éveiben. A Rodope-hegységben élő pomák népesség általában bolgárnak vallja magát a népszámlálások alkalmával, azonban körükben kiemelkedő azok száma, akik nem tudták meghatározni, hogy mely etnikumhoz tartoznak (hiszen a népszámlálásokon nincs pomák kategória).

5.3.4. Bulgária muszlim lakossága az ezredfordulón

A 2001-es népszámlálás adatai alapján a muszlim vallásúak 12,2%-kal (966 978 fő) részesednek az ország összlakosságából. Bulgária népességének 83,8%-a (6 645 370 fő) keresztény vallású. Az ortodox felekezethez tartozók (a keresztények 98,6%-a 6 552 751 fő) mellett 40 ezer főt alig meghaladó a katolikus (43 811 fő), valamint a protestáns (42 308 fő) egyházak híveinek közössége. Szintén a keresztények számát gyarapítják az örmény egyház tagjai (6 500 fő). A zsidó vallás követőjének csupán 653 fő nyilvánította magát. A felsoroltakon kívüli, egyéb vallási irányzathoz tartozók és a nem válaszolók aránya a 0,1%-ot alig éri el, míg a vallási hovatartozásukban bizonytalanok viszont a lakosság 3,8%-át alkotják (39. ábra).

5.3.4.1. A török anyanyelvű muszlimok

Az iszlám hit követői főként a török etnikumhoz tartoznak. A 2001-es népszámlálás időpontjában Bulgária török népessége 28 obstinában alkotott abszolút többséget. Fő településterületük az ország Északkeleti régiója, melynek összlakosságán belül 22,5% az itt élő török etnikum részesedése. A teljes török népesség 39,6%-a e régió hat tartományának lakója. Részesedésük Sumen tartomány Venec obstinájában 90% feletti.

el a Veliko Tárnovo és Rusze közötti térség a Bolgár-tábla középső területén élő török etnikumot a keleti településterülettől, ahol észak-déli irányban, a Nikopol – Pavel Banja tengely mentén jelennek meg kisebb számban.

Az északkeleti etnikai tömbön belül legnagyobb, 15 ezer főt meghaladó közösségeik Ruenben (24 585 fő), Dulovoban (20 803 fő), Razgradban (17 138 fő), Omurtagban (16 995 fő), Targovistében (15 227 fő) és Iserihben (15 037 fő) található.

Bulgária területén belül a török lakosság a Dél-Közép régió déli tartományaiban alkot abszolút többséget; településterületük a déli határ mentén hosszanti irányban húzódik, nyugat felé a Délnyugati régióba is átnyúlik. Etnikai tömbjük összefonódik a pomákok településterületével, mely népcsoport aránya a Szmoljan környéki obstinákban meghaladja a török lakosságét. A déli tömbön belül a török etnikum 11 obstinában alkot abszolút többséget.

A fent említett pomák településterület két részre osztja a török etnikum déli tömbjét. A keleti nagyobb rész leghomogénebbnek tekinthető török etnikai területe Kârdzsali oblast, ahol a lakosság 61,6%-a töröknek vallotta magát. A Bulgáriában élő török lakosság 13,5%-a él e tartomány területén. A legmagasabb, 90% feletti arányt Csernoocsenében érik el; 70% feletti a részesedésük Momcsilgrad (81%) és Dzsebel (76%) obstinákban. A tömb nyugati részén arányuk csupán egy obstinában éri el a 70%-ot (Jakoruda). A Rodope-hegység nyugati részén településterületük keveredik a pomák lakosságával.

A déli tömb és egyben a Bulgáriában élő török kisebbség legnépesebb közössége Kârdzsali obstinában található (36 980 fő). Számuk 15 ezer fő feletti Plovdivban (22 501 fő) és Haskovoban (18 698 fő). További jelentősebb, 10 ezer fő feletti közösségeiknek Aszenovgrad (14 621 fő), Momcsilgrad (14 012 fő), Kirkovo (12 790 fő), Krumovgrad (11 683 fő) és Csernoocsene (10 239 fő) ad otthont (40 ábra).

5.3.4.2. Bolgár anyanyelvű muszlimok

A zömében muszlim vallású török kisebbség mellett a lakosság 2,8%-a (220 314 fő) tekinthető az iszlám hit követőjének 2001-ben. A bolgár anyanyelvű pomákokon kívül a roma lakosság egy része, különösen azokon az északkeleti területeken, ahol a törökökkel kevert etnikai területet alkotnak, szintén muszlim vallású. A török etnikum és a muszlim vallásúak száma között jelentkező értékkülönbség az ország északkeleti régiójában, a Bolgár-tábla középső részén, a Balkán-hegység és a Szredna Gora közötti medencéken, valamint a hegység kelet felé lealacsonyodó vonulatának völgyeiben a cigányság felekezeti hovatartozását tükrözi.

A Rodope-hegység területén, az ország déli határ menti területein azonban a roma lakosság elenyésző arányban képviselteti magát, ezért az itt kapott

különbségek már a pomák lakosság jelenlétére utalnak. Identitástudatuk bizonytalanságát mutatja, hogy településterületükön a vallásukat meghatározni nem tudók létszáma országos viszonylatban rendkívül magas. Lélekszámuk pontosabb meghatározásához ezért figyelembe kell venni a bizonytalankodók számát is.

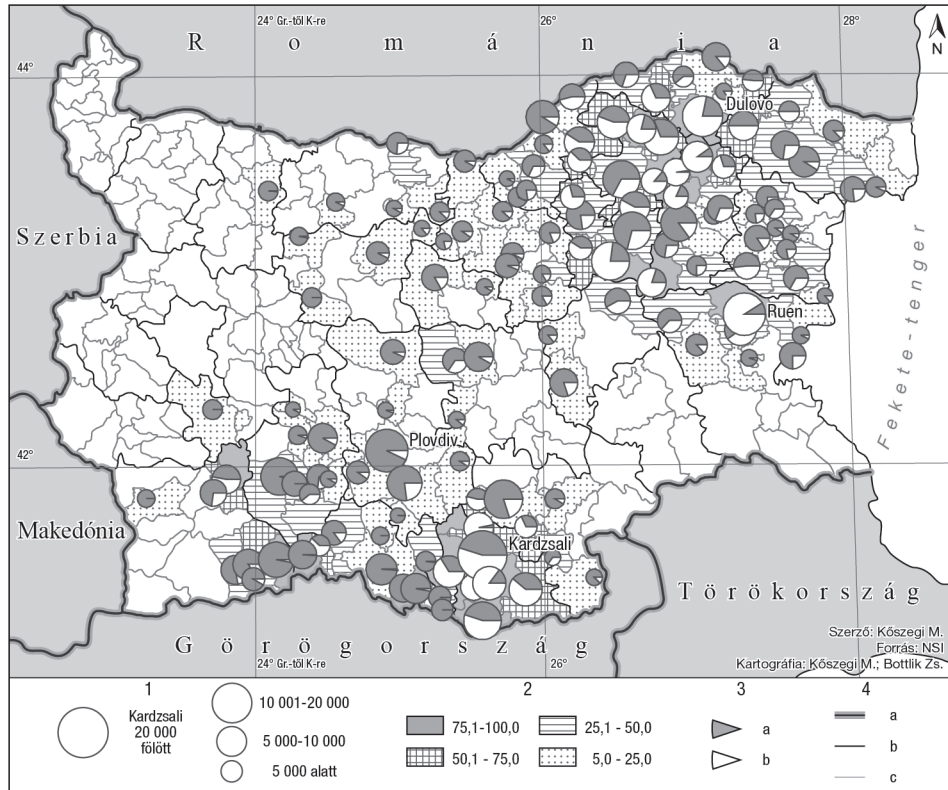
A muszlim vallásúak az ország déli részén a Dél-közép és a Délnyugati régióban élnek nagyobb számban. Részesedésük főként Kárdzsali és Szmoljan tartományokban magas, mely tömb kiegészül Haszkovo, Plovdiv és Pazardzsik déli, valamint Blagoevgrad keleti obstináival. A megnevezett tartományok 69 obstinájából 17-ben alkotnak abszolút többséget. Kárdzsali oblast minden obstinájában 50% feletti az arányuk. Szmoljan nyolc obstinájából négyben, Borinoban, Doszpatban, Madanban és Rudozemben vannak abszolút többségben. A többi említett tartományban összesen hat obstinában emelkedik arányuk 50% fölé.

A muszlim lakosság koncentrációja ugyan jelentős egyezést mutat a török településterülettel, azonban a törökség a fent említett területen belül csupán 11 obstinában részesedik 50% felett az összlakosságból. Szembetűnő a különbség Szmoljanban, ahol csupán 2 obstinában van jelen a török etnikum 10% feletti arányban, viszont a muszlim vallásúak a tartomány minden obstinájában 10% feletti arányban élnek.

A nem török nemzetiségű muszlim vallású lakosságból jobban tetten érhető a pomák etnikum jelenléte, ha a népesség anyanyelv szerinti megoszlását is a vizsgálat körébe vonjuk. Az így kapott értékek azonban lényegesen alacsonyabb lélekszámot mutathatnak, ugyanis sajátos helyzete miatt feltételezhetően a pomák lakosság volt ezen a területen a legbizonytalanabb vallási hovatartozásában. Ha a bolgár anyanyelvű, muszlim vallású lakosságot kiegészítjük a vallásukat meghatározni nem tudókkal, akkor megbecsülhetjük a pomák etnikum feltételezett létszámát is.

A kapott érték alapján a fent említett tartományok 33 obstinájában él az ország lakosságának 2,12%-át (168 301 fő) alkotó pomák népesség. Tíz obstinában abszolút többséget alkotnak, melyek közül 80% feletti a részesedésük Devinben (94,9%), Baniteben (92%), Doszpatban (90,22%), Szatovcsában (88,47%), Nedelinoban (86,2%), Zlatogradban (85,7%), Madanban (83,86%) és Rudozemben (83,13%). Legnépesebb, 10 ezer fő feletti közösségeiknek Szmoljan (19 778 fő), Szatovcsa (15 827 fő), Velingrad (14 834 fő), Zlatograd (12 042 fő) és Madan (11 584 fő) ad otthont. További jelentős, 5000 fő feletti pomák lakosságot tömörítő obstinák Kirkovo, Dospat, Rudozem, Devin, Gârmén, Nedelino és Banite (40. ábra).

A többségi társadalom pomákkal szemben jelentkező negatív attitűdje mutatkozik meg a nemzetiségi és vallási tekintetben egyaránt bizonytalan identitástu-

40. ábra A muszlim vallású lakosság aránya és anyanyelvi megoszlásuk Bulgária NUTS 4-es szintű közigazgatási egységeiben (2001).
1-a muszlim lakosság száma (fő); 2-a muszlim lakosság aránya (%); 3-a muszlim lakosság anyanyelve, a-bolgár; b-török; 4-határok, a-országhatár, b-NUTS-2 határ, c-obstinahatár (Forrás: NSI, Bulgaria)

datukban. A nemzetiségi hovatartozásukra válaszolni nem tudók száma szintén azokban az obstinákban magas, melyek a pomákok településterületének tekinthetők. Dospat obstinában arányuk eléri a 21%-ot, Rudozem, Szatovcsa és Madan lakosságának közel 10%-a a nemzetiségét firtató kérdésre „nem tudom”-mal válaszolt. Lélekszám tekintetében csupán két nagyvárosban (Szófiában 4 645 fő, Várnában 2 406 fő) nagyobb a válaszolni nem tudók létszáma a pomákok által lakott településekenél (Szmoljan 2 357 fő, Doszpat 2 213 fő, Szatovcsa 1685 fő, Velingrad 1 580 fő).

A pomák lakosság jelenlétére a 2001-es census etnikai adataiból is következtethetünk. A nemzetiségi hovatartozásukban bizonytalanok aránya a nagy lélekszámú városokban a legmagasabb, mely a hagyományos közösségi keretek felbomlásának következménye. Azonban szintén magas a létszámuk a

déli határ menti obstinákban, a Rodope-hegység területén. Megjelenésük az ország ezen részén egyezést mutat a pomákok településterületével. A többségi társadalom velük szemben megjelenő elutasító attitűdje fokozza a pomák identitástudat gyengülését: muszlim vallása miatt a török etnikumhoz, anyanyelve miatt viszont a többségi nemzethez kapcsolódnak, ezért okozhat nehézséget önmeghatározásuk.

5.3.5. Kitekintés

Az 500 éves oszmán uralom idején zajló szervezett és spontán betelepülések eredményeként az ország területén nagyszámú török lakosság él az ezredfordulón is annak ellenére, hogy a 20. század eseményei több migrációs hullámot indítottak körükben az Oszmán Birodalom utódjaként létrejött török állam felé. Törökország szomszédsága és a múltban gyökerező sérelmek megoldatlansága potenciális konfliktusforrássá teszik a török népesség helyzetét Bulgáriában.

Délkelet-Európa a nyugati és keleti kereszténység találkozásának színtere. A bolgár állam területén földrajzi helyzetéből adódóan az ortodox kereszténység terjedt el és vált államvallássá a 9. században. Az 500 éves oszmán uralom idején betelepülő muszlim vallású lakossággal, és a helyi lakosság áttéréseivel azonban a hagyományos vallási keretek is megváltoztak. A birodalom központjához közel fekvő térségben ugyanis a gazdasági kényszer miatt, valamint az áttérítő tevékenység hatására bolgár anyanyelvű alattvalók tömegesen tértek át a muszlim hitre. A 19. században létrejövő ortodox dominanciájú államban azonban visszarendeződés következett be, melynek következtében a muszlimok hátrányos helyzetbe kerültek. A vallásukat és ezzel sajátos identitásukat a mai napig őrző pomákok ellentmondásos megítélése a többségi társadalomtól való elkülönülésüket és fokozatos marginalizálódásukat eredményezte.

A Bulgáriában élő kisebbségek tisztázatlan helyzete és a bolgár kormányzat velük szemben tanúsított korábbi elnyomó politikája, valamint a súlyos gazdasági nehézségek hatására bekövetkező kivándorlás a 20. század végén tovább apasztotta az egyébként is drasztikusan fogyó lakosságot. A születések számának folyamatos csökkenése, és a társadalom elöregedése demográfiai katasztrófával fenyegeti az országot.

A múlt század eseményei gyökeresen átalakították és formálják ma is a Balkán és benne Bulgária etnikai térszerkezetét, melynek eredménye a térségben jelentkező gazdasági és politikai instabilitás. Az 1991-ben elfogadott és ma is érvényben lévő bolgár alkotmány nem ismeri el kisebbségek létét Bulgáriában, miközben magas arányuk, nyilvánvaló kulturális és vallási különállásuk, valamint az ebből adódó társadalmi-gazdasági problémák egyre nagyobb terhet rónak a társada-

lomra. Az ezredforduló után Bulgária a NATO és az Európai Unió tagjaként csatlakozott a demokratikus berendezkedésű európai államok sorába – a történelmi múlt örökségeként azonban még számos gazdasági és társadalmi problémával kell megküzdenie.

5.4. A NEMZETI „SENKIFÖLDJÉN” – POMÁKOK A HELYI TÖBBSÉGI TÁRSADALMAKBAN

Vannak olyan, a kultúrnemzeti kategóriába sorolható közösségek is, elsősorban a Balkán-félszigeten, ahol a hagyományos „nemzet”-meghatározások csupán képlékeny módon írják le a klasszikus nemzetfejlődés egy korábbi szintjén megrekedt, de valamilyen szempont szerint mégis közös csoporttudattal rendelkező egyéneket (BRUNNBAUER, U. 2002).

A Balkánon a közös nyelv mellett a legfontosabb közösséggé kovácsoló, kulturális identitáshordozó tényező a vallás. A lakosság jelentős többsége ortodox vallású (albánok, bolgárok, görögök, montenegróiak, szerbek), akik mellett katolikus (albánok, horvátok) és muszlim vallásúakat (albánok, bosnyákok, goránok, pomákok, tatárok, törökök) is találhatunk. E felsorolásból is kiténik, hogy a vallási törésvonal sokszor nagyon hasonló nyelven beszélő közösségeket is elválaszt, amely tény különösen a szláv nyelvűek esetében okozott definíciós problémákat és súlyos konfliktusokat (BÜCHSENSCHÜTZ, U. 2004).

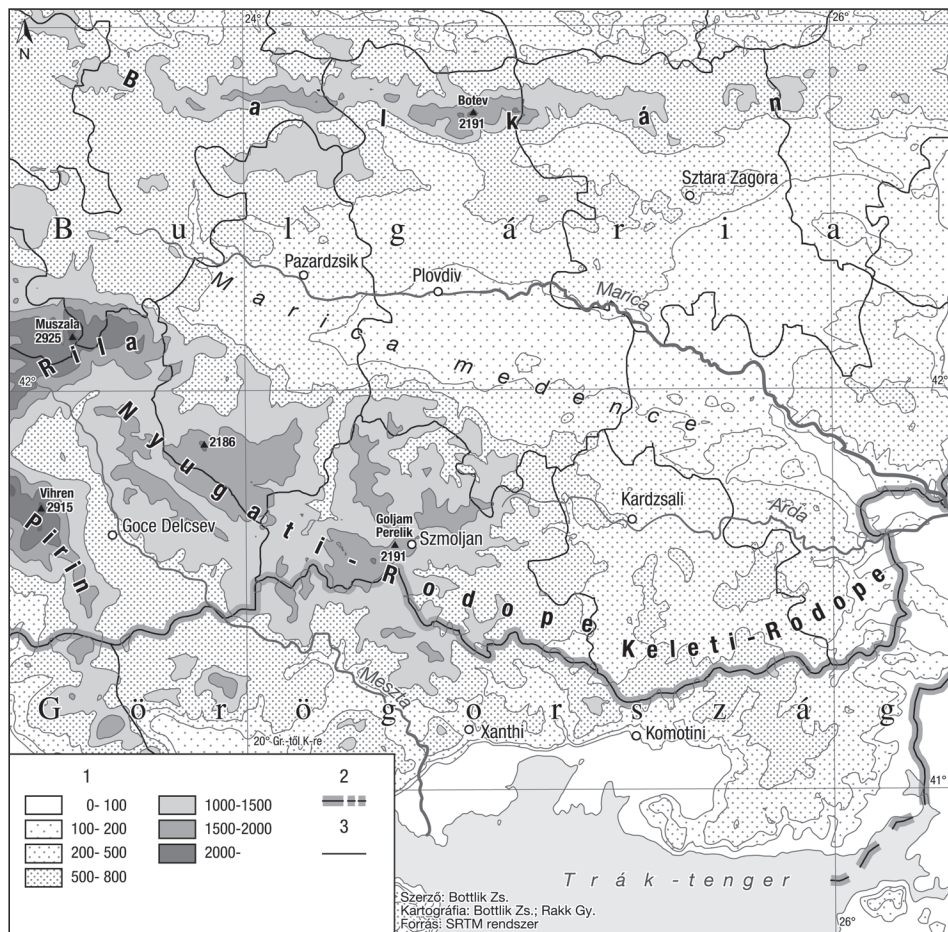
5.4.1. Muszlim lakosság a Balkánon

Az Oszmán Birodalom előretörésének és a Balkán-félszigeten történő berendezkedésének egyik fontos következménye az iszlám itteni térnyerése. A folyamatot a hivatalos telepítéspolitika és az iszlamizáció segítette elő, melynek eredményeként napjainkban is több milliós, autochton muszlim lakosság található a Balkánon.

A vallási tradíciók és a hitélet különbözősége mellett a jogi-és ezzel együtt társadalmi státuszban megmutatkozó különbség is nyilvánvaló volt a muszlim és keresztény lakosság között. Az államhoz való viszonyuk, a foglalkoztatási lehetőségeik a hadseregben és a különböző állami intézményekben, a muszlimok számára lehetőségeket biztosítottak a társadalmi és ezzel együtt az egzisztenciális felemelkedésre. A Török Birodalom adminisztrációjának szempontjából ugyanis a legfőbb törésvonal a birodalom népei között a vallási különbségek mentén húzódott. A nyelvi különbségekben manifesztálódó etnikai eltérés csak másodlagos tényezőként jelentkezett.

Mint említettük, a modern nemzetállamok kialakulása a 19. században a balkáni kis népeket (szerbeket, bolgárokat, görögöket) is önálló államaik kialakítására, illetve ókori, középkori államaik felélesztésére ösztönözte. Az Oszmán Birodalom elleni több évtizedes politikai és fegyveres harcok nyomán a 20. század elején ez a Balkáni háborúban megvalósulni látszott, jóllehet az Oszmán Birodalom romjain ekkor létrejött nemzetállamok érdekei is keresztettk egymást.

Ugyanakkor a muszlim lakosságot az Oszmán Birodalom örökségének tekintették, ezért az új államhatalmak törekvése ezeknek a csoportoknak a háttérbe szo-

41. ábra A pomák lakosság településterülete, a Rodope-hegység vidéke
1-magassági szintek méterben; 2-jelenlegi országhatárok; 3-NUTS-3 határok; (Forrás: SRTM rendszer)

rítására irányult, melyek eszköze a lakosságcserétől, az erőszakos és fondorlatos asszimilációs törekvéseken át, egészen odáig terjedt, hogy egész egyszerűen nem vettek tudomást létezésükről.

Ahogy említettük a balkáni muszlimokat nemcsak jogállásuk, hanem anyagi és szellemi kultúrájuk összemoszlim jellege ötvözte egy csoporttá. Ez azonban korántsem volt olyan erős identitáshordozó tényező, mint pl. a nyelvi egységben is élő más nemzetek esetében.

A nyelvi megosztottságban élő muszlimok közösségtudata az albánok körében volt a legerősebb, jóllehet nagy részük modern kori országuk határain kívül, főként Jugoszláviában rekedt. A török nyelvű muszlimok csoportjához tartozó lakosok

származása egykor különböző lehetett, de a megváltozott ellenséges körülmények között, számarányuknál fogva leginkább Bulgáriában (kisebb részt Jugoszlávia és Görögország területén) alakultak viszonylag kompakt etnikai-vallási közösségekké (STOJANOV, V. 1994) (A 19. századi szakirodalom ugyanis nemcsak etnikai értelemben használta a „török” kifejezést, hanem a „muszlim” fogalom szinonimájaként is, más etnikumokat is beleértve). A főleg Bosznia–Hercegovinában élő, egy helyi délszláv dialektust beszélő bosnyákok a titói Jugoszláviában az 1960-as években nyerték el a különálló nemzetiségi státuszt, akik így lényegében kikerülnek a szerbesítő/horvátosító törekvések homlokteréből.

Más délszláv nyelvek (bolgár, később makedón) dialektusait beszélő muszlimok azonban sem önálló állami keretekkel, sem pedig anyaországgal nem rendelkeztek, így teljesen védtelenek voltak az új nemzetállamok erőszakos törekvéseivel szemben. Közülük az egyik legérdekesebb csoport a pomákoké, akik identitástudata roppant szövevényes módon fejlődött a 20. század során. Az alábbiakban e folyamatokba engedünk bepillantást.

5.4.2. A pomákok eredete

A pomákok a bolgár nyelv egyik dialektusát beszélő muszlim vallású lakosok. Túlnyomó többségük legkompaktabban nagyjából a Rodope hegység területén Bulgáriában, illetve Görögországban él (HÄRTEL, H.-J. 1993)(41. ábra). Bizonyos szerzők a Macedónia és Albánia határvidékén élő, korábban bolgárnak tekintett, később önálló nyelvvé fejlődött/fejlesztett makedón nyelv egyik dialektusát beszélő torbešeket is pomákoknak definiálják. Jelentős a számuk Törökországban is, őket a bulgáriai török kisebbség 20. századi kivándorlási hullámai ragadták magukkal. A pomákok többsége Bulgária és azon belül a Rodope-hegység térségének lakója. Jelentős csoportjaik élnek az Iszker alsó folyásánál Pleven környékén, a Sztruma völgyében, a belső migráció következményeként Loveč környékén (GESCHEV, G. – KALTSHEV, J. – DONEV, D. 1997), valamint kisebb szórványaik Makedóniában, Prilep körzetében.

A mindenkor hivatalos bolgár kormányok e jellegzetes néprajzi csoport különállását nem ismerték el, mivel eltörökösödött bolgároknak tekintették őket. Görögországban a görög-török vizályt lezáró 1923-as Lausanne-i szerződésben a görög fél csupán az országban élő muszlim lakosság kisebbségi jogait garantálta, így a pomákok itt sem lettek külön entitásként elismert kisebbség. Így pontos számukat csak becsléssel állapíthatjuk meg.

Közvetlenül az újkori Bulgária megalakulása (1878) előtt a bolgár források létszámukat ellentmondásosan ítélik meg. A becslések igen tág határok között mozognak a 20 ezertől fél millióig terjedő sávban. A politikai helyzet meg-

változását jelzi, hogy mikor határon belülre kerülnek, jelenlétük már inkább terhes az ország számára, így az első hivatalos népszámlálási adat 1880-ból csupán 3 ezer pomákot mutat ki. A 19–20. század fordulója környékéről való becslések szerint azonban ez a szám mintegy 250-300 ezer körül lehetett (VELINOV, A., 2001).

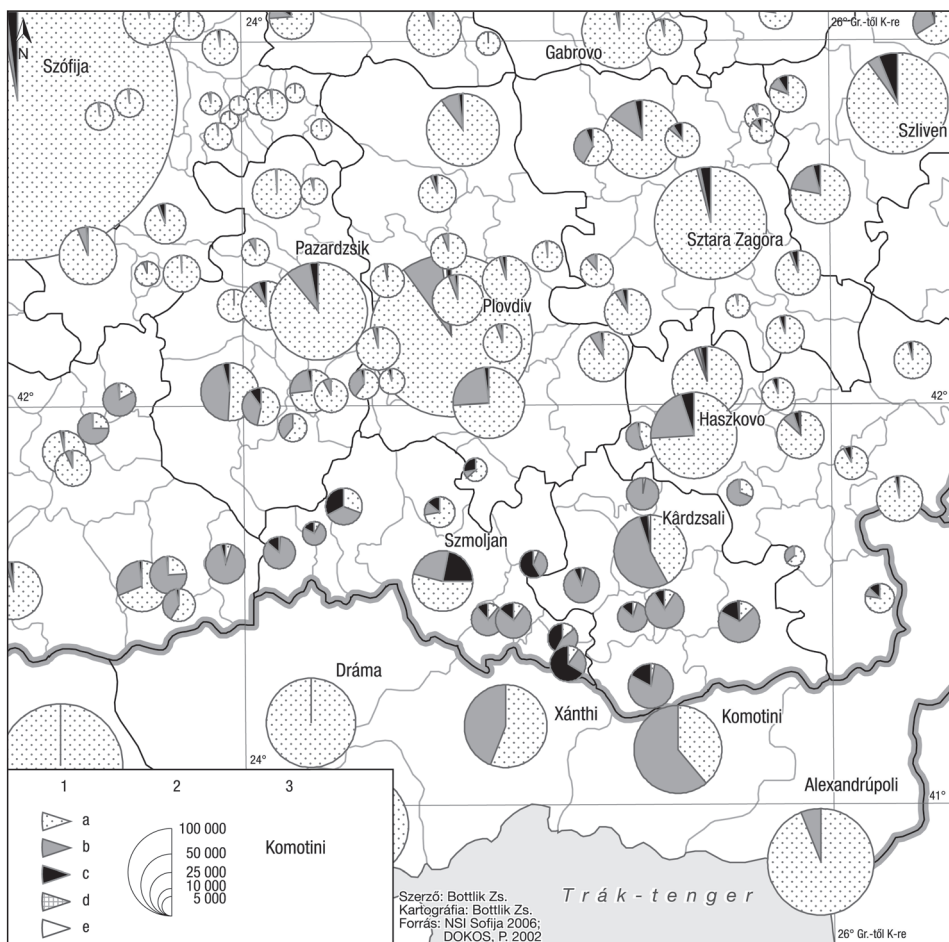
Pomákföld déli, az első világháború óta Görögországhoz tartozó területén, az 1928-ban megtartott népszámlálások alapján mintegy 17 ezres pomák közösségről beszélhetünk. Később azonban a népszámlálások nem tartalmazzák ilyen nemzetiségi kategóriát, így a bolgárul beszélő muszlimok számára nehéz következtetni, ezért a későbbi korszakokból is csak becslések állnak rendelkezésre.

Bulgáriában, bár a 20. században is napvilágot láttak becslések hivatalos népszámlálási adatok először 1934-ből vannak: a pomákok száma ekkor valamivel több mint 200 ezer. 1970-ben egy hivatalosnak tekinthető adat 171 ezerre, míg egy 1989-es bolgár belügyminisztériumi becslés nagyjából 270 ezresre teszi a számukat. Ez utóbbi adatsornak az érdekessége, hogy területi vonatkozásai is vannak, miszerint obstinák alapján közlik az adatokat (BÜCHSENSCHÜTZ, U. 2004).

A rendszerváltás után lezajlott két bolgár népszámlálás adataiból (1992; 2001), csak közelítően az anyanyelvi és vallási adatok kombinációjából, indirekt módon következtethetjük ki a bolgár anyanyelvű, de muszlim vallású lakosokat. Ez alapján nagyjából 170 ezer személyt tekinthetünk pomáknak Bulgáriában, míg Görögországban a becslések szerint számuk az ezredforduló környékén mintegy 40 ezresre tehető (42. és 43. ábra).

A muszlim *pomákok* etnikai eredete mind a múltban, mind pedig a jelenben – nyilvánvalóan politikai okokból – erősen vitatott és függ az adott elmélet mellett sík-raszálló nemzeti hovatarozásától is. A török (és görög) kutatók elsősorban azt szeretnék bizonyítani, hogy a pomákok nem bolgárok, míg a bolgár oldal azt, hogy bizony azok. A török álláspont szerint a pomákok közvetlenül az Oszmán idők előtt betelepülő muszlim törökök, akik később veszítették el nyelvüket. A görögök szerint hellenizált trákok leszármazottai, akik az V. századi szláv invázió hatására lettek szláv nyelvűek (APOSTOLOV, M. 1996).

A pomákok identitása körüli vita magukat a pomákokat is az önálló eredetmítosz megteremtése felé hajtotta. Ez a fenti köztes állapot amolyan szimbólumaként történt öndefiníció, mely szerint ők már a korábban betelepülő, már eredetileg muszlim vallású besenyők, kunok, esetleg arabok utódai. A legvalószínűbb azonban, hogy azoknak az őshonos szláv népeknek a leszármazottai, akik a 15. század végétől több hullámban tértek át a muszlim hitre. Ez utóbbi áll a bolgár nézetekhez a legközelebb, a kérdés csupán az, hogy az iszlamizáció milyen módon zajlott. A legújabb kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy ellentétben a második világháború után kialakított és a bolgár társadalomban már meg is szilárdult

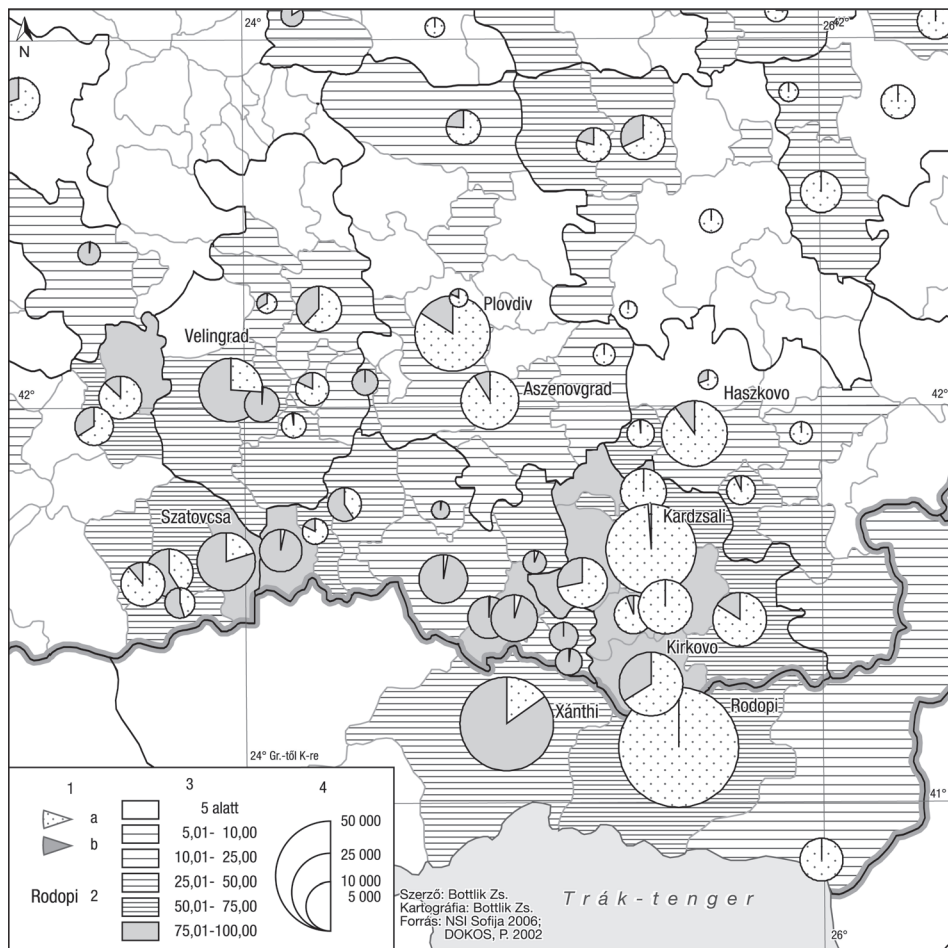

42. ábra A Ródope vidék lakosságának vallási megoszlása (2001)

1-a lakosság vallási megoszlása; a-ortodoxok, b-muszlimok, c-nem tudja, d-nem válaszolók, e-egyebek; 2-a lakosság száma; 3-szubnacionális területek központjai; (Forrás: Преброяване на населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга 1-28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ; EUROSTAT honlapja; Dokos, P. T. – ANTONIU, A. D. 2002)

vélekedésekkel az iszlamizáció nem volt egyértelműen erőszakos, mint ahogy azt állították (ZHELYAZKOVA, A. 2001).

Az Oszmán Birodalom megjelenése előtt a Balkánon a középkori államoknak gazdasági helyzetük miatt, csak ideig-óráig sikerült egy erős központi hatalommal bíró államszervezetet kialakítani. A gyengülő központi kormányzást sok esetben a széthúzó erők előtérbe kerülése váltotta föl. Így az előrenyomuló, a Balkánon berendezkedő, majd a hatalmat erősen kézben tartó birodalom kultúrája, államszervezete erős vonzást gyakorolt a balkáni népekre. Az egyén társadalmi előre-

43. ábra A Rodope vidékének muszlim lakossága és annak anyanyelvi megoszlása (2001)
1-a muszlim lakosság anyanyelve, a-nem szláv, b-szláv (bolgár); 2-a 15 ezer főnél nagyobb muszlim közösség; 3-a muszlim lakosság aránya (%); 4-a muszlim lakosság száma (fő); (Forrás: Преброяване на населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга 1-28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ; DOKOS, P. T. – ANTONIU, A. D. 2002)

jutásának könnyebbsége, a kedvezőbb adóterhek főleg a birodalom fénykorának számító 16. században segítették a széleskörű iszlamizációt a Rodope hegység területén (KIEL, M. 1998). Sokkal inkább történt személyes döntés, vagy a család, a helyi közösség buzdítására, mint egy átgondolt politikai akció keretében. Csupán később, a 17. század végétől alkalmaztak inkább hatásosabb kényszerítő eszközöket az iszlám vallás felvételére, amikor a gazdasági nehézségek miatt az Oszmán Birodalomnak szüksége volt több katonára, és tisztviselőre a központi kormányzat megerősítésére létrehozott helyi intézmények és a hadsereg működtetésében.

5.4.3. A pomákok helyzete a 20. században

A pomákok által leginkább lakott területre a 20. század eleji Balkáni háborúban az Oszmán Birodalom visszaszorítása következtében több állam is aspirált. A pomák lakosság etnikai identitásának kérdése, mint a területi követelések alapja, ekkor vetődött föl legelőször főleg bolgár és görög oldalról. A 1912–13-as Balkáni háborúban a pomákok által lakott terület csaknem egésze bolgár fennhatóság alá került, aminek következtében etnikailag biztosítandó a megszerzett terület jogosságát a pomákok egy elég erős keresztény hitre térítése („visszatérítése”) kezdődött meg. Az első világháborúban azonban a déli, nyugat-trákiai területet az Égei-tenger mellékén Görögországhoz csatolták. Miután a görög kormány elismerte a muszlimokat kisebbségként, szabadon gyakorolhatták vallásukat, így a rövid bolgár intermezzó után újra távolodtak a bolgároktól (ERMANN, U. – ILIEVA, M. 2007A).

Az erős bolgár nacionalizmus ellenére az 1930-as években nem volt célzott asszimilációs politika bolgár részről, jóllehet erős izolációban és diszkriminációban éltek a pomákok, ami nyilván nem volt jó talaja bolgár identitásuk az állam részéről történő mesterséges követelésének. 1937-ben alakul meg a Rodina, amely a pomákok asszimilációjának második hullámaként fogható föl. Nemcsak a tradicionális muszlim ruházatot (fez, bő nadrág, fejkendő) gúnyolták ki, hanem a pomák kifejezést is tiltották, helyette a mohamedán bolgárok, iszlamizált bolgárok kifejezést próbálták meghonosítani. A muszlim hangzású, muszlim kultúrára emlékeztető személyneveiket, sőt szűkebb környezetük földrajzi neveit is meg kellett változtatni. A körükben érzékelhető török befolyást pedig a bolgár nyelvű istentisztelet kötelezővé tételével próbálták elérni.

Nem csoda, ha a Rodina tevékenysége annyira eltávolította a pomákokat az államhatalomtól, illetve a bolgár társadalomtól, hogy hiába volt az 1944-es kommunista hatalomátvétel utáni néhány évig tartó, a pomákok irányába toleránsabb nemzetiségi politika (igaz külön népcsoportként ekkor sem ismerik el őket). Így már nemcsak földrajzilag aprózódtak szét.

Az 1940-es és 1950-es évek szocialista iparosítása következményeként lezajlott folyamatokba (foglalkozási átrétegződés, tömeges városba áramlás) a keresztény bolgár lakosság jobban bekapcsolódott. Ezek a folyamatok a muszlim lakosság Törökországba történő kivándorlását (főként törökök, de több ezer pomák is növeli az 1935-től adatható több tízezres törökországi pomák csoportot), a helyi közösségek befelé fordulását, illetve lakóhelyén koncentráltabbá válását eredményezték. Ehhez járult hozzá még az a tény is, hogy a görög-bolgár határ által kettévágott pomák településterület perifériává vált, így az eddig is elmaradott terület hátránya tovább nőtt (NEUBURGER, M. 2000). A belső bolgár pomák enklávék (Loveč és Veliko Tárnovo környékén – előbbi település 1878-ig szinte teljes egészében muszlim lakossággal bírt a selyemtermesztők távozásával csökkent lé-

tszámuk) is ebben az időben keletkeztek, a határvidékekről a megbízhatatlannak tartott pomákok kényszerű kitelepítése következtében. A későbbi határzár kiépítése szintén a főként mezőgazdaságból élő pomákok tevékenységét akadályozta (STEINKE, K. – VOSS, CH. (ED.) 2007).

1962-ben újabb névváltoztatási törvényt fogadtak el, amelyet igen drasztikus eszközökkel próbáltak megvalósítani, olyannyira, hogy 1964-ben a pomákok tiltakozása a Nyugati-Rodopében anarchikus állapotokat, tüntetéseket, és a karhatalom drasztikus ellenreakcióját váltotta ki. 1970-től a névváltoztatás újabb hulláma indul el, amely már az újságokban, egyéb médiában az előzőnél jobban előkészített volt, és az ellenállást is jobban el tudták folytatni (pl. aki nem akarta a régi dokumentumait lecserélni, nem kapott fizetést, nyugdíjat). 1989-ig, csakúgy mint a többi bulgáriai kisebbségeken a pomákokra is nagy asszimilációs nyomás nehezedett (KONSTANTINOV, J. 1992). Meg kell azonban jegyezni, amit több tanulmány is alátámaszt, hogy az ekkor már nyilvánvaló kulturális, földrajzi és társadalmi-gazdasági periférián élő pomákokat a bolgár társadalom sem fogadja el 100%-ig bolgárnak.

Az 1970-es években a bolgár állam asszimilációs tevékenysége miatt úgy tűnik semmi sem állhat a pomákok asszimilációjának útjába, hiszen amellet, hogy kevés a számuk, elitjük sincs és csupán gyenge nyelvi-etnikai sajátosságokkal rendelkeztek. 1989 után azonban megint kiújul a pomák kérdés, mert a törökökkel együtt a megváltozott politikai helyzetben többségük visszakeri a 20. században többször bolgárosított nevét. Az 1989–90-es nagy török kivándorlás folyamán emigrálni készülő pomákokat a török hatóságok visszafordították, és a török statisztikákban is bolgárként jelennek meg, ami ismét erre a bizonytalan identitású sajátságos csoportra irányítja a figyelmet (KERTIKOW, K. 1991).

5.4.4. A pomákok identitásának problémái

A pomák identitás alapproblémája, hogy maguk a pomákok ezt a kérdést elsősorban a valláshoz pozicionálják, míg a környezet (elsősorban a bolgárok, de a törökök is) az etnikai, nyelvi állapothoz. Számos kutatás mutat rá pl., arra a tényre, hogy a pomákok jelentős része a vallásukat firtató kérdésre a „pomák vagyok” választ adja (VELINOV, A. 2001). A vallási és etnikai identitásdimenzióban ezért interferencia jön létre, amiből az következik, hogy ha muszlim vagyok nem lehetek bolgár (bár a bolgárok azt mondják!), de nem tudok törökök, így bizonytalan a török közösséghez való tartozásom is (5. táblázat; 40. ábra).

Nyelvi alapon főként a bolgár nyelvészek véleménye szerint (véelhetően a már említett hivatalos bolgár „pomák”-politika nyomvonalán) az archaikus bolgár dialektust beszélő pomákoknak még külön nyelvjárásuk sincs, beszédük alig kü-

5. táblázat A pomákok öndefiníciójának dimenziói a bolgárokkal és a törökökkel szemben

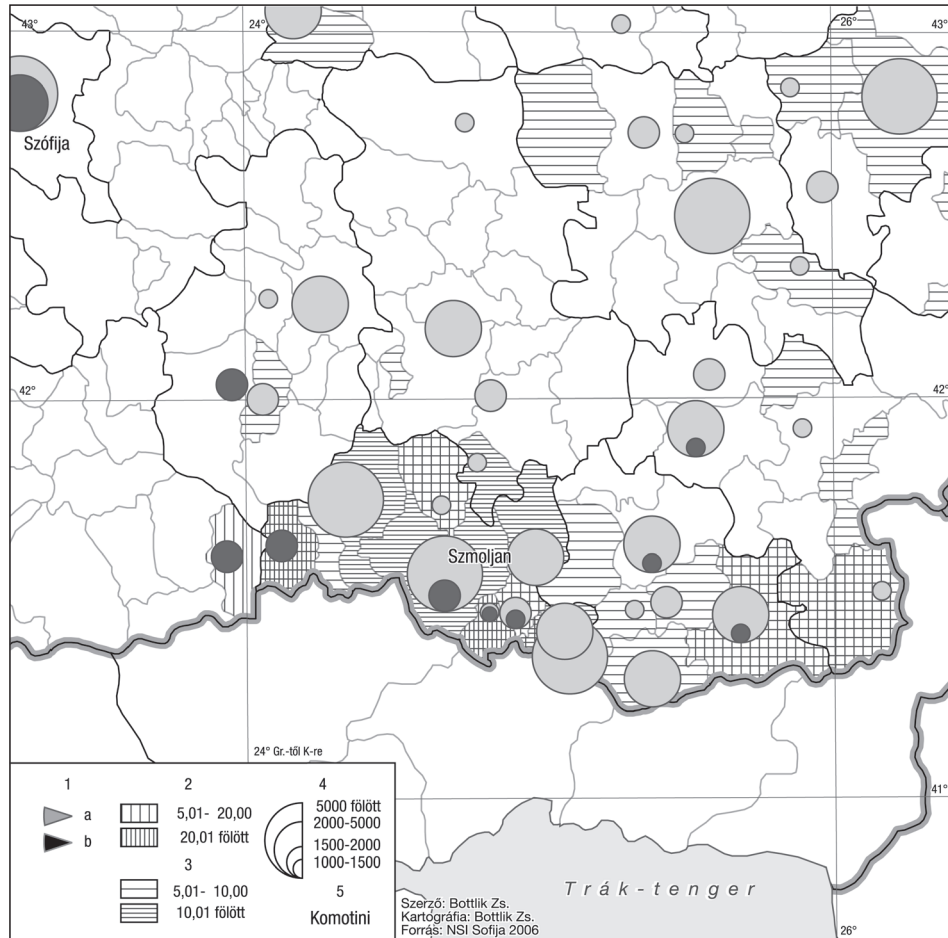
	pomákok	törökök	bolgárok
1. dimenzió (vallási)	pomák = muszlim	török = muszlim	bolgár = nem muszlim
2. dimenzió (etnikai/nyelvi)	pomák = „nem tiszta” török	török	bolgár

lönbözik a környezetükétől. Jóllehet a görög oldalon élő pomákok nyelve nem kevés újjörög lexikai elemet tartalmaz, a nyilvánvalóan hasonló strukturális jegyek súlya sokkal nagyobb. A nyelvi identitás bonyolultságát az a tény is színesíti, hogy görög oldalról már régóta próbálnak rámutatni arra, hogy a pomákoknak „saját” (hellenizált-trák) nyelvük van, amely a történelem során erős szláv befolyás alatt állt, de struktúrájában, szókincsében túlnyomórészt görög. A bonyolult helyzet miatt a görög törekvések a pomákok nyugat-trákiai muszlimokról való leválasztására, így azok megosztására irányulnak. Ennek eredményeként – igaz görög ortográfiával íródott – pomák nyelvtankönyvek jelentek meg az 1990-es években (STEINKE, K. 2002).

Nyelvileg sajátos a görögországi pomákok fent említett helyzete, amely a pomákokat a török kultúra irányába, a török identitás felé tolja el. Hivatalosan csak a muszlimok számítanak elismert kisebbségnek Görögországban, akiknek hivatalos nyelve a török. Jóllehet többségük valóban török, de jelentős pomák és cigány (roma) csoportok is részei a görögországi muszlim közösségnek (POULTON, H. 2001). A pomákok nyelvi helyzetében Görögországban ezért az a sajátos helyzet állt elő, hogy családi körben otthon sajátos bolgár dialektusukat, később az ország szerződésben vállalt kisebbségi iskoláiban a török nyelvet használják. Ha pedig felső szinten is a Görögországban a kisebbségnek fenntartott mufti képzőben akarnak továbbtanulni, akkor pedig főként az iszlám kultúra nyelvein (perzsa és arab) folytathatják tanulmányaikat (VOSS, CH. 2006).

A pomákok saját magukra leggyakrabban használt „pomák” vagy „achrjani” etimológiailag máig tisztázatlan kifejezések nem esnek egybe a bolgár definíciókban használt jelentéstartalommal (bolgár-muszlimok, bulgáriai muszlimok, muszlim vallású bolgárok stb.), amely ambivalencia a modernkori bolgár állam megalapításától éleződött ki. Ez utóbbiakban elsősorban az a politikai szándék tükröződik, hogy a pomákok esetében a nemzetiségek nyelvi értelmezésén nyugvó bolgár etnicitást/entitást kell hangsúlyozni.

A pomákok identitása leginkább azért bizonytalan, mert a nemzetfejlődésük nem az ismert nemzetfejlődési irányok belső logikája szerint zajlott le, nem történt egységes nemzetté válási folyamat, hanem kívülről próbálták megmondani, kik is

44. ábra A vallásáról nem nyilatkozó, és a kérdésre „nem tudom”-mal válaszoló lakosság a Ródope vidéken (2001)

1-a nem nyilatkozók és „nem tudom”-mal válaszolók, a-„nem tudom”-mal válaszolók, b-nem nyilatkozók; 2-A nem nyilatkozók aránya (%); 3-a „nem tudom”-mal válaszolók aránya (%); 4-a nem nyilatkozók és „nem tudom”-mal válaszolók száma (fő); 5-a nem nyilatkozók és „nem tudom”-mal válaszolók száma nagyobb mint 10 ezer; (Forrás: Преброяване на населението, жилищията фон д и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга 1-28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ)

ők valójában. Ugyanakkor nemcsak az oktrojált meghatározások, hanem a mindennapok szintjén is ambivalens a pomákok identitása (KÜÇÜKAN, T. 1999).

Bolgár oldalról a bolgár identitásdefiníciók alapján kerülnek szembe azzal a ténnyel, hogy a pomákokat nem lehet beilleszteni a közös származástudattal rendelkező, bolgáruul beszélő, ortodox vallásúak csoportjába. Ezért próbálják erősíteni az ortodox lakosságot és integrálni a kisebbségeket, ami többször nyílt asszimilá-

ciós törekvésekbe torkollott. A fő kérdés a nyelvi alapon a törökökről leválasztható pomákok esetében, hogy hogyan lettek muszlimok? A bolgár szempontoknak, mint azt a fentiekben is láttuk jobban megfelelt a folyamatot leegyszerűsíteni az erőszakos iszlamizációra, mint a helyzet bonyolultságát boncolgatni. Ugyanakkor a bolgárok olyat vetítnek a pomákokra, amivel a bolgár tisztaságot tudják hangsúlyozni (KUSAT, A. 2001). Ez a folyamat tartja a figyelmet a pomákokon és rögzülnek társadalmi szinten a későbbiekben is. Ők tulajdonképpen bolgárok, csak a törökök akarták őket elcsábítani. A bolgár állam feladata, hogy a véletlen „történelmi balesetet” korrigálандó megszüntesse ezt a bizonytalanságot (BRUNNBAUER, U. 2002).

Ennek része az „újjászületési folyamat”, melynek során a nevek megváltoztatásától a tradicionális muszlim ruhadarabok (bő nadrág, fez, fejkendő stb.) tiltásáig mindent bevetett az éppen aktuális bolgár államgépezet. Ennek során nem törődtek a pomákok öndefiníciójával, és nem vették figyelembe azokat az alapvető társadalmi és gazdasági struktúrákat sem, amelyek kifejeződése a pomák identitás részét képezték. Nem lévén kollektív identitásuk, a pomákok öndefiníciójában muszlim vallásuk mellett több, egyéb tényező játszik meghatározó szerepet (GEORGIEVA, Ts. 2001).

Elsőként említhető az államhatalomhoz való viszonyuk, amit érzékelhető távolságtartás jellemez; pomáknak lenni azt is jelenti, „hagyjanak békén”! Meg kell említeni az államhatalom mellett a külső erők erőszakosságát, ami más társadalmi csoportok (bolgárok, törökök, görögök) oldaláról éri őket. Fontos továbbá a helyi tradíciókhoz való kötődés (a szülőfalu, a rokonság lényegesebb, mint az etnikai nemzeti kategóriák). Identitásuk számára a külvilág (a továbbtanulás, a városba költözés) veszélyt jelent. Ezért marad ki jelentős többségük a vidékről városokba történő nagy bulgáriai migrációs hullámokból (Jó példa erre a nyugat-rodopei egymás szomszédságában lévő, hasonló földrajzi helyzetű Kovacevica és Gorno Drjanovo falvak esete. Előbbi egy korábban ortodox keresztény bolgárok által lakott, mára szinte teljesen elnéptelenedett, míg utóbbi egy 2000 lelket számláló fiatalos korstruktúrát mutató vitális település)(BRUNNBAUER, U. 2001; 2002).

E fentieket egészíti ki, a környéki többségtől való érzékelhető távolság is. A pomákok próbálkozása a környezettől való etnikai elkülönülésre leginkább ott erős, ahol török, vagy bolgár identitást vesznek át. Pl. a Rodope nyugati részén (ahol inkább bolgárokkal laknak együtt) töröknek, keleti részén (ahol inkább törökökkel élnek) bolgárnak mondják magukat (BRUNNBAUER, U. 2002; ANAGNOSTOU, D. 2005).

5.5. A TÖRÖK NYELVŰ MUSZLIMOK HELYZETE A BOLGÁR TÁRSADALOMBAN AZ EZREDFORDULÓN

Bulgária és Románia 2007. január 1-jei EU csatlakozásával 10-re nőtt az egykori keleti blokkhoz tartozó országok száma az ezzel együtt 27 tagállamot számláló integrációban. Az EU bővítés e mozzanatával az egykori Szovjetunió erőterében levő országok csaknem mindegyikét sikerült politikailag a fejlett nyugati világhoz kapcsolni

Ugyanakkor a Balkán-félsziget keleti térségében fekvő országban is számtalan problémát hoztak felszínre a transzformációval járó folyamatok. Gondoljunk csak az ország legjelentősebb kisebbségének, a törököknek az 1989-es tömeges kivándorlására, vagy a kilencvenes évek közepén az ország gazdaságának szinte teljes csődjére, vagy éppen a 2000-es évek kezdetének nehézségeire, illetve egy reformok előtt álló közösséghez való csatlakozás számtalan problémájára (CARTER, F. 1990; NUTZ, M. 2004; ERMANN, U.–ILIEVA, M. 2007B).

Az alábbi fejezetben kísérletet teszünk az ország gazdasági térszerkezetének NUTS-3-as szintű bemutatására az ezredfordulón, amennyire a rendelkezésre álló adatokból ez lehetséges. Ezután megpróbáljuk igazolni azt a sejtésünket, hogy az ország hátrányos gazdasági helyzetű térségeiben koncentrálnak az ország arányait és lélekszámát tekintve legnagyobb nemzeti kisebbségei (törökök, pomákok, cigányok). A gazdasági feszültségek pedig újabb etnikai villongások csíráját hordják magukban. Az adatbázisa így kiindulópontja lehet a további regionális (LAU-1) szintű gazdasági és etnikai célzatú munkáknak.

5.5.1. Az ország gazdasági térstruktúrája az átmenet éveiben 1992–2001

A szakirodalmi áttekintésből kiolvasható a török-bolgár etnikai ellentétek véres összecsapásoktól sem mentes időszaka – az országban lezajló rendszerváltást követően kialakuló demokratikus intézményrendszer kialakulásával párhuzamosan – vélhetően lezárult (pl. LEE, M. 1985; MARIUŠIAKOVA, E. 1990; CRAMPTON, R. J. 1990; KERTIKOW, K. 1991; HÄRTEL, H.-J. 1993; KRASTEVA, A. 1995). Ugyanakkor a diszkrimináció és erőszakos asszimilációból fakadó problémák helyébe az ország jelenlegi gazdasági helyzetéből fakadó sajátosságok más jellegű etnikai feszültségek forrásaivá válhatnak (GJUZELEV, B. 1994). Ezért a továbbiakban az ország gazdasági térstruktúrájának jellegzetességeit tárgyaljuk, illetve annak hatásait az etnikai térszerkezetre (GROSSER, I. 1996).

Az egykori Keleti Blokkban lezajlott 1989-es eseményekkel a megváltozott összeurópai politikai szituációban a korábban az európai szocialista országok közül a Szovjetunióknak talán leginkább kiszolgáltatott Bulgária gazdaságának 180°-os

irányváltást kellett adni (GENOV, N. 2001). Ez az impulzus azonban a gazdaság oly mértékű strukturális változását igényelte, amely különösen nehéz és fájdalmas éveket követelt az 1990-es években a bolgár gazdaságtól és társadalomtól.

A rendszerváltás előtt erősen centralizált ország gazdasági stratégiája leginkább két pilléren nyugodott. Ez az állami nagyberuházások mellett (pl. a Kremikovci Fémművek, a Burgaszi Olajfinomító, Sztara Zagorai gépipar stb.) a fejletlen, városban és rurális térségben működő több ezer kisüzem támogatását jelentette, amelyek gazdaságilag nem voltak hatékonyak, ugyanakkor jelentős szociális funkciót tölthettek be. Ez nyilvánvalóan csak a világgazdaság árnyékában működő protekcionista KGST piacain volt tartható (Erre jó példa az ország délnyugati részében fekvő Blagoevgrádi kerület, amely iparosítására az 1970-es években döntően a KGST által meghatározott „igények” következtében került sor). Ennek összeomlásával a gazdasági térszerkezet is átrendeződött, amelyet leginkább a nagyobb városok (Szófia, Plovdiv, Sztara Zagora, Burgasz, Várna) jelentősebb gazdasági aktivitása, így környezetükből való kiemelkedése jellemzett.

A szovjet nyersanyagimportot fogadó fekete-tengeri kikötőkben (Burgasz, Várna) lévő ipari üzemek a rendszerváltás után veszítettek jelentőségükből, míg az ország gazdaságának nyugati orientációját nem segítette a délszláv háború, melynek következtében az egykori Jugoszlávián átvezető, Bulgária nyugati irányú külkereskedelmében igen fontos közlekedési folyosók az 1990-es években nehezen voltak járhatóak. Ugyancsak nehéz volt a gazdaság szovjet orientációjának időszakában elhanyagolt, illetve a politikai okokból amúgy sem preferált gazdasági kapcsolatokat szélesíteni a már 1981-től EU-tag Görögországgal, illetve Romániával és Törökországgal.

A gazdaság e folyamatait vizsgálva felsejlik, hogy a bemutatott etnikai térszerkezeti különbségek mögött esetenként gazdasági különbségek húzódnak, amelyek az átmenet válságában lévő bolgár társadalom további, etnikai differenciáit erősíthetik. Így a továbbiakban a gazdaságilag periférián lévő területeket vetjük össze a döntően nem bolgár nemzetiségű népesség által lakott területekkel.

5.5.2. Bulgária regionális gazdasági különbségei az Ezredfordulón

A faktoranalízis matematikai modelljét számos helyen publikálták már. Ettől fontosabbak azonban azok a szempontok, amelyek alapján a mutatókat (alapadatokat, input-változókat) kiválasztottuk. A legfőbb szempont a kiválasztásnál, hogy az adatok valóban alkalmasak-e a vizsgálni kívánt jelenség mérésére, vagyis jelen esetben valóban meghatározzák-e a fejlettségi különbségeket? Bár a faktoranalízis nagy mennyiségű információ kezelésére alkalmas, mégis meg kell jegyezni, hogy sem túl sok, sem pedig túl kevés változóval nem célszerű a vizsgálat elvégzése. Az

eddig vizsgálatok empirikus tapasztalata az, hogy megbízható, jól interpretálható eredmények elérésének az a feltétele, hogy a megfigyelési egységek (28 egységről van szó) száma legalább kétszerese legyen a változók számának. Ugyanakkor nem biztos, hogy az a jó, ha „leltározunk”, hiszen a cél a „sok” változóból „kevesebb”, jobban elemezhető ún. faktorok létrehozása, amelyek száma értelemszerűen az alapadatok számának növekedésével szintén növekedhet, ugyanis egy mutató sokkal több mögöttes tartalommal rendelkezik, mint a közvetlenül mért részjelenség.

Fontos továbbá a változók közötti korrelációs kapcsolat is, mert ha pl. teljesen egyértelmű a kapcsolat az adatsorok között, akkor csupán egy faktor lesz, ha pedig semmilyen kapcsolat nincs, akkor hibás következtetésre juthatunk a vizsgálat során. (Az persze önmagában nem baj, ha egy-egy adatsor-pár nem felel meg az előbbieknek.) A módszer ugyanis, az elvben nehezen vagy egyáltalán nem összevethető adatok tartalmát próbálja „közös nevezőre” hozni az információvesztés minimalizálásával (SIKOS T. T 1984; NEMES-NAGY J. 1998).

Mint láttuk tehát, az adatsorok kiválasztásánál ésszerű kompromisszumra van szükség, nemcsak a változók számát, hanem egymás közötti kapcsolatrendszerüket illetően is. Nem véletlen egyébként, hogy a módszert a legtöbb támadás a változók kiválasztása miatt éri. E fentieket figyelembe véve a Bulgária 28 kerületének fejlettségi színvonalát kilenc adatsor segítségével vizsgáltuk. Mivel a vizsgált területen levő területegységek lakosságának száma különböző, ezért az abszolút adatok 1000 lakosra vetítésével fajlagos mutatókat állítottunk elő.

A adatsorok (amelyek fajlagosak, az értékek legtöbbször 1000 lakosra lettek kiszámítva) tehát a következők (Forrás: PHARE ACE P98-1117-R Projekt ELTE Regionális Tudományi Tanszék és a 2004-es népszámlálás kötetei):

A mezőgazdasági keresők aránya

A működő vállalkozások aránya

Külföldi vegyes vállalatok aránya

Az 1000 főre jutó kutatás fejlesztésben dolgozók száma

A 100 km²-re jutó portalanított utak hossza 2001-ben

A munkanélküliségi ráta 2001-ben

Az átlagbér 1999-ben

Az 1000 főre jutó gépkocsik száma

Az 1000 főre jutó telefonfővonalak száma

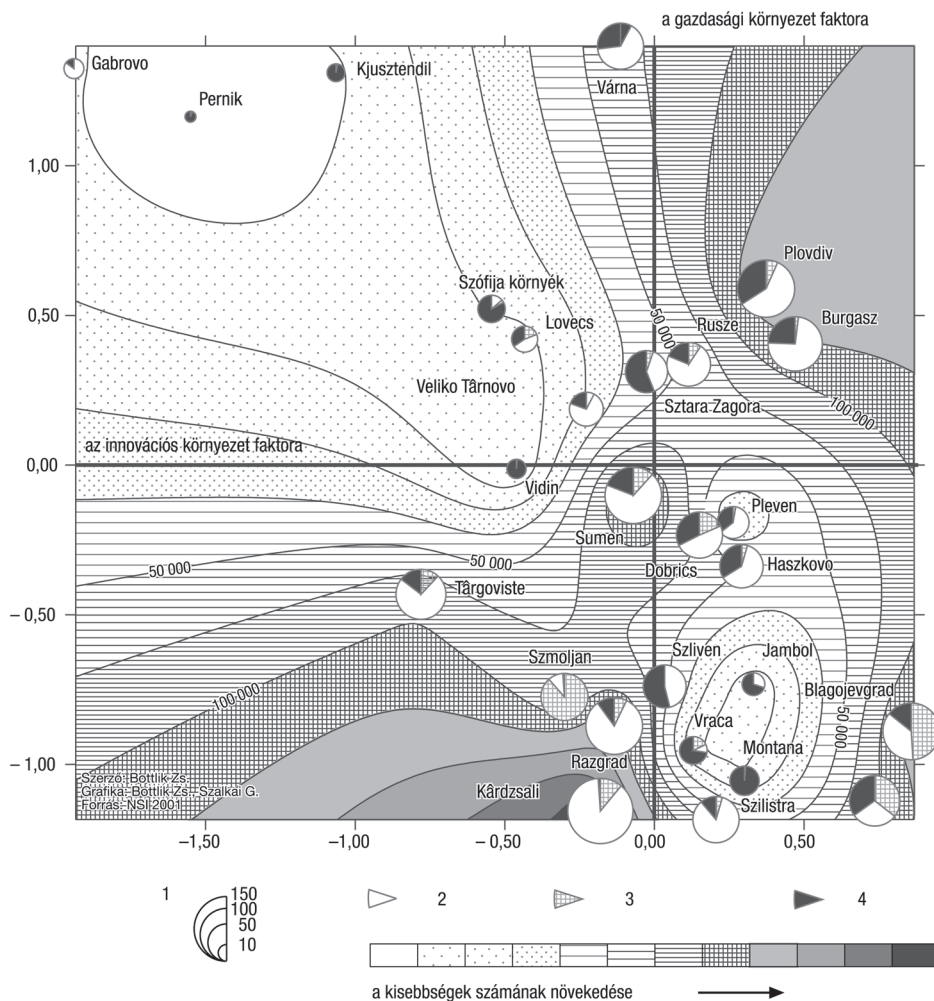
A módszer első értékelhető eredményét a háromszög-mátrix adja, amely tulajdonképpen az adatsorok páronkénti korreláltságát jelzi. Ennek alapján megállapítható, hogy e kilenc mutatóval végzett faktoranalízis vizsgálat esetében a mutatórendszer korreláltsága viszonylag laza, hiszen a 45 lehetséges páronkénti korrelációból csak 10-nek szorosabb (0,7-nél nagyobb) a kapcsolata.

A számítás eredményeként a matematikailag lehetséges tíz faktor közül csupán kettőnek a sajátértéke haladja meg az 1,00-es értéket, melyek magyarázott szórásnégyzete az összes információ 72,2%-át tartalmazza. E két faktorról érdemes foglalkozni a továbbiakban. Ez az eredmény a társadalomföldrajzi tapasztalatok szerint kedvezőnek mondható. A két faktor tartalmának meghatározására a rotált faktormátrixot használhatjuk. Az *első faktor*, amely egyébként az összes információ több mint 40%-át tömöríti, a gazdasági környezetet jellemzi, mert kialakításában a hazai vállalatok száma, valamint a gépkocsik és telefonfővonalak száma szerepel jelentős változóként, ezek rendelkeznek 0,70 pont fölötti értékekkel. Emellett a nem mezőgazdaságban dolgozók alacsony aránya jellemzi ezeket a térségeket. A *második faktor* leginkább az innovációs környezetet jellemzi, mert esetében a 100 km-re jutó portalánított utak hossza, a K+F szektorban dolgozók aránya, valamint a külföldi vegyes vállalatok rendelkeznek meghatározó értékekkel. E faktor az összes információ majd 30%-át tömöríti.

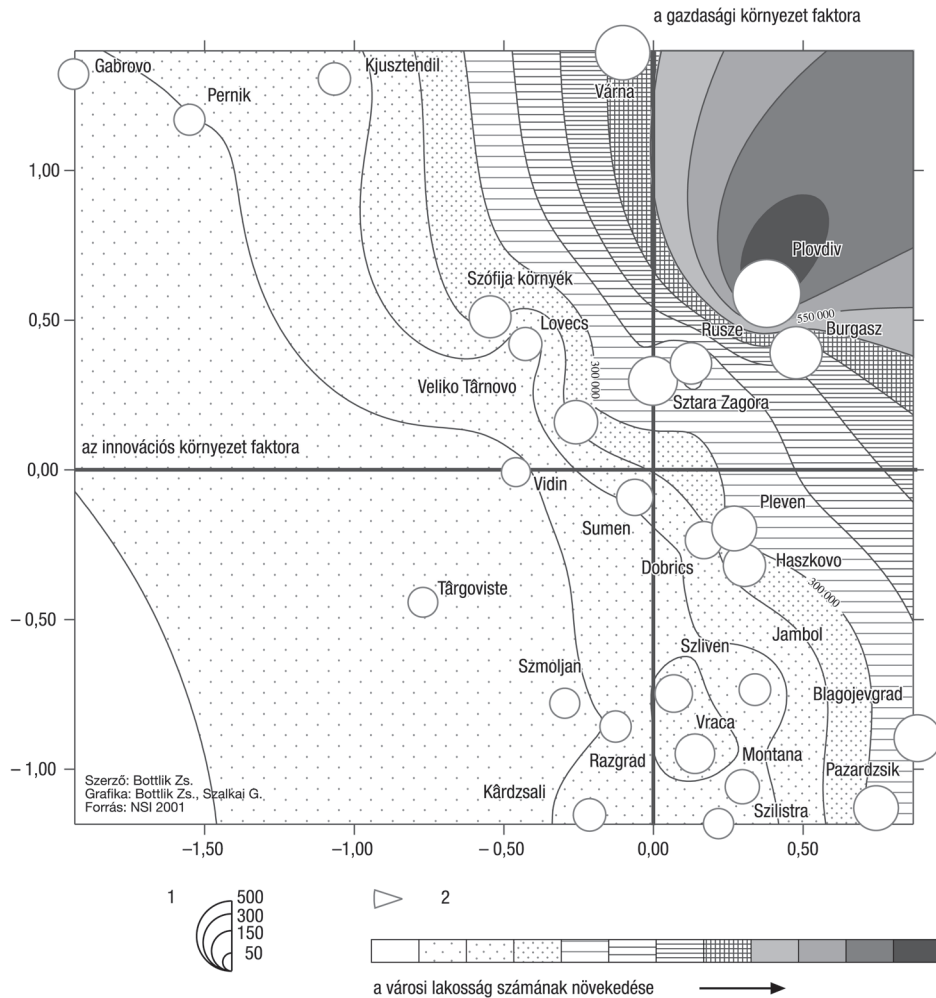
A megfigyelési egységek egyes faktorokhoz tartozó pontértékeit, illetve azok szóródását vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a két faktor pontértékei még elfogadható értékek, az egyes faktor $-1,18$ és $+2,72$, míg a kettes $-1,83$ és $+3,50$ között mozog. A két faktor pontértékeit egy koordináta-rendszerben ábrázoltuk, ahol az x tengelyen az első, míg az y tengelyen a második faktor értékei láthatóak. A pontok elhelyezkedése a NUTS-3-as terület egységek helyét mutatja a két faktor terében. Meg kell jegyezni, hogy Szófia értékei mind a két faktor esetében jelentősen kiugranak a többi régió értékei közül, ami adott esetben felboríthatja az általános képet, ezért a város jelét nem tartalmazza az ábra. (45. és 46. ábra).

Így az x tengely fölött, valamint az y tengelytől jobbra elhelyezkedő pontok azok, amelyek pozitív értékekkel rendelkeznek (*első negyed*). Azok a NUTS-3-as terület egységek tekinthetők tehát a legfejlettebbeknek, amelyekre ez a két feltétel egyidejűleg áll fenn, vagyis mindkét esetben a hozzájuk tartozó faktorérték pozitív. A koordináta-rendszer ezzel ellentétes negyedébe (*harmadik negyed*) pedig azok a régiók, amelyekhez mindkét faktor esetében negatív értékek tartoznak, ezek lényegében a legkevésbé fejlett településcsoportot alkotják. A koordináta-rendszer másik két negyedében található NUTS-3-as terület egységek között a fejlettségi sorrendet az első faktor pontértéke határozza meg, mivel ez az adat tartalmazza több változó információ-tartalmát. Ezért a *negyedik negyed*-ben levő NUTS-3-as terület egységek magasabb fejlettségi szinten állnak, mint a megfigyelési egységek *második negyed*-be került csoportja.

A faktortér képét kiegészíti még a városi lakosság, valamint a nem bolgár népesség száma az adott régió-n belül. Emellett a különböző nemzetiségi csoportok megoszlása is látható (45. és 46. ábra). Ezen kiegészítő információk alapján szerkesztettük azokat az álizovonalakat, amelyek a faktortérben jelölik ki az országban a fenti szempontok alapján a törésvonalakat.

45. ábra A faktortér és a lakosság nemzetiségi összetételének összefüggései
 1-a nembolgár lakosság száma (fő); 2-törökök; 3-pomákok; 4-cigányok (roma); (Forrás: Naszelenie i demografzski proceszi (2000) Nacionalen Sztatiszticeszki Insztituit. Szófia p. 240; Sztatiszticeszki godiscsik – Statistical Yearbook (2001) Nacionalen Sztatiszticeszki Insztituit – National Statistical Institute Szofija – Sofia p. 638.; Naszelenie i demografzski proceszi – Population and Demographic Processes (2004) Nacionalen Sztatiszticeszki insztituit – National Statistical Institute Szofija – Sofia p. 315.; Преброяване на населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга 1-28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ; PHARE ACE P98-1117-R Projekt ELTE Regionális Földrajzi tanszék)

46. ábra A faktortér és a városi lakosság arányának összefüggései

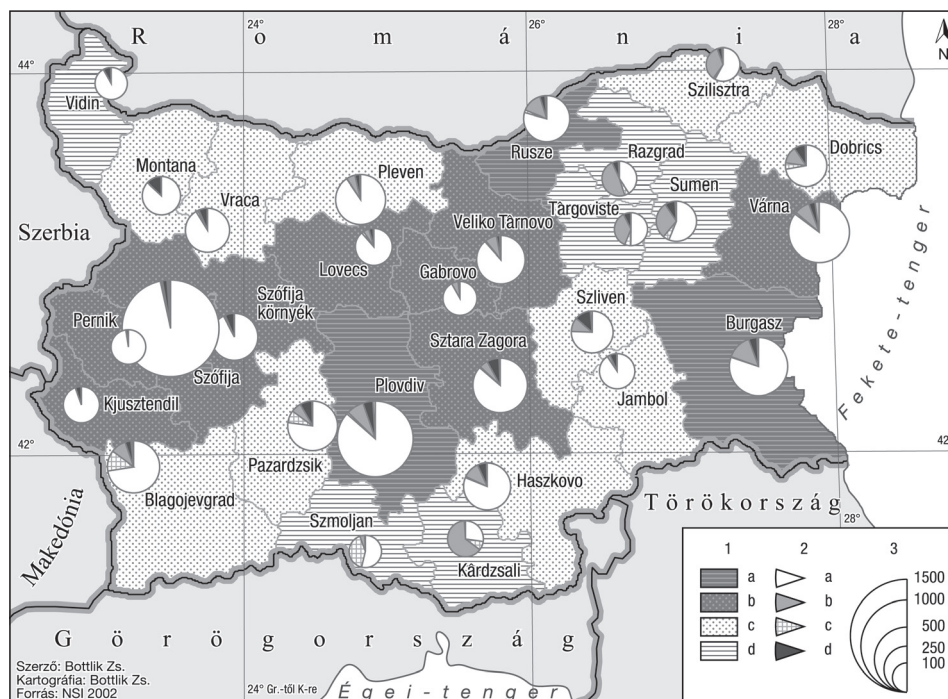
1-A városi lakosság száma (fő); 2- városi lakosság (Forrás: *Naszelenie i demografszki proceszi (2000) Nacionalen Sztatisticeszki Insztitut. Szófia p. 240; Sztatisticeszki godiscsik – Statistical Yearbook (2001) Nacionalen Sztatisticeszki Insztitut – National Statistical Institute Szofija – Sofia p. 638.; Naszelenie i demografszki proceszi – Population and Demographic Processes (2004) Nacionalen Sztatisticeszki insztitut – National Statistical Institute Szofija – Sofia p. 315.; Преброяване на населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга 1-28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ; PHARE ACE P98-1117-R Projekt ELTE Regionális Földrajzi tanszék*)

A tapasztalatok szerint jelentős törésvonalakat sejtethünk Bulgáriában a falusi és városi terek között. Ezt látszik bizonyítani, hogy ha a városi lakosság elhelyezkedését szemléljük, látható, hogy egyértelműen a nagyobb népességkoncentrációjú térségek (Szófia, Plovdiv, Burgasz) találhatóak a legfejlettebb térségek között, míg a bolgár viszonylatban közepes, illetve kisvárosi régiók, vagy a gazdasági, vagy pedig az innovációs környezetük miatt nem kerültek az ország legfejlettebb régiói közé (45. ábra). Ezeknél az eseteknél helyi sajátosságok, esetleg egy kisebb régió pozitív vagy negatív hatása játszhat szerepet ebben. A leggyengébb helyzetben lévő régiók városi lakossága nem jelentős, döntően elmaradt agráridékekről van szó (Vidin, Targoviste, Razgrad, Szmoljan, Kárdzsali) (DIMITROV, R. 1995) (46. ábra).

A másik jelentős különbség, amelyet láthatunk, a bolgár és nem bolgár nemzetiségű lakosság között húzódik. A kördiagramokon az is látszik, hogy mely nemzetiségi csoportok határozzák meg a képet leginkább (törökök, cigányok (romák), pomákok (akiket bizonytalan identitásuk miatt a bolgár hivatalos álláspont nem is kezel külön kategóriának, így hozzávetőleges számukat a vallási és anyanyelvi adatokból, csak indirekt módon számíthatjuk ki (TELBIZOVA–SACK, J. 1999; POULTON, H. 2001, BRUNNBAUER, U. 2002). Alapvetően a leggyengébb helyzetben a török és a bolgár nyelvű, muszlim vallású pomák lakosság által lakott térségek vannak, ugyanakkor jelentős a koncentrációja a nemzetiségi csoportoknak a nagyobb városokban (Szófia, Plovdiv, Burgasz). Ezekben a városokban a kisebbségi lakosság erős koncentrációja, szegregációja, illetve társadalmi marginalizációja figyelhető meg, amely különösen igaz a plovdivi Stolipinovo és szófiai Fakulteta negyedben sokszor informális gazdasági, társadalmi helyzetben levő cigány (roma) lakosságra (SCHÜLER, S. 2005).

Ha a régiókat a faktortér különböző negyedei szerint térképen ábrázoljuk (47. ábra), a feni folyamatok térbeli konzekvenciáit vizsgálhatjuk. Látható, hogy a fent említett folyamatok alapján jelentős regionális különbségek rajzolódnak ki az ország területén. A két faktor értékei alapján 4 kitüntetett forgalmi helyzetben lévő, elsősorban országos jelentőségű városokkal rendelkező régió került az elfogadható kategóriába. Közülük magasan kiemelkedik a többi régióhoz képest jelentős lakossággal rendelkező főváros Szófia. Mindkét faktor esetében pozitív értékekkel rendelkezik ezenkívül még a második legjelentősebb bolgár nagyvárossal bíró Plovdiv, valamint a bolgár-román Duna szakasz ekkor még egyetlen hídjával rendelkező Rusze, illetve az ország egyik jelentős tengeri kikötőjének Burgasznak a régiója.

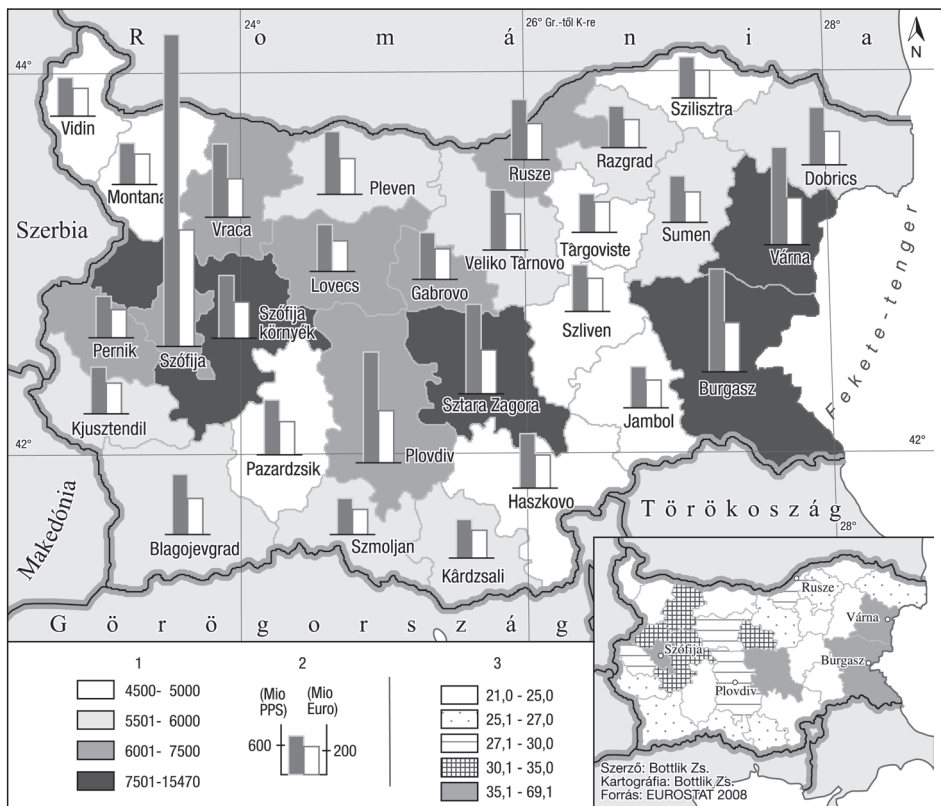
A vizsgált adatok alapján ígéretes helyzetben van még három Szófia környéki régió (Pernik, Kjusztendil és a főváros környéke), valamint az ország másik jelentős kikötője Várna környéke. Ezek egy része olyan vidék, amelyek az egykori szocialista nehézipar fellegvárai voltak az 1990-es években azonban

47. ábra Bulgária regionális különbségei a két faktor alapján és a lakosság etnikai megoszlása
 1-a regionális különbségek a két faktor alapján, a-ígéretes, b-elfogadható, c-gyenge, d-hát-
 rányos; 2-a lakosság etnikai összetétele, a-bolgárok, b-törökök, c-pomákok, d-cigányok
 (roma); 3-a lakosság száma (1 000 fő); (Forrás: Naszelenyije i demografszki proceszi (2000)
 Nacionalen Sztatiszticeszki insztiut p. 240; Sztatiszticeszki godiscsik – Statistical Yearbook
 (2001) Nacionalen Sztatiszticeszki insztiut – National Statistical Institute Szófia – Sofia p. 638.;
 Naszelenyije i demografszki proceszi – Population and Demographic Processes (2004) Nacionalen
 Sztatiszticeszki insztiut – National Statistical Institute Szófia – Sofia p. 315.; Преброяване на
 населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга
 1–28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ; PHARE ACE P98-1117-R Projekt ELTE
 Regionális Földrajzi tanszék)

válságövezetökké váltak, ugyanakkor elsősorban a bolgár vas-és acélipar át-
 alakításának köszönhetően az ezredfordulóhoz közeledve sikereket könyvel-
 hettek el (KÖHLI, J. 2001). Emellett viszonylagos jó helyzetüket vélhetően a
 főváros kisugárzásának, másrészt kedvező közlekedés-földrajzi fekvésüknek
 is köszönhetik.

A gyenge helyzetű régiók a periférián lévő északnyugati (Vidin, Vraca, Plevén),
 északkeleti (Szilisztra és Dobrics) térségeken kívül, a déli hegyvidéki és
 határmenti régiók (Haszkovó, Jambol), valamint a jelentős cigány (roma) lakos-
 sággal bíró Szliven. Ezek a régiók jelentős migrációs veszteségeket szenvedtek el
 az 1990-es években (GESCHEV, G.–KALTSHEV, J.–DONEV, D. 1997; ILIEV, I. 2003)

48. ábra Bulgária regionális különbségei a GDP alapján
 1-az egy főre jutó GDP (PPS) obstinánként; 2-a GDP nagysága; 3-az egy főre jutó GDP (PPS) az EU átlag százalékában (EU27=100%); (Forrás: EUROSTAT honlapja)

Már a grafikon adatainak elemzéséből is kitűnik, amit a térkép is nyilvánvalóvá tesz, hogy azok az északkeleti régiók vannak a leghátrányosabb helyzetben, amelyek lakosságának jelentős része török nemzetiségű (Sumen, Targoviste, Razgrad) (47. ábra). Ugyanebbe a kategóriába került ezek mellett két a szocialista érában nem preferált, görög határ menti hegyvidéki régió, a jelentős pomák lakossággal rendelkező Szmoljan, a legnagyobb török közösségnek ott-hont adó Kárdzsali, illetve a totális forgalmi árnyékban fekvő Montana régió (47. ábra) is.

A regionális különbségek alakulását megerősíti a HDI index és a GDP alapján készült térkép is (48. ábra). A HDI index egy olyan komplex mutató, amely kiszámítása három pilléren nyugszik: a születéskor várható élettartam, az oktatásban megszerzett tudás (ezt 15 éven felüliek írni-olvasni tudásának, vagyis az analfabétizmus inverz mutatójával (2/3-ad részben), valamint az alap-, közép-és felső fokú iskolázottság összevont mutatójával (1/3-ad részben) mérnek), illet-

ve az életszínvonal nagysága (ez utóbbi mutatót a vásárlóerő paritás módszerrel számított, dollárban mért egy főre jutó GDP értékével számolják). (FÓTI K. 2003) Ennek alapján a legjobb helyzetben lévő nagyvárosokkal rendelkező régiók mellett az ország északi részén lévő Lovecs és Gabrovo, valamint Blagoevgrad és Szmoljan is kiemelkedő értékekkel bír. Alacsony HDI-vel rendelkeznek a törökök és cigányok (romák) által leginkább lakott régiók (Kárdzsali, Razgrad, Tãrgoviste, Montana, Szliven), a depressziós térségek (Kjusztendil, Pernik), valamint a forgalmi árnyékban lévő (pl. Vidin, Szilisztra) körzetek.

5.6. VALLÁSI CSOPORTOK SZÓRVÁNYBAN ÉS TÖMBBEN

Az előbbi fejezetekben főként olyan etnikai kisebbségekről esett szó, amely csoportok esetében a közösség csoporttudatának kialakulását a balkáni térségben már őshonosnak mondható muszlim vallás alapvetően meghatározta. A Kárpát–Balkán régióban azonban vannak rajtuk kívül olyan kisebbségi csoportok is, amelyek esetében más felekezet játszott szerepet környezetükhöz képest eltérő identitásuk kialakulásában. Ilyenek az Ukrajnához tartozó Kárpátalja és környékének többé kevésbé tömbben élő görög katolikus lakói, a ruszinok, illetve az ortodox vallású környezetben, szórványban élő, leginkább magyar nyelvű, katolikus csángók. Különállásukról a hivatalos politika nem akar hallani, miközben több civil szerveződésük (főleg a ruszinok esetében) országuk politikai életének fontos tényezői.

A különálló ruszin identitás problémáját a népcsoport definíciójának nehézsége is jelzi, és bár különállásukat az ukrán néptől sokan vitatják, a rendszerváltás óta egyre több szervezetük harcol önálló etnikumként való elismertetésükért. A legáltalánosabb, bár kétségtelenül vitatott meghatározás szerint a ruszinok az egykori Osztrák–Magyar Monarchia északkeleti, hegyvidéki területén (döntően ÉK-Magyarországon, kisebb részt Galíciában) élő, egy keleti szláv dialektust beszélő, görög katolikus vallású népcsoport (ARENS, M. 2004). Ma kompaktnak mondható etnikai törzsterületük országai (DK-Lengyelországban, K-Szlovákiában, Kárpátalján, Romániában, illetve elenyésző számban a mai Magyarországon) mellett, Szerbiában, Horvátországban, valamint a tengerentúlon az Egyesült Államokban és Kanadában élnek.

A csángók a Románia részét képező történeti Moldva (kisebb részt Erdély) területén élő, a többségi ortodox keresztény népességtől elsősorban katolikus vallásában különböző, részben archaikus magyar nyelvjárásokat beszélő, sajátos kulturális és történelmi gyökerekkel rendelkező népcsoport. E tényezők a románoktól való eltérő csoporttudatukat határozzák meg, és több szállal a Kárpát-medence magyarságához kötik őket.

5.6.1. Ruszinok: a negyedik keleti szláv csoport?

A ruszin, illetve latinizált változata (amelyet már a 11. századtól használnak a források) a rutén etnonima korábban a Kárpát-medence területével többé-kevésbé érintkező keleti szlávok első államának, a Kijevi Rusznak a lakóit jelölte. A 15. századtól azonban a rutén/ruszin szó mindenekelőtt a Litván Nagyhercegség, a Lengyel–Litván állam, valamint a Magyar Királyság területén élő ortodox hitű, keleti szláv dialektust beszélőkre vonatkozott.

A csekély számú magyarországi ruszin értelmiségi réteg szóhasználatában már a 17. században megjelenik az uhoruskij („magyar orosz”) népnév. Levéltári források szerint a magyar népnyelv az orosz kifejezéssel a szomszédságában élő keleti szláv népet illette. (Az orosz szó később jelentésváltozást szenvedett, hiszen a keleti szlávok legnépesebb csoportját ekkoriban magyarul a „muszka” (Moscovitae am. moszkvaiak) kifejezéssel jelölték és csak később alkalmazták rájuk az egyébként ma is használatos meghatározást (UDVARI I. 1994).)

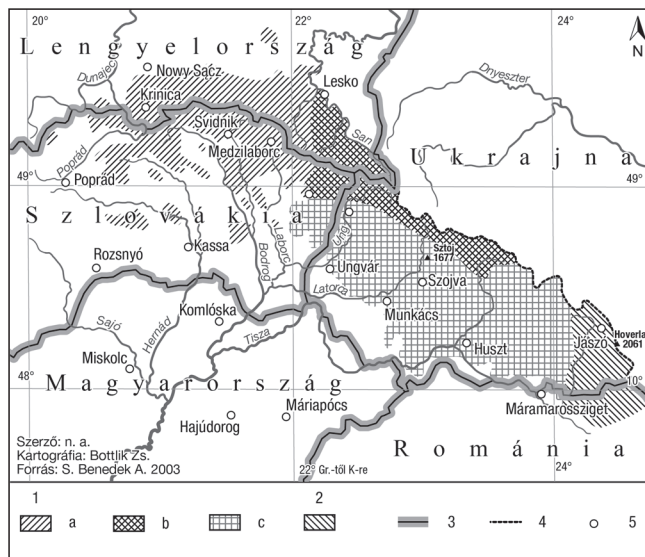
A ruszinok őseinek azok a keleti szláv csoportok tekinthetők, akik az 5–6. században szállták meg az ÉK-Kárpátok magaslatainak és a közük ékelődő völgyek nagyobb medencék tágabb környékét. A jellemzően hatalmi vákuumban lévő terület előbb a Kijevi Rusz határterülete volt, majd a magyar honfoglalás után egy része a Magyar Királysághoz került.

A közép-európai középkori királyságok megerősödése, a Rusz meggyengülése és részfejedelemségekre esése után kezdődött a területen ekkor egzisztáló Halicsi és Lodómériai, döntően ortodox fejedelemség nyugati kapcsolatainak erősödése. Először a magyar királyok (akik uralni 1221-től már nem tudják, de címeik felsorolásánál használják a Halics és Lodóméria neveket), majd a Lengyel–Litván fejedelemség próbálja politikai jelenlétét erősíteni. A térség eredetileg ortodox keresztény lakossága a 16. századi egyházi Uniótól kezdve a római pápa fennhatóságát elismerve, de keleti liturgiáját megtartva görög katolikus vallású (BONKÁLÓ A. 1990; UDVARI I. 1994).

A Magyarországon élő, sem vezető, sem valamiféle értelmiségi réteggel nem nagyon rendelkező keleti szlávok döntően paraszti társadalma a 17. századtól jelenik meg már az etnikai törzsterületétől távolabb levő, más földrajzi viszonyokkal rendelkező belső kárpát-medencei, mélyebben fekvő alföldi területein is, mint részes aratók, fuvarosok, vagy éppen házaló kereskedők, iparosok. A török kiűzése után lezajló nagy népmozgásokba a döntően a Kárpát-medence északkeleti részén élő keleti szlávok is bekapcsolódtak. Így kerülnek, etnikai törzsterületük nyelvét, kultúráját magukkal vivő szórványaik a Bácska (Kucora, Bácskeresztúr) és a Szerémség néhány településére (pl. Szávaszentdemeter), ahol így különállásuk az egyébként is heterogén etnikai szerkezettel rendelkező térségben kevésbé okoz politikai konfliktusokat.

Az önálló ruszin identitás jelei a Magyar Királyság területén már a 18. században is megmutatkoztak (PFANDL, H. 2008). Közösséggé formálódásuk, csoporttudatuk kialakulásának, illetve erősödésének egyik első lépésének tekinthetjük az eredetileg ortodox keresztény lakosság görög katolikus vallásúvá válását. Az illetékes etnikai különállásnak kezdetben a görög katolikus papok, illetve a munkácsi görög katolikus püspökök voltak a szószólói (UDVARI I. 1994).

A folyamat éppen ezért a munkácsi görög katolikus püspökség 18. századi felállítása (ami Magyarország északkeleti kilenc vármegyéjére terjedt ki) után vesz na-

49. ábra A ruszinok településterülete az Ezredfordulón
1-verhovjánok a-lemkók, b-bojkók, c-huculok; 2-dolisnyánok; 5-jelenlegi államhatár; 6-Kárpátalja határa; 7-települések (Forrás: S. BENEDEK A. 2003)

gyobb lendületet. Az egyházi hitélet különösen erősíti a korabeli Magyarország, értelmiségi réteggel továbbra sem nagyon rendelkező keleti szláv lakosságának különállását, miután a munkácsi püspökök igyekeztek egyházszervezetüket a katolikus egyház szervezetihez hasonlóan kiépíteni. A hasonlóan strukturált egyházszervezet igazgatási nyelve a latin mellett egy olyan nyelvváltozat, amelynek többirányú kapcsolódása volt. Alapjai egyrészt a liturgikus egyházi szláv nyelv, illetve a helyi népnyelv voltak, de intenzív hatás mutatható ki a kialakuló Galíciai ukrán irodalmi nyelvvel is (UDVARI I. 1994). Így ez a több nyelvi dimenziót ötvöző nyelv tekinthető a kárpátaljai keleti szláv népesség csoporttudata egyik letéteményesének, jóllehet többen ma is vitatják az önálló, egységes ruszin irodalmi nyelv létét.

E két tényező azonban a püspökség fennhatósága alatt álló keleti szlávokat mindenképpen elhatárolja, illetve tovább erősíti elkülönülésüket mind a Habsburg Birodalom galíciai területének szintén görög katolikus lakosságától, mind pedig az azon túl élő, hasonló nyelvjárást beszélő keleti szlávoktól.

Bár a ruszinok vallás és lakóhely alapján is elhatárolódnak a környezetükben élőkötől, néprajzilag két nagyobb egységre a dolisnyánokra (síkvidékiekre) és verhovinaiakra (hegyvidékiekre) oszthatjuk őket. Ez utóbbiak még három kisebb csoportba tagozódnak: az északnyugati leginkább Galíciában lakó lemőkra, az északkeleti bojkókra, illetve a keleti huculokra (49. ábra).

A ruszinokat később erőterükbe vonni szándékozó ukrán nemzeti törekvések, illetve ukrán nemzettudat kialakulásának súlypontja előbb az orosz fennhatóság alatt álló Harkov, majd Kijev, ahol az oroszosító törekvések, elsősorban az ukrán nyelv használatának, valamint a kultúrahordozó intézményeknek (iskola, színház, olvasóköri) tiltása volt a jellemző. Ezzel ellentétben az Osztrák–Magyar Monarchia területén, ahol nemcsak az ukrán/ruszin hitélet letéteményese, a görög katolikus egyház működhetett szabadon, de az 1784-es alapítású Lembergi (Lviv-i) egyetemen ukrán nyelven is lehetett tanulmányokat folytatni.

A monarchia ukrán lakosságán belül pedig egyre inkább megjelentek az ukrántól különböző ruszin öntudat elemei is, amelyek leginkább a korabeli Magyarország északi részén lévő munkácsi görög katolikus püspökök fennhatósága alatt álló keleti szlávok körében manifesztálódtak egyre markánsabb nemzeti törekvésekben. Ezek először csak nyelvi, kulturális mozgalmak voltak (DANILÁK, M. 2008).

A 19. század nemzeti mozgalmi hatást gyakorolnak a térségben élők identitás-tudatára így bizonyos mértékig erősítik is azt. A ruszin identitás-keresés kezdeti időszaka a 19. század második felére tehető. Már az 1848-as események során tiltakoztak a Magyar Királyság őket ért elnyomása ellen és nyelvük elismerése mellett önálló, településterületükre kiterjedő hatáskörű tartományi gyűlést követeltek. A Kiegyezés után a magyarországi politikai erők a ruszin törekvések mögött legtöbbször pánszláv eszmék terjedését vélték felfedezni. Így az egyébként a magyarokhoz, Magyarországhoz lojális ruszinok egyre inkább a galíciai ukranofil irányzatok felé fordultak.

Az addig döntően egy államban lévő ruszin etnikai területen élők az első világháború utáni határváltozások miatt több országba kerültek, így vitatott, önálló csoporttudatuk védelmében immár több többségi nacionalizmussal kellett megküzdeni. Az első világháborút követően a galíciai ruszinok egy része (főleg a lemkek) kezdetben az Oroszországgal való egységet, majd a Csehszlovákiához való csatlakozást hirdették, amíg 1920-ban településterületük nem került lengyel ellenőrzés alá. A kárpátaljai ruszinok szintén megosztottak voltak jövőjükkel illetően: egy részük a Magyarországon belüli autonómiát, mások az Ukrajnával való egységet, míg megint mások a Csehszlovákiához való csatlakozást látták célravezetőnek. Ez utóbbi csoportok jelentős támogatást kaptak az Egyesült Államokban élő, a politikailag legaktívabb ruszinoktól (MAGOCSI, P. R. (HRSG) 2002).

A ruszin etnikai törzsterület jelentős része végül Csehszlovákia része lett. (Kisebbségi nyelvterületek kerültek Lengyelországhoz, illetve visó völgyi hucul települések Romániához.) Az új hazájuk lakosságának csupán 3,44%-át kitevő ruszinok a trianoni szerződés számukra biztosított autonómiáért és saját tartományi gyűlésért szálltak síkra, amiben az 1920-as években elsősorban Budapestről visszatérő értelmiségi csoportok voltak a legaktívabbak. A ruszin nyelv először a

történelem során hivatalos elismerést nyert, az oktatás nyelve is szlovák helyett a ruszin lett. Emellett könyvek, különböző sajtótermékek jelentek meg ruszin nyelven és Ungváron egy ruszin nyelvű színház is megnyitotta kapuit. Ugyanakkor a térség az ország legelmaradottabb vidéke volt. Az 1930-as adatok alapján a ruszinok még csaknem 90%-a a mezőgazdaságban dolgozott.

A ruszin lakosság ebben az időben tehát politikai és társadalmi életük tekintetében is jelentős lépéseket tett önálló identitásának megerősítése felé. Ennek csúcspontja, igaz már a Münchener Egyezmény által meggyengített Csehszlovákiában az 1938-as Ruszin Autonóm terület volt. Amikor pedig 1939-ben a német csapatok bevonultak Prágába, az autonóm terület kikiáltotta függetlenségét, amit azonban a magyar bevonulás megszüntetett (MAGOCSI, P. R. 2006).

A második világháború után Kárpátalját a Szovjetunióhoz, ezen belül az Ukrainai Szocialista Köztársasághoz csatolták, ahol a ruszinokat nem ismerték el hivatalosan önálló nemzetiségként, csupán az ukránság egy néprajzi csoportjaként. Ezt az álláspontot fogadták el a szomszédos szocialista országok is.

A ruszinok – ahogy a Szovjetunió más népei is – vallási, kulturális és politikai kultúrájukban elnyomva érték meg a szocialista világrendszer felbomlásával járó rendszerváltást. 1989-ben Ukrajnán és Románián kívül azonban újra önálló etnikai csoportként ismerték el őket az ukránok mellett. Lengyelországban és Szlovákiában további két ruszin nyelvjárást ismertek el, amelyen a tanítás is folyhatott, jóllehet sok kutató ma is az ukránok egy néprajzi csoportjának tekinti őket.

E fentiek miatt a népszámlálások nem mindig jegyeznek ruszin kategóriát, így számukról ellentmondó adataink vannak csak. Mérsékelt becslés szerint számuk 800 ezer és 1,3 millió közé tehető, jóllehet sok erősen túlzó adat 5 millió ruszinról tudósít. Jelentős többségük az egykor Magyarországhoz tartozott „Kárpátontúli” terület (Kárpátalja) lakója. 130 ezerre tehető a szlovákiai ruszinok és 80 ezerre a lengyelországi lemkek száma. A mintegy 61 ezer romániai ukrán többsége pedig huculnak tekintető.

Identitásuk leginkább nagy egybefüggő településterületükön bizonytalan, hiszen a leghevesebb ellenállás etnikai különállásukkal szemben ma is éppen Ukrajnában van. A 2004-ben ígért önálló nemzeti kisebbségként való elismerés még mindig várat magára, bár az ukrán belpolitikában a rivális pártok ezt a kérdést igyekeznek egymás ellen kijátszani.

Az asszimilációs nyomás is e törekvések ellenére Ukrajnában a legnagyobb, így a legöntudatosabb ruszinok Ukrajnán kívül élnek. Ezzel ellentétben Lengyelországban, Szlovákiában, Csehországban, Magyarországon, Szerbiában, Horvátországban, ahogy a tengerentúlon Kanadában és az Egyesült Államokban elismerték létezésüket. Ezekben az országokban azonban periférikus földrajzi és társadalmi helyzetük, viszonylag alacsony lélekszámuk, valamint Ukrajnában vitatott iden-

titásuk miatt önálló etnikumként való megerősödésük, ezzel együtt autonómia törekvésük továbbra is sok bizonytalanságot rejt magába (TROEBST, S. 2000).

5.6.2. Csángók: identitások pufferzónájában

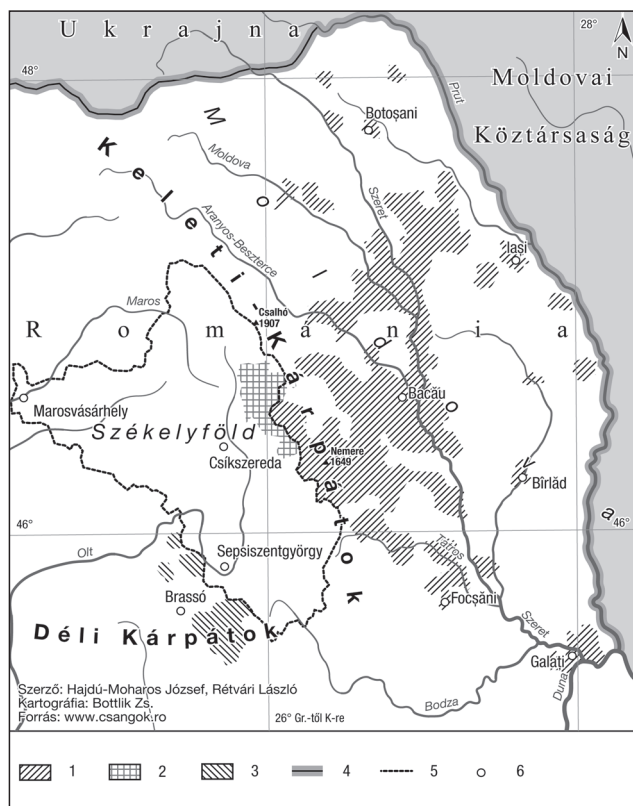
Népnevük eredetére több, egymásnak ellentmondó, sokszor nem teljesen bizonyított elmélet született. Maga a szó egyes vélemények szerint székely, esetleg a több archaikus elemet megőrző mezőszégi nyelvjárásból származhat, leginkább „kóborló”, „csavargó” vagy „hamisan beszélő” jelentéssel. Mások a besenyők kangar nevű törzsnevéből, vagy a „csángat” (kiabál) szóból eredeztetik, utalva a csángók többségének esetleges származására vagy korábbi határőrző tevékenységére.

Mai lakóhelyükön való letelepedésük története, településterületük földrajzi elhelyezkedése valamint nyelvi állapotuk alapján több néprajzi csoportjuk definiálható.

A csángók legnépesebb tömegét a földrajzilag két (északi és déli) csoportra osztható ún. *Moldvai csángók* képezik (50. ábra). Hogy a honfoglalók Etelközben maradt reliktumai lennének, nem bizonyított. Számuk növekedésében leginkább a 13. századtól kezdődő és többé-kevésbé a 15. század közepéig intenzíven követhető migrációs folyamatok játszottak szerepet, aminek folyamánként folyamatos demográfiai utánpótlást kaptak, részben a Magyar Királyság külpolitikai törekvésének, részben a belső magyar területek relatív túlnépesedése következtében.

Az itáliai származású, Árpád-házi királyainkkal rokon Anjou dinasztia hatalmának magyarországi megerősödése, valamint a trónviszályokkal küzdő Arany Horda moldovai hatalmának meggyengülése után lehetőség nyílt ismételten a moldvai területeken magyar politikai expanzióra. A térség városaiban a német elem mellett a magyarok is jelentős társadalmi csoportot alkottak a 14. században, leginkább a kereskedelemben és kézműiparban betöltött szerepük miatt. A következő évszázadban ismét nagyobb számú magyar bevándorló érkezett Moldovába elsősorban vallási üldözötként. A korabeli Magyarországon a katolikus egyház huszitizmus elleni szigorú rendszabályai sokakat késztetnek menekülésre, míg a térség egyre jelentősebb politikai hatalommal rendelkező ortodox fejedelmei közömbösen viselkedtek a katolikus bevándorlókkal szemben.

Az Oszmán Birodalom előretörése, illetve a Magyar Királyság három részre szakadása azonban alapvetően megváltoztatta a térség geopolitikai helyzetét. Az ekkor még jelentős számú moldvai magyar nyelvű lakosság előbb politikai majd demográfiai háttérországát veszítette el. Közben társadalmi struktúrájuk is megváltozott, mert a 17. század idejére egyházi és világi vezetőrétegük feloldódott a többségi ortodox hatalmi elitben, így társadalmuk döntően alávett paraszti elemekből állt. Ugyanakkor az ortodox vallás egyre nagyobb vonzerőt

50. ábra Katolikus vallásúak Moldovában és az erdélyi csángók az ezredfordulón
 1-moldvai csángók; 2-gyimesi csángók; 3-hétfalusi csángók; 4-jelenlegi államhatárok; 5-az egykori Magyar Autonóm Terület határa; települések; 6-települések (Forrás: www.csangok.ro)

gyakorolt a térség nem román nyelvű elemeire, akik a vallás mellett a nyelvet is átvették, így fokozatosan a népesség többségét az ortodox vallású román nyelvűek alkották. E folyamatok következtében a moldvai magyarok településterületei nemcsak egymástól, hanem a kárpát-medencei magyarságtól is fokozatosan elszigetelődtek, és egyre inkább a többségi társadalom nyelvi és kulturális asszimilációs nyomásának voltak kitéve.

Nagyobb számú utánpótlást az erdélyi lakosság kitelepedése következményeként ezután már csak a 18. században kaptak. Különösen az ún. madéfalvi veszedelem (1764; ekkor Mária Terézia újjá akarta szervezni a határőrizetet, amellyel a székelység évszázados kiváltságai sérültek volna) idején a keleti székelység köréből érkeztek sokan, megalapítva a székelyes csángó falvak többségét, amelyek a déli csángók településterületét egészíti ki.

Jóllehet a csángó népnév, melynek használata a 18. század utolsó harmadától vált általánossá, eredetileg a moldovai térségben élő magyarokra vonatkozott, ma

csángóként megjelölt csoportokat találhatunk más régiókban is. Ezek egy sajátos csoportját alkotják Erdély területén a királyi birtokra betelepített székely és besenyő eredetű *Barcasági (hétfalusi) csángók*, akik korábban határőrizeti feladatokat láttak el, később pedig a szintén betelepített szászok jobbágyaivá lettek. A havasi pásztorkodással, fakitermeléssel foglalkozó *Gyimesi csángók* a Tatros folyó felső folyásánál élnek, akik ősei a 17–18. században Csíkból és moldovai magyar többségű falvakból vándoroltak el és telepedtek le mai lakóhelyükön.

E fenti csoportokon kívül meg kell említeni a mai Hunyad megyében Déva környékén található csángó falvakat is, akiket a 19. század végén telepített át Moldvából a magyar kormányzat a többségében románok által lakott területre. Kisebbségű csángó szórványokat találhatunk a mai Magyarország területén is a Dél-Dunántúlon, akik az 1940-es években kerültek ide szervezett telepítési politika keretében. Szintén a migráció sodorta a szocialista időszakban a ma Erdély területén élő, inkább román identitású katolikus lakosokat jelenlegi lakóhelyükre, akik közül sokan csángó származásúak.

A csángók mai helyzetének legneuralgikusabb pontja identitásuk problémája. Mint a történeti áttekintésből is kiderül, különböző csoportjaik nemcsak különböző tájakról, hanem különböző történelmi helyzetekből érkeztek mai lakóhelyükre. A 16. századtól egyre csonkább társadalmuk fokozatosan elveszíti kapcsolatait kibocsájtó területeik lakosságával, így kimaradnak nemcsak a közös történelmi élményekből, hanem abból a folyamatból is, melynek eredményeként a kárpát-medencei magyarság a 19. századra már az ezeréves állami keretekkel is megerősített, igen erős etnikai csoporttudattal rendelkezik.

Ugyanakkor a nyelvileg folyamatosan asszimilálódó, a környezetükben élő románság nyelvét részben átvevő, de vallásában katolikus csángókat a román nemzetfejlődés sem tudta teljesen magába integrálni. Jóllehet a moldovai katolikus papság a megerősödő román állami adminisztráció hathatós közreműködésével mindent elkövetett és elkövet jelenleg is ennek érdekében. Ezek után nem csoda tehát, hogy a csángók megmaradtak az Európa keleti felében lezajlott 19. századi nemzetné válás folyamatából kimaradt, az ekkor kialakult klasszikus identitásdefiniciók által nehezen leírható, éppen ezért hányatott sorsú csoportnak.

A csángókról a román állam nem vesz tudomást, így a legalapvetőbb kisebbségi jogokat sem biztosítja, amivel a nyelvi és tudati asszimilációt erősíti. Magyar nyelvű oktatás nem lévén, az anyanyelv csupán az egymás közti kommunikáció szintjén rekedt, ennek hiányában értelmiségi csoportjuk sem alakult ki. Így a földrajzilag és társadalmilag is elszigetelve a magyar kultúrától, az anyanyelvre nem mint szimbolikus közösségformáló tényezőre tekintő csángók előrehaladott nyelvvesztése, valamint az alulról szerveződő kisebbségvédelmi szerveződések ellehetetlenítése miatt közösségeik végzetes asszimilációja nehezen látszik elkerülhetőnek.

6. TÁRSADALMI RÉTEGEKBŐL KIALAKULÓ CSOPORTUDAT

6.1. TÁVOL A NÉMET NEMZETTÉVÁLÁSTÓL – NÉMETEK MAGYARORSZÁGON

Az államalapítás óta van tudomásunk kisebb-nagyobb német etnikai csoportokról, amelyek nagyban hozzájárultak az ország gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyainak alakításához (BELL, K. (HRSG) 1926). Azonban számottevő német népesség csupán a 18. században, főként szervezett telepítések eredményeként került Magyarország mai területére a Német Birodalom elsősorban katolikus vallású déli tartományaiból (Baden-Württemberg, Mainz és Frankfurt környékéről, Pfalz-ból, Hessenből, Elzász-Lotaringiából és a Saar vidékről), de jöttek később (a 19. században) az osztrák örökös tartományokból is (PAIKERT, G. C. 1967).

A magyarországi németek túlnyomó többsége (85%) ma is római katolikus vallású. Az anyanyelvi istentiszteletre, valamint hittanoktatásra már a korábbi időszakokban sem fektettek nagy hangsúlyt, jóllehet a klérus tagjai között a német származásúak általában túlreprezentáltak voltak. Ebből a szempontból más helyzetben vannak/voltak az evangélikus egyházhoz tartozók. Az evangélikus egyház mintegy 20 000 német tagja, akik leginkább Sopron környékén, Kelet-Baranyában, illetve Budapest környékén élnek, a statisztikai adatok szerint is jobban megőrizte anyanyelvét. A református, illetve más kisebb protestáns egyházhoz tartozó magyarországi németek száma néhány ezerre tehető.

A korabeli célterületek elsősorban a déli országrész elnéptelenedett térségei, a Bácska, a Bánát, valamint a Tolnai-, Baranyai dombság, illetve a Dunántúli-középhegység voltak. Ezzel nem csak a már korábban fennálló etnikai sokszínűség fokozódott, hanem Európa két, gazdaságilag különböző fejlettségi szintjén álló területének képviselői kerültek közvetlen kapcsolatba, egymás mellett békésen élve a mindennapi életben.

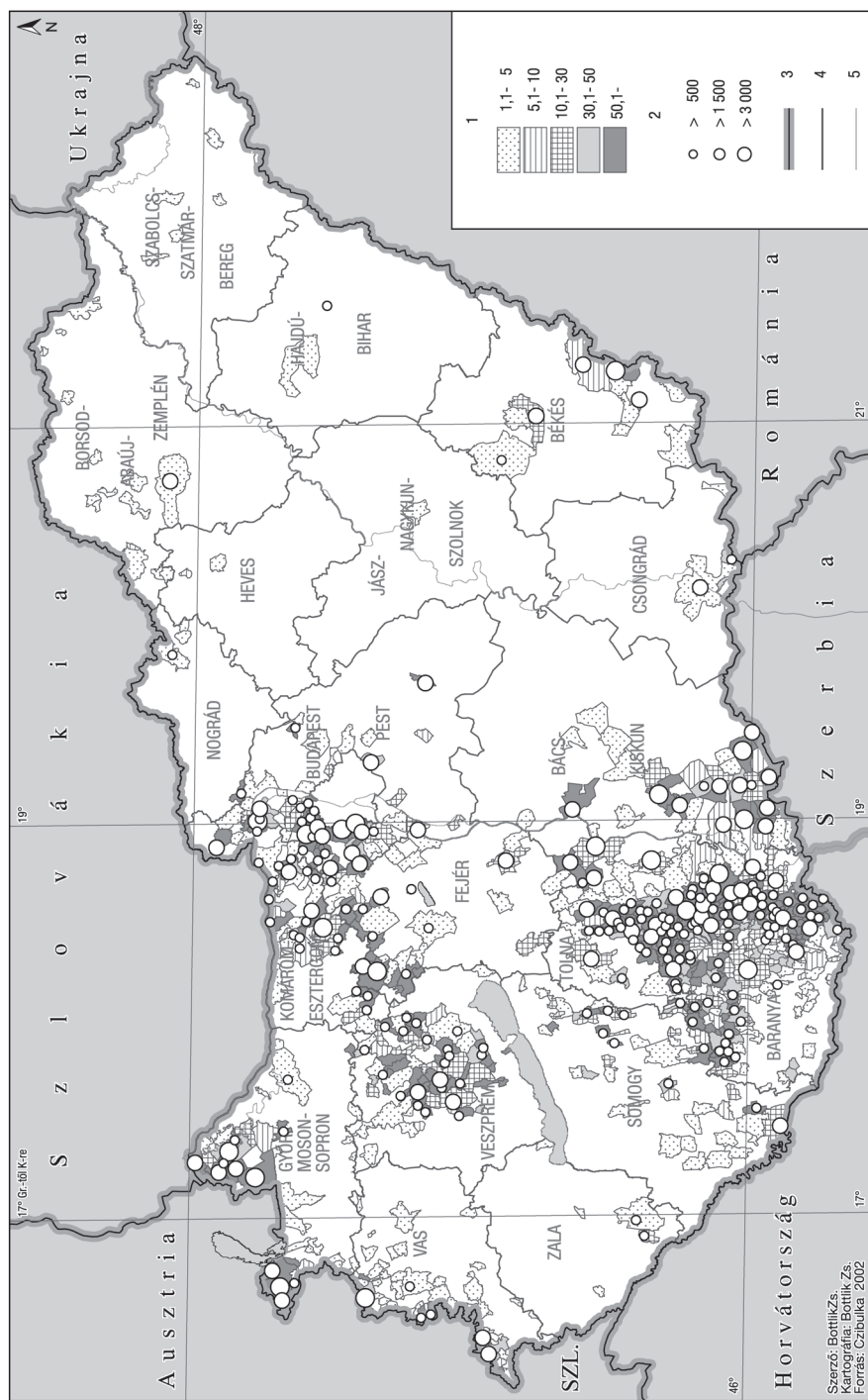
Így a mai Magyarország területén is követhető a német kisebbség jelenléte, elterjedési területük Magyarország mai területén öt jelentősebb, többnyire nyelvszigetek, szórványok halmazából álló régióra osztható: 1. Nyugat-dunántúli határvidék, 2. Dunántúli-középhegység, 3. Baranya–Tolna, 4. Bácska–Solti sík, 5. Egyéb szórványok (főleg Békés, Pest és Somogy megyék területén).

6.1.1. Németek Magyarország mai területén

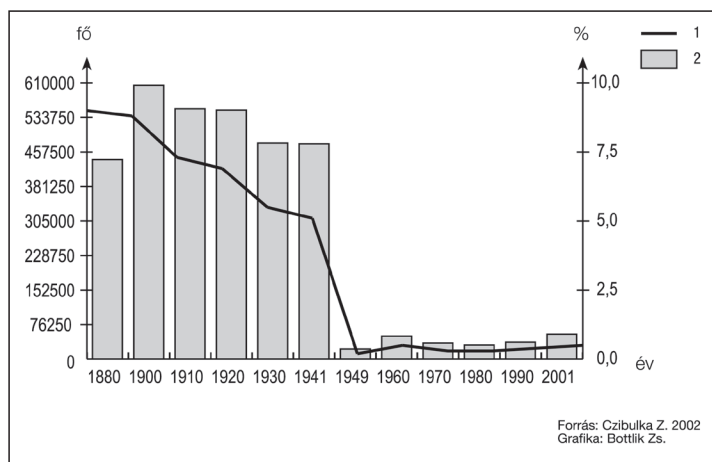
A Kárpát-medencében letelepedett németek egyes csoportjai között ma több különbség is megfigyelhető. A nemzetiségi lét legtöbb ismérve a történelem során hiánytalanul csupán az országba a középkor során betelepülő erdélyi-, kisebb részt a később erősen asszimilálódott szepességi szászoknál figyelhető meg (WAGNER, E. 1990). Legkevésbé zárt csoportjaik pedig a mai Magyarországon, a Dunántúli-középhegység, illetve Tolna és Baranya megye területén találhatóak, akik a 18. századi ún. nagy „Schwabenzug” korai szakaszában főleg spontán, kisebb részt egyházi, nagyobb részt földesúri telepítések során kerültek a célterületre. A mai Magyarországon található német falvak nem alkotnak szinte semmilyen gazdasági közösséget, így amellet, hogy településterületük legfeljebb természetföldrajzilag képez némileg egységet, döntően paraszti társadalmuk közös csoporttudata nem alakulhatott ki (ASCHAUER, W. 1992).

Már a statisztikai adatok alapján is megállapítható, hogy a török hódítás nyomán ütközőzónába került területen a 18. században a német anyanyelvűek betelepítése, etnikai expanziója következett be. Elsősorban a Dunántúli-középhegység területére, valamint a Dél-Dunántúlra érkező német telepések száma növekedett dinamikusán, majd stagnált kissé az 1900-as évekig (51. ábra) (KOVACSICS J. 1993) Később a hagyományos paraszti társadalmak a 19–20. század fordulóján kezdődő fölbomlása után leginkább az amerikai földrész felé történő migráció miatt tapasztalhatunk körükben számottevő csökkenést (BLEYER, J. 1928).

Az első világháborút követően az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával az addig egy ország területén élő csaknem 2 milliós lélekszámú németiség összesen öt utódállamban aprózódott föl. Ez pedig döntően befolyásolta, nemcsak identitásukat, társadalmi helyzetüket, az államhoz való viszonyukat, hanem számarányukat, illetve etnikai térszerkezetüket is (SEEWANN, G. 1989; 1992A). Az 1949-es népszámlálás nemzetiségi, illetve anyanyelvi adatsorait települési szinten csak az 1990-es években – akkor is csak részben – hozták nyilvánosságra. Ha a meglévő adatokat vizsgáljuk, láthatóan jól tükröződik bennük, hogy a magyarországi németeket sújtó kényszeráttelepítések, a menekülés, az elhurcolás, illetve a kitelepítés (melynek során mintegy 250 ezer magyarországi német hagyta el az országot (BELLER B. 1981) nem maradt következmények nélkül. Az adatsorból

51. ábra A magyarországi németek aránya és nagyobb közösségeik anyanyelv szerint (1910)
 1-a magyarországi németek aránya (%); 2-a magyarországi németek száma (fő); 3-állathatár; 4-megyehatár; 5-településhatár (Forrás: CZIBULKA Zs. 2002)

52. ábra A magyarországi németek számának és arányának változása (1880-2001)
1-a magyarországi németek aránya (%); 2-a magyarországi németek száma (fő) (Forrás: Kocsis K ; CZIBULKA Z. 2002)

kiderül, hogy az 1940-es években elszenvedett megpróbáltatások, valamint az ekkor formálódó, nemzetiségi létnek nem igazán kedvező politikai helyzet miatt drasztikusan lecsökkent a német anyanyelvűek száma (52. ábra) (TILKOVSKY L. 1989; WELLMANN I. 1989; ZIELBAUER GY. 1989).

Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyilvánvaló térszerkezet mellett a szörnyű emlékek hatására a többség egész egyszerűen nem vállalja németiségét (ANNABRING, M. 1954; BRUNNER, G. (HRSG.) 1989). Elsősorban e fent említett folyamatok hatására a második világháborút követően a német anyanyelvűek egyre kisebb térségekre szorultak vissza, míg az 1980-as évekre csupán néhány reliktumait találhatjuk elsősorban a Dunántúli-középhegység eldugott zugaiban, illetve a forgalmi árnyékban fekvő Kelet-Baranyai térségben, ahol az asszimiláció csökkenti tovább számukat. Összefoglalva, a kezdetben kijelölhető településterületeik, bár mind a mai napig követhetőek, egyre zsugorodnak.

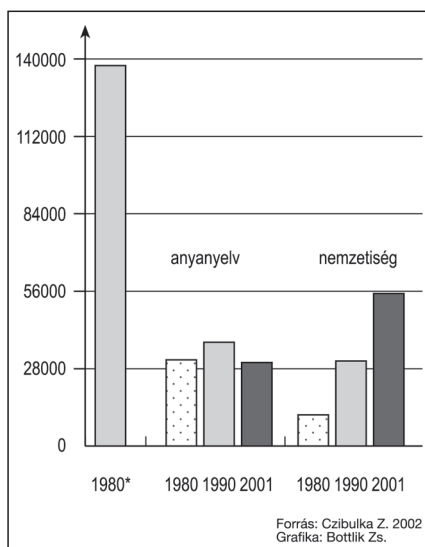
A német közösségek nagyságának, valamint térszerkezetének változását, lényeges területi különbségek is befolyásolták. Eltérő folyamatok hatottak a főváros körüli agglomerációs gyűrű közelében fekvő területeken, illetve a legnagyobb kiterjedésű, csaknem összefüggő német tömbhöz tartozó ún. Schwäbische Türkei térségében, az iparosodott területen a Duna-völgyben, illetve Tatabánya körül, valamint a Dunántúli középhegység, illetve a Dél-Dunántúlon a Mecsek belsejében, zárt völgyeiben levő nehezebben megközelíthető csoportokban.

6.1.2. A magyarországi németek az 1990-es években

Az 1990-es években a magyarországi németek etnikai térszerkezetét tükröző helyzetet az 1980-as tanácsi minősítés és az 1990-es anyanyelvi adatok (melyek a számok és arányok tekintetében nem sokban különböznek az 1980-as anyanyelvi adatsortól) kombinálásával rajzolhatjuk meg. 1980-ban a tanácsi minősítés szerint a német kulturális igényű lakosság száma csaknem 140 ezer (136 621) fő; 1990-ben pedig a saját bevallás szerinti adatok csupán valamivel több mint 30 ezer főt mutatnak (53. ábra). Az előbbi adatok 1941-hez képest több mint kétharmados csökkenést, míg utóbbiak a szinte teljes eltűnést regisztrálják. Az összlakosságon belüli arányuk is 1,27%-ra, illetve 0,36%-ra esett vissza (52. ábra).

E két adatból arra következtethetünk, hogy a németeknek csupán kevesebb mint egyharmada vállalja a kulturális igény alapján értelmezett „tényleges” nemzetiségét. E tény okai között elsősorban a kettős kötődésű nemzeti tudatot kell megemlíteni, hiszen a hazai németiség jelentős része a modern nemzetek kialakulását megelőzően, a 17–18. században szakad ki anyanemzetének etnikai törzsterületéről. Így sokszor az időközben kialakult, ma használatos német irodalmi nyelvtől eltérő dialektust beszélnek.

A különböző térségekből érkezett német lakosság nyelvi dialektusai itteni településterületeiken homogenizálódott és alakult sajátos tájnyelvvé, jóllehet a magyarországi németek egységes, különböző településterületeiken átívelő dialektusáról nem beszélhetünk. A Dunántúl északi részén elsősorban a bajor-osztrák, míg a

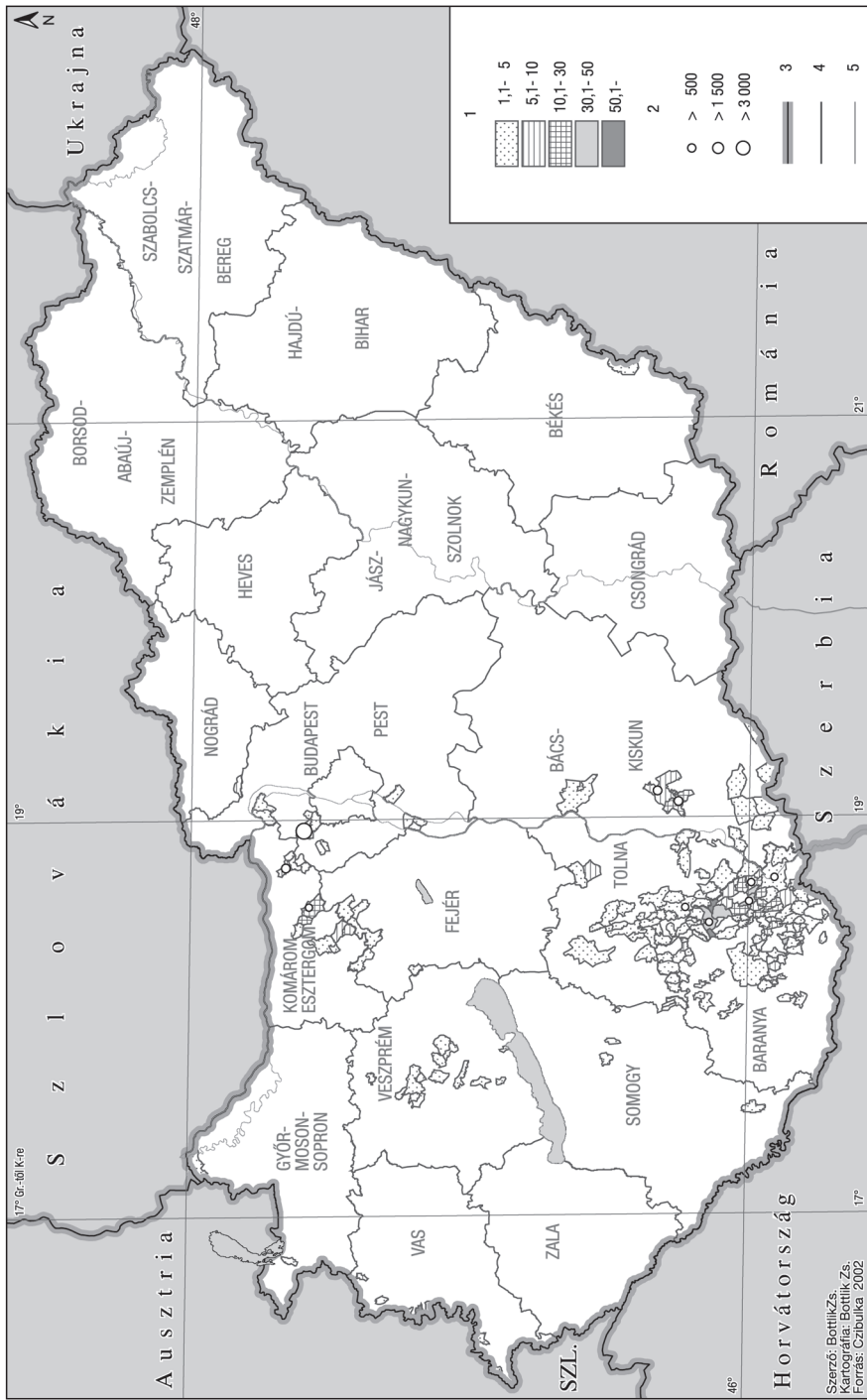
53. ábra A magyarországi németek száma az elmúlt húsz évben anyanyelv és nemzetiség szerint (* tanácsi minősítés) (Forrás: CZIBULKA Z. 2002)

Dél-Dunántúlon frank-hesseni (fuldai) dialektusok dominálnak. A magyarországi németek csupán 5%-a beszéli a tulajdonképpeni sváb tájszólást. E dialektusokat azonban már inkább csak az idősebb generációk beszélik, mivel a középgenerációk a második világháborút követő időszakban szinte egyáltalán nem beszéltek németül, a fiatalabbak pedig az iskolában tanult német irodalmi nyelvet (hochdeutsch) használják (MANNHERZ K. 1994).

E fentiek miatt identitástudatuk is elsősorban lokális közösségeikhez köthető és (leszámítva vékony értelmiségi rétegüket) inkább svábnak gondolják, mondják magukat (BAKKER, E.– KLAAREN, D. 1997). Emellett meg kell említeni a második világháborút követő megrázkódtatások következményeként aposztrofálható óvatosságot is, melynek során még most sem szívesen nyilatkoznak etnikai hovatartozásukról (FEHÉR I. 1988).

A 18. században betelepített nagyszámú német lakosságra elsősorban a köznyelvben a *sváb* kifejezés volt használatos, ami csakúgy, mint a szászok esetében nem a népesség származási helyére utal (MOLLAY K. 1943). A 19. század második felében, a Monarchia etnikumainak nemzeti ébredése idején, a Magyarországon élő csaknem kétmillió német anyanyelvűt (a szászok kivételével) „*Deutschungarn*”-nak (magyarországi németnek) hívták. Az első világháború után, 1922-ben keletkezett „*Donauschwaben*” (dunai svábok) kifejezés volt használatos a történeti Magyarországon élő németekre. Később vált egyeduralkodóvá, az „*Ostschwaben*” (keleti svábok), illetve „*Südostschwaben*” (délkeleti svábok) alakok háttérbe szorulásával, amely fogalmak a Baltikumtól a Balkánig kisebb-nagyobb szórványban élő németekre vonatkoztak, tekintet nélkül származási helyükre, akik a történelem során hospesként telepedtek le. Ez a névhasználat főleg a németországi szakirodalomban, elsősorban az elüldözöttek írásaiban bukkan föl, s mivel keletkezése politikai okokkal áll összefüggésben, ezért használatát sokan megkérdőjelezik. A hazai németek hivatalos neve ma – ami az újabb német szakirodalomban is egyre inkább megjelenik – „*Ungarndeutsche*” (magyarországi németek), ugyanakkor a köznyelv „sváb” kifejezése is a mindennapi szóhasználatban, némi pejoratív felhanggal megmaradt (SEEWANN, G. 1992B).

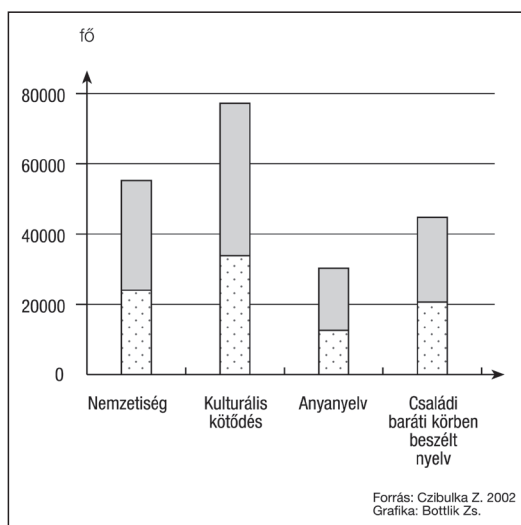
A kisebbségek számának alakulására békés körülmények között általában a nyelvi, kulturális asszimiláció van jelentős hatással. E folyamat leginkább azokon a területeken lassúbb, ahol a kisebbségi csoport szűkebb lakóhelyén meghaladja az összlakosság abszolút többségét, vagy közösségük viszonylag nagyszámú. A második világháború után legkedvezőbb képet mutató, 1980-as tanácsai minősítés szerint a hazai németek mintegy 62%-a él kisebbségben településeiken, és csaknem közösségük fele gyenge kisebbségben (25% alatt). Az 1990-es saját bevallás alapján csupán három olyan település (Ófalu, Óbánya, Vaskeresztes) volt, ahol sikerült többségüket megőrizni. Az asszimilációs nyomásnak való kitettségüket jól szemlélteti, hogy ezt a 25%-os arányt is csupán nyolc községben érték el 1990-ben (54. ábra).

54. ábra A magyarországi németek aránya és nagyobb közösségeik 1990-ben
 1-a magyarországi németek aránya (%); 2-a magyarországi németek száma (fő); 3-állathatár; 4-megyei határ; 5-településhatár (Forrás: CZIBULKA Z. 2002)

Az identitástudat erőssége az előbb említett asszimilációs folyamatok, illetve ezeken keresztül a némettség létszáma részben azzal van összefüggésben, milyen a németység lakóhelyének földrajzi környezete. Nevezetesen, hogy lakóhelyük a társadalmi-gazdasági modernizáció elsődleges színteréül szolgáló urbánus régió, vagy esetleg halmozottan hátrányos helyzetű, ezáltal gyengébb életkörülményeket kínáló periférikus térség. Az előbbi térségek nyilvánvalóan a többségi magyarság bevándorlási célterületei, amely folyamat egy idő után fellazíthatja a kisebbségi közösségeket, nagyobb teret engedve a magyar asszimilációs nyomásnak (pl. a Budakörnyéki vagy Tatabánya környéki ipari centrum egykor jelentős német lakossággal rendelkező települései). Ugyanakkor a gazdaságilag elmaradottabb területek elvándorlásra készítetik a fiatalokat, ezzel pedig nemcsak a némettség száma és aránya csökken, hanem a nemzetiségi lakosság előregedése is katasztrofálisan fokozódik (pl. Észak-Baranya, Bakony eldugott völgyeiben fekvő települések).

Jóllehet területi elhelyezkedésükben számottevő változás nem következett be, a korábbi, viszonylag nagy kiterjedésű etnikai tömböket és kisebb nyelvszigeteket a fenti folyamatok, főként a kitelepítések által leginkább érintett területeken, jelentősen fölaprózták. A leglátványosabb regressziójuk a budapesti agglomerációban, a nyugat-magyarországi peremvidékeken (a Mosoni síkságon, illetve Sopron környékén), Észak-Bácskában, valamint az ún. Schwäbische Türkei északi térségeiben (Tolnában, Baranya északi részében) figyelhető meg (SZENYÉRI Z. 2002).

55. ábra A magyarországi németek száma a 2001-es népszámlálás alapján I-városban; 2-falvakban (Forrás CZIBULKA Z. 2002)

Az 1980-as tanácsi minősítés alapján településterületük csupán három helyen (Bakony, Gerecse, Kelet-Baranya) mutatja többé-kevésbé a tömbösödés jeleit. Az 1990-es adatok alapján pedig csupán kelet-baranyai szórványuk emlékeztet egykori legnagyobb hazai nyelvszigetükre. 100 főnél nagyobb közösségek száma 250, melyek közül a nagyobbak az 1980-as adatok szerint a 2–5 ezer fős nagyság között váltakoznak, elsősorban az előbb említett tömbökön kívüli nagyközségekben (közülük a legnagyobbak a 3000 főt is meghaladják Pilisvörösvár (4793 fő), Tolna (3296 fő), Taksony (3251 fő)). Meg kell jegyezni, hogy az 1980-as tanácsi minősítés, metodikai okokból, csak a községekben volt kivitelezhető, így az adatsor a városokban lakó nemzetiségeket ilyen módon nem tartalmazza. Saját bevelés alapján ugyanakkor legnagyobb csoportjaik inkább kicsiknek mondhatóak. A 100 főt csak 63 esetben érik el és csupán kettő haladja meg közülük az 1000 főt (Pécs (1704 fő) és Pilisvörösvár (1233 fő))

Látni kell azonban azt is, hogy a rendszerváltás első évében lezajlott népszámlálás idején nyilvánvalóan a megváltozott körülmények hatására az 1980-as népszámlálás alapján készült adatsorokhoz képest nagyobb számban vallották meg etnikai hovatartozásukat a hazai németek. Nyilvánvalóan kedvezően hatott rájuk nemcsak az anyaország újraegyesülése, illetve gazdasági, politikai megerősödése, hanem kisebbségeik felé megnőtt nyitott, illetve sokrétű magatartása is (55. ábra).

6.1.3. A német etnikai térszerkezet alakulása az ezredfordulón

E fent említett, a magyarországi németek körében megfigyelhető kedvező folyamat tovább folytatódott az 1990-es években is, amit a német kisebbség helyzetének 2001-ben végrehajtott népszámlálási adatok alapján elkészült primer elemzés során is bemutatathatunk.

A nemzetiségekre vonatkozó információk a 2001. évi népszámlálás során öröndetesen bővültek. Bár a kérdésre nem volt kötelező válaszolni, meg lehetett adni ún. többes (maximum hármas) kötődést is. Ugyanakkor a nemzetiségekre vonatkozó információk az eddigi anyanyelvi, illetve nemzetiségi adatok mellett tartalmazták a kulturális igényt, valamint a családi, baráti körben használt nyelvet(nyelveket) is (CZIBULKA Z. 2002). Így a korábbi húsz esztendő adatsorainak értékelése, illetve ezek az 1941-es adatokkal való összevetése alapján, némiképp pontosíthatjuk a hazai nemzetiségek számára vonatkozó ismereteinket.

Az összesítő adatokból kiderül hogy a legkevesebb azoknak a száma, akik magukat német anyanyelvűeknek mondják (33 792 fő), ami a viszonylag gyenge etnikai öntudatukkal, illetve előrehaladott nyelvi asszimilációjukkal állhat összefüggésben. Legtöbbször valószínűleg az asszimiláció miatt a nyelvet már nem

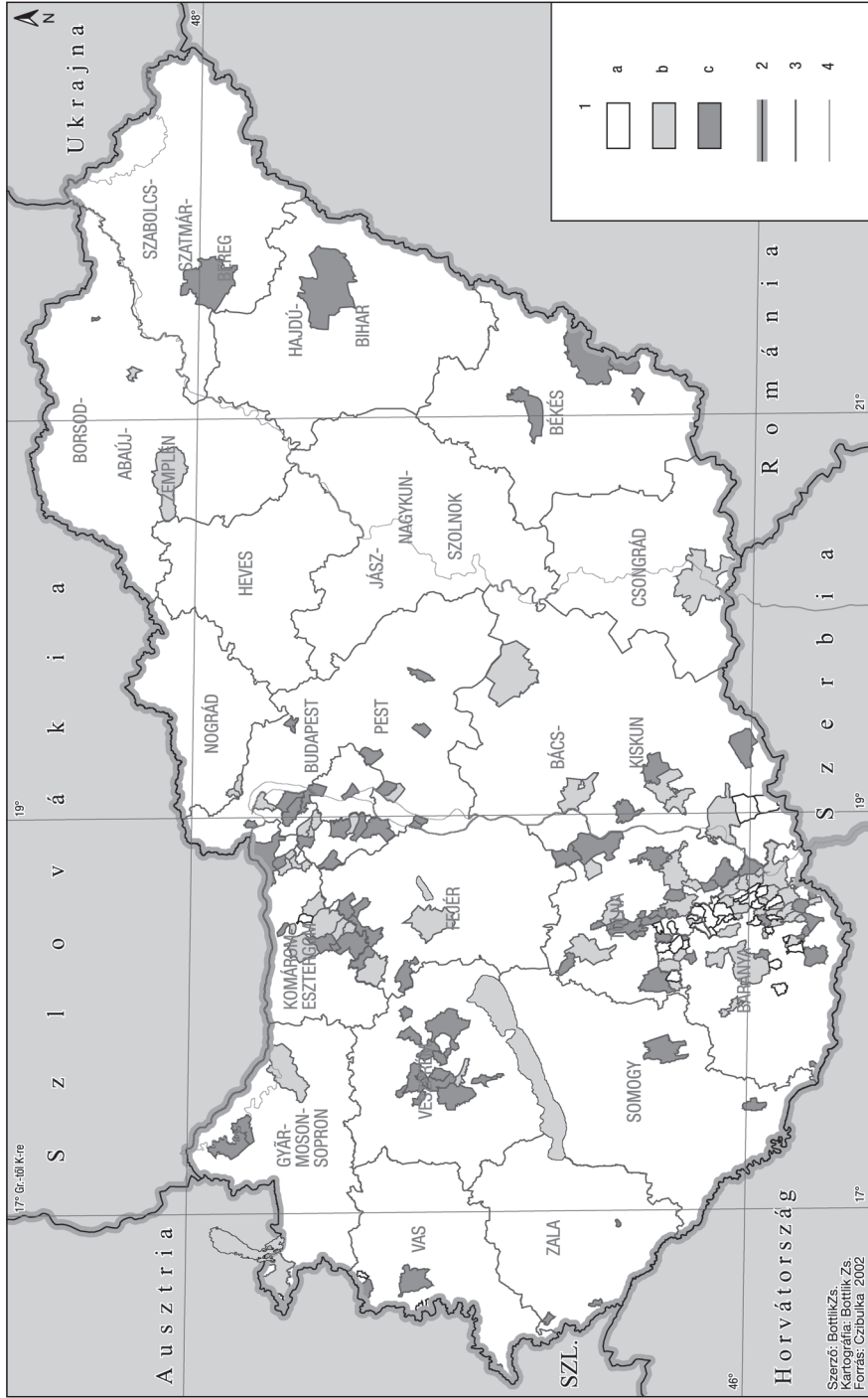
használók, de valamiféle német kulturális igényel bírók (88 416 fő). Eme adatsor érdekessége, összevetve az 1990-es és 1980-as hasonló adatsorokkal, hogy 2001-ben lényegesen többen mondják magukat német nemzetiségűnek (62 233 fő), mint ahányan anyanyelvként a németet adták meg (55. ábra). Ez talán egyfajta etnikai reneszánszra is utalhat a hazai németek körében, aminek az oka, a már említett többes kötődés regisztrálásának lehetősége, illetve részben a német nyelv presztízse, jöllehet ennek nincs területi konzekvenciája. Az anyanyelvi adatokhoz viszonyítva magasnak mondható a német nyelvet családi, baráti körben beszélők száma is (53 040 fő).

Az adatsorból készített grafikonokból emellett kiderül az is, hogy a különböző szempontból összeírt német, illetve német származású lakosság milyen arányban falvak, illetve városok lakója. Ez alapján megalapítható, hogy nagyjából a német lakosság fele-fele arányban lakik városokban, illetve falvakban. Nagyobb eltérés csupán a magukat német anyanyelvűeknek mondók, illetve a német nyelvet családi baráti közösségekben használók körében van.

A kedvező folyamatok területi konzekvenciáit mutatja a 56. ábra, ami az 1990-es és 2001-es hivatalos népszámlálás nemzetiségi adatai alapján készült. Az aránylatok a két adatsorban legalább 5% és/vagy 100 fő német kisebbséggel rendelkező települések változásait mutatja be aszerint, hogy a német közösségek száma 2001-re csökkent (stagnált) vagy növekedett. Emellett a fekete foltok azokat a településeket jelzik, ahol 1990-ben egyáltalán nem voltak németek, ugyanakkor 2001-ben számuk és arányuk elérte a fenti értéket.

Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a minimumot 2001-ben 200 település érte el, melyek közül 97 községben, elsősorban a Dunántúli középhegység területén, illetve néhány nagyvárosban jelennek meg tömegesen 2001-ben német közösségek. Az itt élő német közösségek kerültek a magyarországi németek közül legkorábban főként spontán, illetve földesúri telepítés során jelenlegi lakóhelyükre, így nemzeti öntudatuk is nekik a leggyengébb. Ebből következik a nemcsak jelenlegi adatok által mutatott ingadozásuk. Ugyancsak jelentős (több mint 50%-pont) növekedés figyelhető meg további 45 településen. Ezek területi elhelyezkedése hasonló az előbbi csoporthoz. Ugyanakkor viszonylag kisebb növekedés figyelhető meg az egykori „Schwäbische Türkei” déli, Baranya megyében található térségében, és figyelemre méltó az is, hogy ugyancsak itt koncentrálódik néhány nyugat-magyarországi település és Csolnok község mellett az a 28 település is, ahol csökkenés tapasztalható az 1990-es évtizedben. Emellett Baranya megyében található az a hat település is, ahol a két időpontban teljesen eltűntek a német lakosok.

Megállapítható tehát, hogy a kedvező folyamatok éppen ott nem érvényesültek, ahol számban és arányban éppen leginkább jelen vannak a német közösségek. Ez a már bemutatott nyelvi asszimiláció további, bár kétségtelen lassabb ütemű

56. ábra A magyarországi németek számának változása (1990-2001) nemzetiség szerint
 1-A németek számának változása, a-csökkenés, b-stagnálás, c-növekedés; 2-állathatár; 3-megyei határ; 4-településhatár (Forrás: Czibulka Z. 2002)

erősödését engedi sejtetni. A magyarországi németek számának örvendetes növekedése – mint láttuk – sajnos nem járt együtt közösségük országos szintű meg erősödésével. Csupán egy településen (Ófalu) teszik ki a helyi lakosság abszolút többségét, még az erős kisebbséget jelentő 40%-os arányt is csak hat, viszonylag kedvezőtlen forgalmi helyzetben lévő községben haladják meg (Németbánya, Hercegkút, Háságy, Nagynyárad, Hímesháza, Udvar). Mozaikos szórvaanyaik, továbbra is csak sejtetik korábbi területi elhelyezkedésüket. Jelenlétük még mindig Kelet-Baranyában a legerősebb. Legnagyobb közösségeik, bár növekedtek, még mindig csak Pécs városában (3036 fő) és Pilisvörösváron (2170 fő) haladják meg a 2 000 főt, és csupán további négy községben az 1000 főt (Mohács (1238 fő), Bonyhád (1150 fő), Szekszárd (1047 fő), Csolnok (1041 fő)).

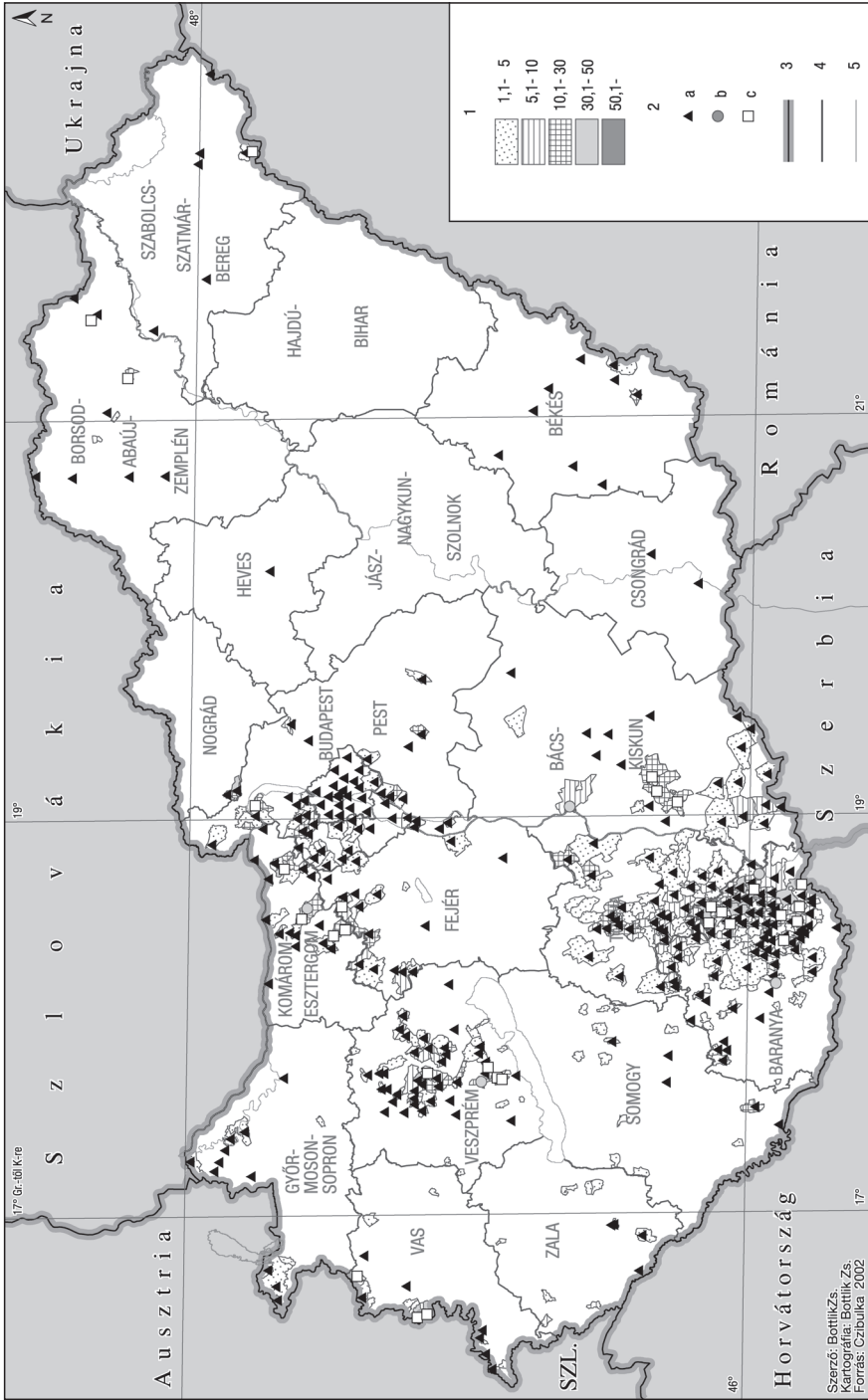
6.1.4. A magyarországi németek politikai aktivitása

A hazai németek számáról és területi elhelyezkedéséről a hivatalos népszámlálási adatok mellett a német csoportok politikai aktivitásának mértékéből is információkhoz juthatunk. Ennek legfőbb megjelenési formája a kisebbségi önkormányzatok jelenléte és fajtája.

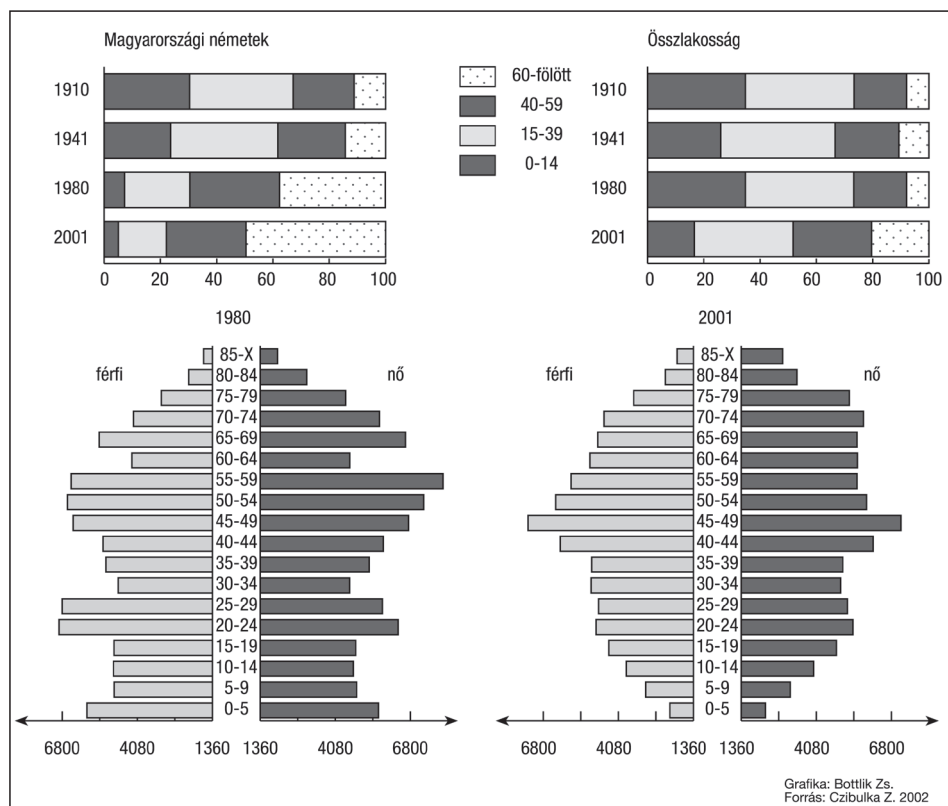
A törvény a 13 autochton (legalább 100 éve bizonyíthatóan az ország területén élő nem magyar) nemzetiségre vonatkozik (német, cigány (roma), szlovák, horvát, szerb, román, szlovén, ruszin, ukrán, lengyel, görög, örmény, bolgár). Így a legújabbban, nagyobb számban jelen lévő arab, orosz és kínai csoportokra nem.

A hazai kisebbségek, így a magyarországi németek is 1994 és 1998 után 2002-ben immár harmadszor élhetnek az 1993. LXXVII. törvény adta jogukkal, miszerint megválaszthatják saját, kisebbségi önkormányzataikat. E hivatalos testületeken keresztül intézhetik saját ügyeiket, illetve érvényesíthetik érdekeiket. A törvény szerint a kisebbségi csoportok számarányuk súlya szerint alakíthatnak közvetve, vagy közvetlenül kisebbségi önkormányzatokat.

Települési kisebbségi önkormányzatok jöhetnek létre akkor, ha egy település önkormányzati testületének több mint a felét kisebbségi jelöltként választották. *Közvetett módon* jön létre a kisebbségi önkormányzat, ha egy település önkormányzati testületének legalább 30%-át kisebbségi jelöltként választották, s e képviselők kisebbségenként legalább három fős helyi kisebbségi önkormányzatot alakítanak. A törvény szerint a választópolgárok az általános önkormányzati választások során közvetlenül is megválaszthatnak kisebbségi önkormányzatot, azokból a jelöltekből akik legalább öt kopogtató cédulát gyűjtöttek. 50 érvényes szavazattal az 1300 lakost meg nem haladó településeken három, míg 100 érvényes szavazattal az 1300 és 10000 lakosú településeken öt fős önkormányzat hozható létre.

57. ábra A magyarországi németek aránya nemzetiség szerint (2001) és kisebbségi önkormányzataik (2004)
 1-a magyarországi németek aránya (%); 2-német kisebbségi önkormányzatok és fajták, a-közvetlen, b-közvetlen, c-átalakult; 3- államhatár; 4-me-
 gyehatár; 5-településhatár (Forrás: CZIBULKA Z. 2002)

58. ábra A magyar összlakosság és a magyarországi németek korszerkezete (2001), valamint korfája (1980-2001)

(Forrás: CZIBULKA Z. 2002; KSH 1980)

A kisebbségi önkormányzati képviselők legfeljebb 120 nappal megválasztásuk után országos kisebbségi önkormányzatot is választhatnak.

A 2002-es önkormányzati választásokon a hazai németeknek 340 kisebbségi önkormányzatot sikerült alakítani, amelyek a tradicionálisnak mondható településterületeiken találhatóak (57. ábra). A legtöbb (85) német kisebbségi önkormányzat Baranya megyében található. A további önkormányzataik pedig Veszprém (43), Pest (37) és Tolna (34) megyékben.

Abban a 43 településen, ahol a német kisebbség több mint 20%-át teszi ki az összlakosságnak, mindenhol megalakították a német kisebbségi önkormányzatot. Jóllehet a 2001-es népszámlálás szerint csupán Ófalu lakosságának többsége német, 28 további településen, elsősorban Baranyában és a Dunántúli-középhegységben volt ún. átalakult német kisebbségi önkormányzat, ahol az adott település önkormányzatának többségét a német kisebbséghez tartozó képviselők alkotják. 116 további településen, ahol az összlakosság 1-20%-a német, általában érdektelen

volt a szavazás, ugyanakkor, ahol a németek szórványban (a németek aránya még az 1%-ot sem éri el) vannak (Budapest kerületeiben, vagy nagyobb városokban) 112 német kisebbségi önkormányzat alakult, ami a saját érdekérvényesítésnek különösen fontos manifesztuma.

Megállapítható tehát, hogy a magyarországi németek számának növekedése mellett politikai aktivitásuk is fokozódik, hiszen olyan helyen is igény mutatkozik a kisebbségi önkormányzatok megalakítására, ahol számuk és arányuk a népszámlálás adatai szerint nem jelentős. Az önkormányzatok tehát az identitás, a kulturális kötődés egyfajta kifejeződéseként jelenhetnek meg. Ez a közeljövőben annál is inkább fontos, mert a németiség számának ígéretes növekedése ellenére közösségeik nyelvi asszimilációja, valamint településterületük egyre gyorsuló regressziója a legutóbbi népszámlálást megelőző évtizedben is tovább folytatódott. Így esetükben a területi autonómia teljesen irreális, ezért a kisebbségi önkormányzatok lehetnek az egyre inkább elöregedő német kisebbségi közösségek (58. ábra) további egzisztálásának egyik legfontosabb biztosítékai.

6.2. NEMZETI IDENTITÁSOK ÁRNYÉKÁBAN – AZ ERDÉLYI SZÁSZOK ETNIKAI FÖLDRAJZI HELYZETE

Erdély déli területén Segesvárról Nagyszeben felé autózva a dimbes-dombos tájon kis falvakon át vezet az utunk. Szokatlan stílusú, sok esetben vastag falakkal körülvett, egész erődnek tetsző templomok mellett nagyobb, egykor talán szebb napokat látott parasztházak hosszú sora jellemzi ezeket a településeket. Ez a egykori Királyföld, az erdélyi szászok lakóhelye. Ma azonban hiába próbálkozunk, németül legfeljebb a helyi iskolák német tanáraival, esetleg nagy ritkán egy-egy, az evangélikus istentiszteletről jövő, a helyi német (szász) nyelv dialektusát beszélő idős emberrel tudunk szót váltani. Az utca képet ma már inkább az utóbbi évtizedekben tömegesen betelepülő, a kivándorló szász lakosság házaiba beköltöző cigány (roma) lakosság, illetve annak életmódja határozza meg.

Kik voltak, honnan jöttek a német nyelv egy sajátos változatát beszélő, ám az össznémet identitás sodorvonalától távol levő, a német etnikai törzsterülettel azonban évszázadokon át intenzív kulturális kapcsolatot tartó, közös csoporttudattal rendelkező, erdélyi szászok? Mi okozza a történelmi távlatokban gyorsnak mondható szülőföldjükéről történő kivándorlásukat és ezzel egy időben erre a tájra évszázadokon át jellemző társadalmi képnek a hirtelen megváltozását. Erre keressük a választ az alábbi fejezetben.

A középkor derekán az Elbától nyugatra lévő térségben a termőföldek szűkös volta miatt fellépő relatív túlnépesedés, a birtoktestek szétaprózottsága, valamint az erősödő földesúri kötöttségek következtében tömegesen áramlott a lakosság a ritkábban lakott, kedvezőbb éghajlatú, így a mezőgazdaság számára is jobb adottságokkal rendelkező, keletebbre fekvő tájak felé. Az európai történelem egyetlen olyan korszaka ez, amikor az adott társadalmi és gazdasági környezetben ezek a tájak jelentettek vonzerőt.

A folyamat leginkább a germán lakossággal rendelkező területeket érintette. Ennek a tömeges migrációnak eredményeként kerül számottevő, elsősorban német nyelvű lakosság a mai Lengyelország és a Baltikum területére, akik asszimilálták részben az itt élő szláv és balti népeket. A telepések, az ún. „hospesek” között természetesen voltak kézműves, kereskedő elemek is, akik a magukkal hozott kiváltságaik helyi urak által történő elfogadtatásával alapítottak településeket és járultak hozzá a helyi városhálózat kialakulásához és későbbi továbbfejlődéséhez (GÜNDISCH, K. (HRSG.) 1991).

6.2.1. Az erdélyi szászok letelepedése

Az ebbe a folyamatba illeszthető első betelepülők a Kárpát-medencében bányászok voltak, akik az Alsó-és Felső-Magyarországi bányavárosok alapításában

játszottak fő szerepet. Ugyancsak a Felvidékre telepedtek az első nagyobb német csoportok is. Ők a szepességi szászok, akik többé-kevésbé összefüggő településterülettel és kiváltságokkal rendelkeztek.

Máig érvényes elnevezésük nem korábbi lakhelyükre, hanem magukkal hozott jogaikra, az ún. szász városalapítási jogra utal, amely elnevezést Magyarországon az ebben az időben az országba érkezett jövevényekre terjesztettek ki. Kibocsátó területüket pontosan nehéz körülhatárolni. Nyelvészeti kutatásokból a legvalószínűbbnek az látszik (mivel az erdélyi szászok nyelvi dialektusa leginkább a Luxemburg tágabb környezetében beszélt dialektusokkal rokonítható), hogy a Flandriába is átnyúló területekkel rendelkező Kölni és Trieri érsekség térségéből jöhettek. A többségében inkább német nyelvű telepések mellett, így flamandok és vallonok is lehettek az Erdélyben letelepülők között (ILYÉS Z. 2008). Egyes vélemények szerint nagy részük keletre való vándorlásuk során megállt a magdeburgi érsekség területén és Szilézia, valamint a Szepesség érintésével érkezett Erdélybe (WAGNER, E. 1990).

A fenti nagy, Európa keleti része felé irányuló migrációs hullámmal ellentétben a felvidéki németek, illetve az erdélyi szászok letelepedése nem spontán foglалás eredménye: II. Géza magyar király hívására érkeztek az országba és települtek le, Nagyszebent megalapítva, elsősorban Erdély déli részén. A 12. század közepétől a 13. század közepéig tartó folyamatos beáramlás háttérben leginkább az állt, hogy a korabeli Magyarországon szükség volt jó mezőgazdálkodási módszerekre, kézműipari termékekre, valamint a kereskedelem fellendítésére. Emellett a király érdekelt volt a ritkán lakott területek benépesítésében, illetve a stratégiaileg fontos határvidék biztosításában is.

Az első telepések a Déli-Kárpátok északi előterébe, az Olt völgyébe érkeztek, és lakták be a Brassó közelében fekvő Homoróddaróctól Szászvárosig terjedő térséget. Nem sokkal később húzódtak fokozatosan az ettől a sávától északra lévő, a Hortobágy és mellékfolyói által szabdalalt dombsági térszínek irányába egészen a Küküllő völgyéig. Vitatott a Beszterce környékén a Keleti-Kárpátok legfontosabb hágói (Radnai-, Beszterce-hágó) közelében lévő erdélyi szász települések keletkezési ideje. Egyes vélemények szerint talán a dél-erdélyi települések előtt jöhettek létre (HARTL, H. 1979).

A Nagyszeben környékén folyamatosan teret nyerő erdélyi szászok a Német Lovagrend behívásával és Brassó környéki letelepítésükkel jelentős utánpótlást kapnak. Az 1190-ben egy brémai és lübecki polgárok által alapított, ún. gyógyító közösségből alakult rendet II. András királyunk hívta be. A közvetlenül a Szentszék alá tartozó, katonai tapasztalatokkal rendelkező rendtől kiváltságok fejében a már említett feladatokon túl a kereszténység kunok közötti terjesztését, ezzel együtt a magyar politika hatósugarának kiterjesztését várták el. A rend természetesen telepítéseket is végzett: nemcsak a Német Birodalom-

ből szerzett munkáskezeket, hanem a már meglévő Nagyszebeni térségekből is. Emiatt hamar kialakult közösségi tudatuk a többi erdélyi szász lakossal. Történetük a Kárpátok kanyarulatában nem bizonyult tartósnak, mert túlzott önállósodási törekvéseiket a király nem nézvén jó szemmel: 1225-ben kiűzte őket. Tevékenységük ugyanakkor az erdélyi szászok barcasági megerősödésének alapját rakta le.

6.2.2. Az erdélyi szász identitás alapjai

A betelepüléssel járó kiváltságok, valamint ez alapján a későbbi önkormányzat keretei következményeként a 13. század végére alakult ki, illetve szilárdult meg az erdélyi szászok három, jóllehet csupán többé-kevésbé *összefüggő településterülete*, amely több száz év múltán, egészen a közelmúltig követhető. Ezek közül a legnagyobb a Nagyszeben központú ún. Királyföld (Königsboden), a Brassó központú Barcaság (Burzenland), illetve a Beszterce-vidék Erdély keleti szegletében Beszterce központtal (Nösnerland).

Az erdélyi és szepességi szászok, a bányavárosok német lakosaival együtt – ellentétben a korábban a magyar honfoglaláskor a Kárpát-medencében lakó szlávok nagy részével, illetve a betelepülő besenyőkkel, kunokkal –, az első olyan csoport a Kárpát-medencében, akik nyelviileg nem asszimilálódtak a középkorban még jelentős többségben levő magyarsághoz.

Az erdélyi szászok közösségtudatának alapját, a kiváltságaikat a II. András által részükre kiadott *szabadságlevél*, az ún. Andreanum képezte, amely a maga nemében a legjobban kidolgozott ilyen dokumentum, amelyet Európa keleti része felé igyekvő fent említett hospesek kaptak. A több helyről érkező telepesek így válnak privilegizált szövetséggé, ami korábbi kulturális közegük legfőbb manifesztuma – *germán nyelvük* – mellett kezdetben a legfontosabb csoportképző tényező volt. Ennek területiségét jelzi az a tény, hogy ezek a kiváltságok, jogok kezdetben csak meghatározott térben a betelepülés kezdetétől a 14. századig folyamatosan bővülő területen, a *Királyföldön* érvényesek.

A szabadságlevelet, illetve az ezzel együtt járó önkormányzatot később Károly Róbert, Nagy Lajos és Luxemburgi Zsigmond is megerősítette, illetve hatáskörét más, erdélyi szászok által lakott területre is kiterjesztette, mígnem Mátyás 1486-ban az összes erdélyi szász településre érvényesnek nyilvánította. Így jött létre az „Universitas Saxorum” (Szászok Összessége) a szászok jogi egysége (GÜNDISCH, K. 1998).

Együvé tartozásuk további eleme az a tény is, hogy már 12. század végén önálló szebeni prépostságot alapíthattak. Miután az erdélyi püspök nem nézte jó szemmel teljes önállóságukat, így közvetlenül az esztergomi érsekség alá volt rendel-

ve. Ez a többé-kevésbé nagyobb mozgástérrel rendelkező egyházi szervezet tette lehetővé, hogy az erdélyi szászok a reformáció idején kollektíven elfogadva a lutheri tanokat, *evangélikussá* válva a vallási egység révén a többi erdélyi nemzetiségtől immár vallásukban is különbözzenek. Emellett az evangélikus egyház-szervezetnek a későbbiek során egyre erősödő mértékben az oktatási feladatok ellátásában vállalt szerepe sem elhanyagolható.

Az együvé tarozás tovább erősödött azzal a *gazdasági potenciállal*, amit a Havasalföld felé tartó kereskedelemben viselt pozíciójuk miatt élveznek. Az erdélyi szász területek töretlen gazdasági fejlődését a Török Birodalom 13. századtól folyamatos balkáni terjeszkedése, ezzel együtt folyamatos Erdélybe történő betörései az alacsonyabb térszíneken, folyó völgyekben lakó erdélyi szászok településeinek feldúlása fékezte, majd egyre inkább akadályozta (E folyamatok eredménye hogy a szász településterület súlypontja Szászsebes térségéből a Küküllő dombtság területére került át; ugyancsak ekkor keletkeztek az első erődített templomok is). Ennek ellenére a szászok társadalmi helyzetének megszilárdulását Erdélyben jelzi *politikai erejük növekedése* is, miután az 1437-ben létrejött Kápolnai Unió dokumentuma a magyar nemesek és székely előkelők mellett a szász városi patríciusokat is egyenrangú félként jegyezte (ROTH, H. 1999).

Ezzel a történelmi mozzanattal az erdélyi szászok társadalma végérvényesen vált a korábban privilegizált csoportból rendi nemzetté. Olyan társadalmi csoporttá tehát, amely az adott társadalmi szituációban politikai érdekei alapján szerveződött. Ilyen formán pedig csak távoli, áttételes kapcsolatban állt csupán a későbbi korokban, más elvek alapján definiált etnikai csoporttal.

Később, a speciálisan az erdélyi szászokra már a korai időszakban is jellemző nagyszámú *közösségi szervezet*, illetve a 19. század közepétől alakuló *egyesületek* is tovább erősítették az erdélyi szász társadalom minden rendű és rangú tagjának közös csoporttudatát.

E fentiek együttesen okozzák azt a tényt, hogy számarányukhoz képest sokkal nagyobb szerepet játszottak Erdély gazdasági-, politikai-és kulturális életében, ami a nyelvi és kulturális asszimiláció ellen védte közösségeiket. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert az Erdély területén élő etnikumok közül csupán a szászok nem tudták számukat lényegesen növelni a kora újkor során (NYÁRÁDY R. K. 1996). Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt is, hogy a fent említett, a feudalizmus kiváltságrendszerébe illeszkedő csoporttudatuk alapjai erősen különböznek a modern európai nemzetfejlődés ismert irányainak főbb áramlataitól. A fent említett privilégiumok lényegében feudális autonómiák, amelyek megvédték őket a többségi – eltérő – kultúrákban való föloldódástól.

6.2.3. Helyzetük a modern nemzetállamok kialakulásának korában

A rendi nemzetet, mint a társadalmi csoportképződés alapját a kora újkorban a gazdasági, politikai fejlődés alapvetően rengette meg. Így az Elbától keletre eső térségre jellemzően a 19. században jelentek meg az erdélyi szászok társadalmi közegének és földrajzi térségének közelében a társadalmi csoportok integrációját más aspektusból zászlajukra tűző ideológiák. A nyugat-európai *államnemzettől* eltérően itt a nemzeti sajátosságok a „mi” tudatot, a környezettől való különbségeket leginkább a közös származástudat, a közös kultúrát hordozó szokások, a nyelv, esetenként a vallás jobban kifejezte (*kultúrnemzet*). Emellett sok esetben fontos volt a középkorban már létező államokra, államkezdeményekre való történelmi emlékezet is, ami erősebb keretet alkotott, mint az amúgy gyenge, dinasztikus alapon létrejövő térségben ekkor működő birodalmak

Így került szembe folyamatosan az erdélyi szászok rendi nemzeti kategóriákon nyugvó közösségtudata a 18. század végén kezdődő, a reformkorban lendületet kapó, majd a kiegyezés után egyre inkább felgyorsuló, a térségben sajátos, modern, magyar nemzettudat kialakítására törekvő szándékokkal.

A magyar nemzetállam törekvéseinek sodrában helyét kereső evangélikus erdélyi szász lakosság ezért a 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején a katolikus Habsburg császárt támogatta, identitása középkorban gyökerező alapjainak további biztosítását várva a magyar nemzeti mozgalommal szemben. A helyzetet alapjaiban az 1876-os közigazgatási reform változtatta meg, amikor az egységes szász területet integrálták a magyarországi megyerendszerbe. A közvetlen szász önkormányzatiság megszűnése és ezzel együtt az erdélyi szászok elismert rendi nemzetből történő nemzeti kisebbséggé válása mellett ez időtől a szász lakosság immár csak helyenként összefüggő dél-erdélyi településterülete több vármegye részeként funkcionált tovább (KRONER, M. 1997).

Ugyanakkor a szász lakosság az igen gazdag kulturális hagyományaira, nevezetesen jól működő középiskoláira, közösségi szervezeteire, egyesületeire, valamint a német nyelvterülettel való igen intenzív kapcsolataira és ekkor még meglévő, gazdasági erejére támaszkodva őrizte tovább a többségtől különböző identitását (PHILLIPPI, P. 1994).

6.2.4. A 20. század viszontagságai

Az első világháborút lezáró békediktátumok következtében az erdélyi szász lakosság településterülete teljes egészében Romániához került, ahol a Nagy-Románia területén csak 76%-os többségben lévő románság a területi alapon létrejött törékeny állami egységét leginkább a megszerzett térségek etnikai homogenizációjával kívánta erősíteni.

Identitásuk ilyen formán való megrendülése hajtja az erdélyi szászokat a Németország határain kívül levő, identitásfejlődésével hasonló utat bejáró további német nyelvű csoportokkal együtt a katonailag megerősödő hitleri Németország karjaiba. A már kezdetben kétségesnek tűnő, végén tragédiába torkolló folyamat a német gazdasági érdekeket kívánta a térség országaiban érvényre juttatni, a közép- és kelet-európai térség ún. népi németjeinek identitását a németországi németiség kulturális identitásához kapcsolva.

A második világháború idején az egykori erdélyi szász területeket megosztották Magyarország és Románia között, így a két csoport sorsa e vérzivataros időkből eltért egymástól. Az erdélyi szászok közül is sokan álltak be a Waffen SS soraiba, illetve szerveztek a Wehrmacht oldalán küzdő kontingenseket (ELSEN, J. 1993). A harcolók a fegyverletétel pillanatában német földön a német hadsereg mellett harcoló nagyszámú, ám nem német állampolgárokként sokszor évekig rendezetlen helyzetű csoportok a vasfüggöny leereszkedése idején elszakadtak szülőföldjüktől. Az 1950-es években ez volt az erdélyi szászok – Németországba először családjegyesítés címén történő – kivándorlásának alapja.

A háború végeztével, a kollektív bűnösség hamis érvrendszere alatt a térség (Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, részben Magyarország) német lakosságát államilag szervezett módon, erőszakkal Németországba telepítették. Más sorsra jutott azonban a nagyszámú romániai bánáti sváb és erdélyi szász lakosság. A Duna-deltába való ideiglenes kitelepítés, vagyonvesztés, a földosztásból való kimaradás és más egyéb lelki presszió mellett nem kellett az országot kollektívan elhagyniuk. A családjegyesítéseket leszámítva számottevő Németországba történő kivándorlás az 1960-as évektől már nem volt jellemző körükben.

A második világháború után a szocializmus kiépítésének idején Romániában is a térség többi, szovjet érdekszférába került országához hasonlóan, a magántulajdon felszámolása, az intenzív iparosítás a gazdasági autarkiaért való törekvés újabb pressziót jelentett az ország minden kisebbsége, így az erdélyi szász közösségek számára is. A társadalom proletarizálása a még ebben az időben is igen strukturált társadalommal rendelkező erdélyi szászokra mérte a legnagyobb csapást. Az ország bezárkózása sem kedvezett a világra nyitottabb, kulturális kapcsolatokat a német etnikai törzsterülettel hagyományosan ápoló szászoknak. Ebben paradox módon csak az 1977-es román-német megállapodás hozott változást. Az ország egyre növekvő gazdasági nehézségeinek hatására a családjegyesítés égisze alatt egyre inkább fokozódó kivándorlási hajlandóság miatt döntött úgy Ceaușescu Romániája, hogy cserébe a „képzési díjukat” kéri a Németországba kivándorolni szándékozó személyektől, amit a német kormány elfogadva és kifizetve, lényegében a román államnak fizetett fejkvótával tette könnyebbé a kivándorlást (WAGNER, E. 1983).

Sajnos a térség országaiban lezajló politikai fordulatának sorába illeszkedő romániai rendszerváltás sem hozott ebben a kérdésben számottevő változást.

Ceausescu 1989-es elűzése után az erdélyi szászok exodusa tragikus gyorsasággal élénkült meg, amelynek során több ezren hagyták el Romániát a jobb élet reményében.

6.2.5. Társadalmi erózió, kivándorlás

Amint látható, a szocializmus idején teljesedett be az erdélyi szászok identitásának 20. században elkezdődött eróziója. A mezőgazdaság kollektivizálása, valamint a szocialista iparosítás legérzékenyebben az erdélyi szász társadalmakat változtatta meg. A mezőgazdasági árutermelő parasztság és a világra nyitottan tekintő, évszázadok óta önkormányzattal rendelkező polgárság egyensúlya felbomlott. Így gazdasági erejük alapjától fosztották meg, illetve a korábban jól működő határokon átnyúló kulturális kapcsolataiktól zárták el őket. Emellett hagyományos városi terekben erős kisebbségi helyzetbe szorítva, valamint rurális terek belső perifériává züllesztése miatt tömegesen választották a jobb étellel kecsegtető németországi kivándorlást.

A romániai németek, így az Erdélyben élő szászok jelentősebb exodusa az 1980-as években kezdődött, amely folyamat az 1989. decemberi politikai fordulat után gyorsult föl rohamosan (LEBOK, U. 1996). Ezzel egyidejűleg változott meg látványosan az erdélyi szász települések társadalmi környezete is.

A már régóta a gazdasági periférián vegetáló térség lakosságának tömeges kivándorlás okozta demográfiai vákuumába ugyanis, az egyébként az egész térségben a társadalmi perifériára szorult/szorított cigányság áramlott be nagy számban. A számukra idegen környezetben nem sikerült gyökeret verni, így az erdélyi szászok épített környezete, leszámítva az időközben a Világörökség listájára felvett néhány objektum kivételével, kultúrhordozók híján lassan az enyészeté lesz.

6.2.6. Nagy-Küküllő megye etnikai térszerkezete a 19–20. században – Esettanulmány

A fenti folyamatokat, illetve azok egy részét, egy több szempontú etnikai földrajzi vizsgálat során egy esettanulmány keretében tudjuk alátámasztani. A klasszikus etnikai földrajzi elemzést követően a Nagy-Küküllő-megyei erdélyi szászok településterületének lehatárolását, illetve annak változását mutatjuk be, majd az egyes nemzetiségek egymáshoz, illetve az összlakossághoz való viszonyát egyenlőtlenségi mutatók alapján is vizsgáljuk. E vizsgálatok lehetőséget adnak a folyamatok történelmi dimenzióba helyezésével nemcsak az etnikai térszerkezet jelenlegi állapotának felmérésére, valamint annak változásának követésére, hanem a nem kompakt egységben élő csoportok településterületei súlypontjai-

nak, esetleg tömbösödés jeleit mutató nyelvszigeteinek egzakt ábrázolására is. Az egyenlőtlenségi mutatók alkalmazása pedig rávilágíthat az asszimilációs nyomás, illetve a multikulturális jelleg változásának, vagyis a társadalom mélyebb rétegeinek területi dimenzióira is.

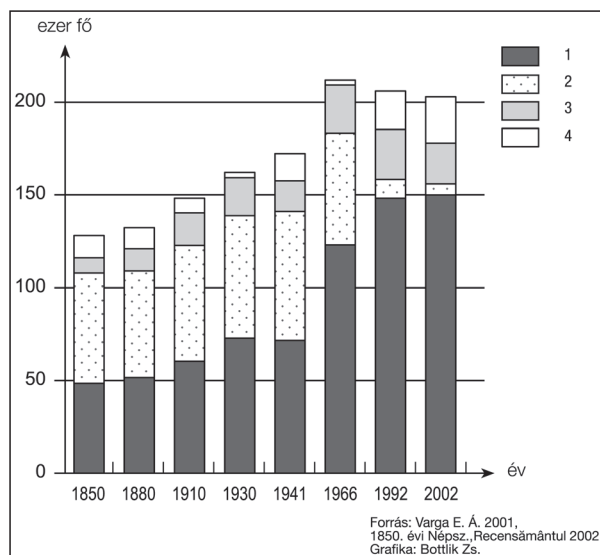
A Kárpát-medencében levő célterület kiválasztásánál a fenti vizsgálati dimenziók okán fő szempont volt a területen élő, jelentős számú német anyanyelvű erdélyi szász lakosság mellett több más népcsoport jelenléte is. Ilyen térség az erdélyi szászok tradicionális településterületén dél-Erdélyben, az egykori Királyföldön található (FEILCKE, CH. M. 1997). Ez a terület az 1876-os közigazgatási reform keretében történő fölosztása következtében több magyar vármegye része lett. Így a vizsgálat csupán az egykori Királyföld egy részének a vizsgálatba vonását teszi lehetővé, amennyiben egy közigazgatásilag is jól körülhatárolható területet választunk. Így esett a választás az egykori Nagy-Küküllő vármegyére, ahol az egykor domináns német anyanyelvű erdélyi szászok mellett több, más anyanyelvű lakosság (elsősorban román, kisebb részt magyar) is él.

6.2.6.1. Nagy-Küküllő megye etnikai térszerkezete

Nagy-Küküllő megye lakosságának etnikai térszerkezetét az 1850-es erdélyi népszámlálástól egészen a 2002-es népszámlálás időpontjáig a történelmi korszakok szerint négy, a lakosság anyanyelvi megoszlását mutató adatsorai alapján (1880–1910–1966–1941–2002) mutatjuk be (VARGA E. Á. 1992).

Az időintervallum kiindulópontja a 19. század első felének demográfiai és etnikai helyzetét tükrözi. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a megye etnikailag igen vegyes, négy nemzetiség (németek, románok, magyarok és az egyéb kategóriába sorolt, többnyire cigány lakosság) lakóhelyéül szolgált. Abszolút többséget ekkor egyetlen népcsoport sem ért el (59. ábra). A megye lakosságának relatív többségét az ekkor már majd 700 éve itt élő, az ún. Királyföldön különleges jogokat élvező erdélyi szászok alkotják (46,3%), akik leszámítva a megye legdélibb, valamint a megye Olt folyótól keletre az említett kiváltságos területen kívül fekvő térségeit, majd minden településen jelen voltak (GÖLLNER, E. 1972). Legnagyobb közösségeik elsősorban a megyében levő két nagyobb városban, Segesváron (4777 fő), illetve Medgyesen (2986 fő) és a járási székhelyeken (Nagysink (1481 fő), Szentágota (1857 fő), Kőhalom (1541 fő)), valamint néhány Küküllő-völgyi településen (Berethalom (1460 fő), Szászmuzsna (1012 fő), Kisselyk (1140 fő), Szászkézd (1218 fő)) találhatóak (60. ábra).

Csupán néhány százalékponttal követi őket a második legnépesebb közösség, a románság majd 40%-os részarányal, akik már a középkor idején, mint olcsó munkaerő kezdtek beszivárogni a kiváltságos Királyföldre. Miután migrációjuk egyenletesen érintette a területet, hasonlóan az erdélyi szászokhoz, a románok is

59. ábra Nagyküküllő megye lakosságának etnikai összetétele (1850-2002)
1-románok; 2-erdélyi szászok (németek); 3-magyarok; 4-egyebek (leginkább cigány (roma))
(Forrás: Varga E. Á. 2001; 1850. évi Erdélyi népszámlálás; Recensământul populației și locuințelor la 18 martie 2002, Institutul Național de Statistică)

egyenletesen lakják be ekkor a vizsgált térséget. Az általában közepes nagyságú (300-600 fős) román csoportok közül a legnépesebbek a két városban, Segesváron és Medgyesen találhatóak, ám nagyságuk ekkor még a 2000 főt sem érte el (1742, illetve 1710 fő). Az egyéb kategóriába sorolt nemzetiségek 9%-ot, a jelentősebb számban a megye keleti területén néhány településen élő magyarok pedig alig több mint 6%-ot tesznek ki az összlakosságból. Az egyéb lakosság jöllehet majd mindegyik településen jelen van, legnagyobb közösségei csupán három esetben haladják meg a 300-at (Szentágota 355 fő, Nagysink 348 fő, és Segesvár 302 fő). Ugyanakkor a jelentősebb magyar csoportok lényegesen nagyobbak, bár az 1000 főt csupán egy esetben érik el (Halmágy 1129 fő) (60. ábra).

A 19. század második felében, illetve a 20. század elején a megye etnikai képe csupán alig észrevehetően változott, jöllehet még mindig a erdélyi szászok alkották az összlakosság relatív többségét, ám arányuk csökkent, így közelített az előző időponthoz képest arányukat növelő románokéhoz (60. ábra). E tény alacsonyabb természetes szaporodásukban keresendő. Bár látványos arányvesztést nem szenvedtek el, leginkább az etnikai kontaktzónákban, a megye déli területein veszítik el abszolút vagy éppen relatív többségüket. Az 1867-es kiegyezést követően Magyarország Habsburg Birodalomban való megerősödését jelzi, hogy a magyarság megyén belüli aránya majdnem megkétszereződött, ugyanakkor az egyéb kategóriába sorolt csoport ugyanekkora mértékű arányvesztést könyvelhetett el. Ezzel együtt a különböző nemzetiségek területi elhelyezkedésében nem történt

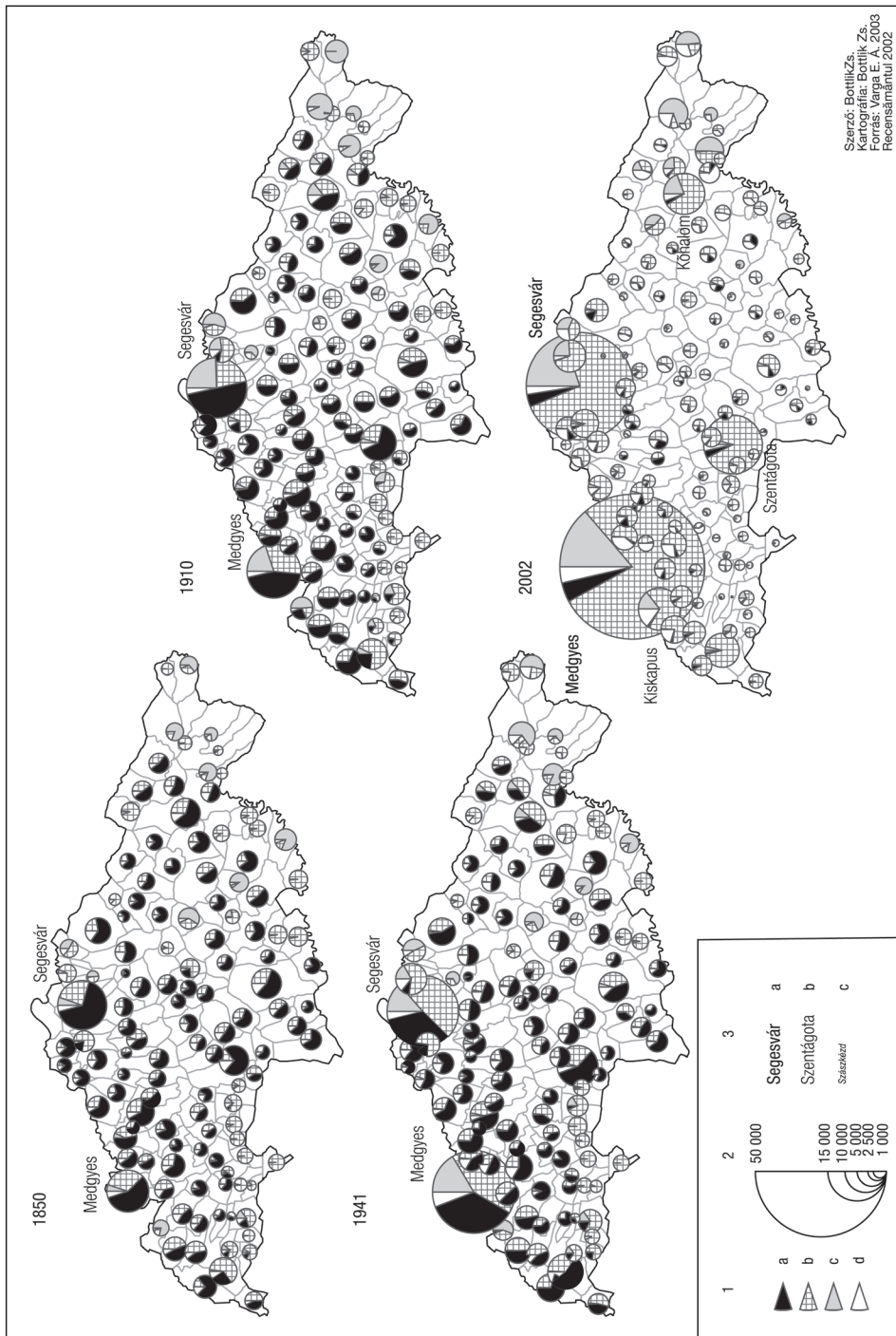
60. ábra Nagy-Küküllő vármegye településeinek etnikai összetétele (1850-2002)

(következő oldal)

1-a lakosság etnikai összetétele, a-erdélyi szászok (németek), b-románok, c-magyarok, d-egyebek (leginkább cigány (roma)); 2-a lakosság száma (%); 3-település nagyság, a- 25 000 fő fölött, b-10 000 fő fölött, c-5 000 fő fölött (Forrás: Varga E. Á. 2001; 1850. évi Erdélyi népszámlálás; Recensământul populației și locuințelor la 18 martie 2002, Institutul Național de Statistică)

látványos változás, jóllehet a nagyobb közösségek, főleg a városokban, illetve a Küküllő-völgyben növekedtek. Különösen a magyar lakosság esetében, ami részben a magyar adminisztráció városokban lévő megerősödésének volt köszönhető. A demográfiai folyamatok a két világháború közötti időszakban érzékelhetőbb fordulatot vettek. Az ezeket a folyamatokat tükröző 1941-es adatok, látványos változásokat még mindig nem hoznak, de már a románok alkották a megye lakosságának relatív többségét. Ez erőteljesebb vitalitásuk mellett nemcsak a környék, hanem a távolabbi rurális térségekből is a megyében lévő városokba (leginkább Medgyesre és Segesvárra) való bevándorlásuknak volt köszönhető, ami vélhetően a román adminisztráció helyzetbe kerülését jelenti.

A második világháború utáni időszakot követően az 1966-ban lezajlott népszámlálás adatsorait vizsgáltuk. Ennek demográfiai adatai a vizsgált időintervallum legnagyobb arányú népességnövekedését (23 százalékpontos) regisztrálták a célterületen. A népességmozgás főleg a Küküllő-völgyében lévő, már a korábbi időszakokban is nagyobb létszámú népességgel rendelkező városok (Medgyes, Segesvár lakossága ebben az időszakban duzzad föl jelentősen), illetve új ipari települések (Kiskapus), valamint az egykori megye déli-, délkeleti részében lévő alsó fokú központok (Kőhalom, Szentágota) irányába figyelhető meg. Az eddig bemutatott tendenciákkal ellentétben érzékelhető változások következtek a térség etnikai összetételében is. Főleg az intenzív szocialista iparosítást kísérő migrációs folyamatok következményeként a román lakosság városok felé történő beáramlása miatt számuk és arányuk is jelentősen megnőtt (SICK W. D. 1968). Itt találjuk legnagyobb csoportjaikat is (Medgyes 27 862 fő, Segesvár 16 125 fő, Szentágota 4 954 fő), jóllehet az egyéb területen lévő közösségeik, bár növekedtek, leszámítva néhány, már a korábbi időszak során nagyobb létszámú települést (Kiskapus 4222 fő, Nagyselyk 3195 fő, Kőhalom 3138 fő, Fehéregyháza 2409 fő) meg sem közelítették ezek nagyságát (pl. Asszonyfalva 1656 fő, Dános 1569 fő, Baráthely 1523 fő). A magyar lakosság jelentős térnyerése is nagyrészt városi közösségeik növekedésével magyarázható. Ettől kezdve pedig a vizsgált területen a románok, illetve a magyarok jelentős százaléka Medgyesre és Segesváron koncentráldott. Ezzel ellentétben a korábbi időszakokban a terület etnikai arculatát meghatározó erdélyi szászok jelentősen visszaszorultak (60. ábra). Ez a folyamat részben a német anyanyelvű lakosság második világháború alatti elmenekülésével, 1945 utáni elhurcolásukat követő veszteségeikkel, illetve később az 1950-es években,

Szerző: Bottlik Zs.
 Kartográfia: Bottlik Zs.
 Forrás: Varga E. A. 2003
 Recensátmű 2002

61. ábra Az erdélyi szász lakosság száma és aránya Nagy-Küküllő vármegye területén (1850-2002) (következő oldal)

1-az erdélyi szász lakosság aránya (%); 2-az erdélyi szász lakosság száma (fő); 3-nagyobb erdélyi szász (német) közösségek, a- 3 000 fő fölött, -1 500 fő fölött, c-1 000 fő fölött (Forrás: Varga E. Á. 2001; 1850. évi Erdélyi népszámlálás; Recensământul populației și locuitorilor la 18 martie 2002, Institutul Național de Statistică)

a családgyesítés égisze alatt Németországba való kivándorlásukkal áll összefüggésben. Az egyéb lakosság adatai sajnos értelmezhetetlenek, mivel a népszámlálás során vélhetően valamely másik (leginkább román, kisebb részt magyar) nemzetiséghez tartozónak vallották magukat.

Az 1980-as, még inkább a romániai forradalmat követő 1990-es évek folyamatai sejtetik a legdrasztikusabb változásokat, amelyek nemcsak a lakosság etnikai megoszlását, hanem az etnikai térszerkezetét is átalakították a vizsgált egykori megye mai területén, és amelyek főként a térség eddigi etnikai arculatát leginkább meghatározó erdélyi szászokat érintették. Kivándorlásuk már a második világháború alatt elkezdődött, s bár az ezt követő években folytatódott, a szocialista Romániából az 1950-es és 1960-as években csak kevesek vándoroltak ki. A már említett 1977-es német-román megegyezés alapján azonban az 1980-as évek első felétől kezdődően, majd az 1989-es fordulat után tömegessé vált a erdélyi szászok Németországba történő kivándorlása. Ez a folyamat elsősorban a fiatal generációkat érintette, aminek következtében a mai Románia nemzetiségei közül a németek korstruktúrája a legkedvezőtlenebb.

A kedvezőtlen tendenciákat már a fordulatot követő népszámlálás alapján is követhetjük (WAGNER, E. 1995). 1992-ben számuk az 1941-es érték egy hetedére (10177 fő), arányuk a vizsgált területen 5% alá csökkent. Jellemző, hogy csupán 19 településen talált az 1992-es népszámlálás 100 főnél nagyobb erdélyi szász közösséget, melyek közül a legnagyobbak továbbra is Segesváron (1327 fő), illetve Medgyesen (2753 fő) találhatóak. E két városon kívül jelentősebb nagyságú erdélyi szász közösség csupán Szentágotán (415 fő) él, míg a többi erdélyi szász csoport még a 300 főt sem éri el. A 2002-es adatsorok pedig szinte teljes eltűnésüket regisztrálják: a vizsgált területen számuk ekkor már csupán 3245 fő, arányuk 1,68%, 100 főt meghaladó legnagyobb közösségük száma pedig csupán 4 (Medgyes (934 fő), Segesvár (545 fő), Szentágota (165 fő), Almakerék (122 fő)) (60. és 61. ábra).

6.2.6.2. Az erdélyi szászok településterületeinek változása Nagy-Küküllő megyében

A fenti klasszikus etnikai földrajzi elemzés mellett elsősorban a vizsgált, főként szórványban élő etnikumok lehatárolását tekintettük kutatásaink fő céljának. Ez a szomszédsgási index segítségével történt, amely mutatót a települések német anyanyelvű lakosságának arányszáma alapján állítottuk elő. A mutató kialakí-

62. ábra Az erdélyi szász lakosság nyelvszigeteinek elhelyezkedése Nagy-Küküllő vármegyében (1850-2002) (következő oldal)

1-az erdélyi szász lakosság aránya, a-75% fölött, b-50-75% között, c-50% alatt; 2-az erdélyi szász lakosság száma; 3-a szomszédsági mutató értéke; 4-a tömbök határai 5-az altömbök határai (Forrás: Varga E. Á. 2001; 1850. évi Erdélyi népszámlálás; Recensământul populației și locuințelor la 18 martie 2002, Institutul Național de Statistică)

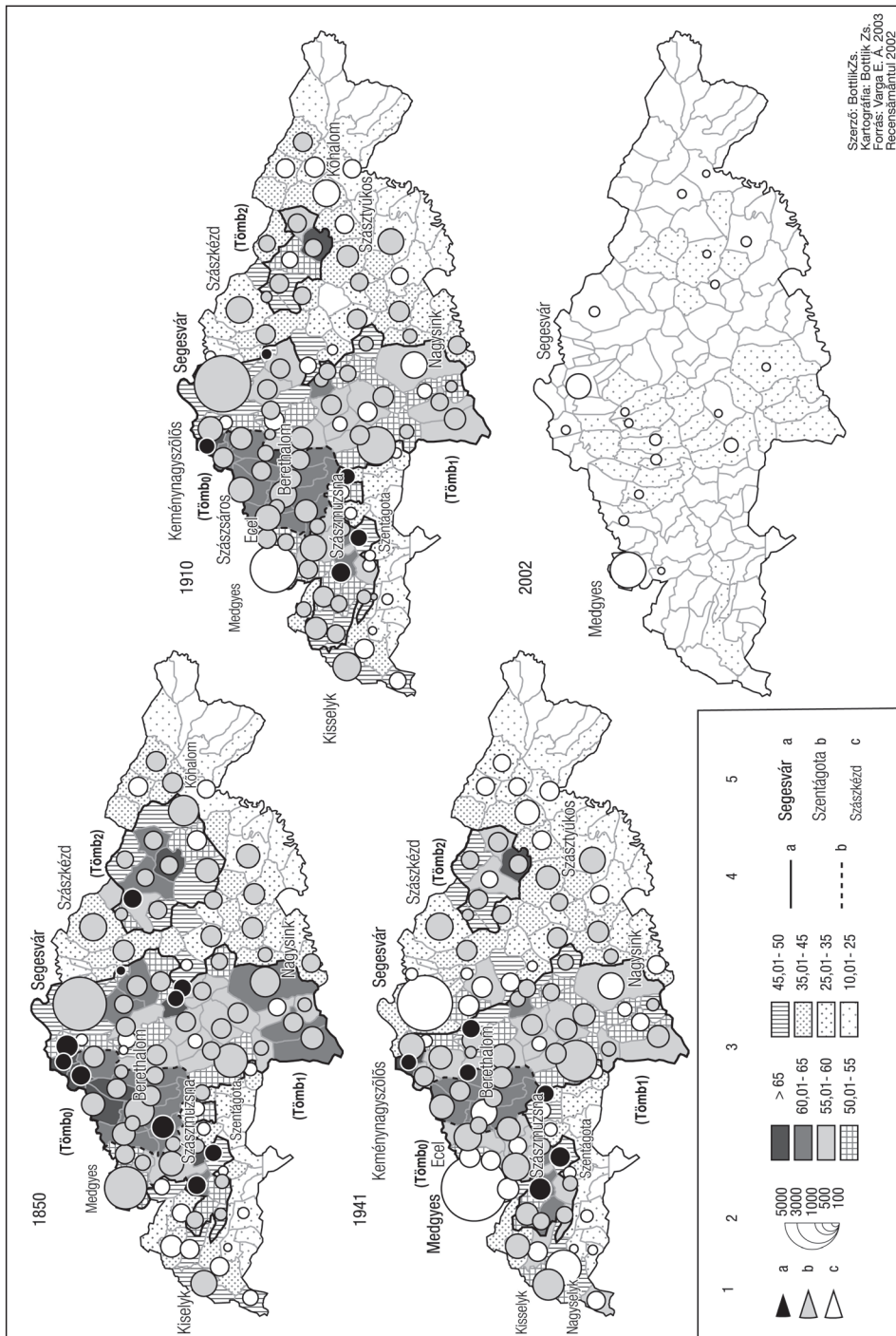
tásában, azokat az arányszámokat átlagoltuk, amelyek a településeket, illetve szomszédaikat jellemezték. Az értékek térképezése lényegében az egy tömbben élő német anyanyelvű erdélyi szászokat ábrázolja, hiszen a magasabb értékekkel azok a települések rendelkeznek, amelyek szomszédaiban is magas a német anyanyelvű erdélyi szász lakosság aránya.

A mutató alapján felületábrázolással készült térképen a nagyobb erdélyi szász közösségeket is feltüntettük, kiemelve a jelentősebb 1000, illetve 1500 fős csoportjaikat is. A körök árnyalatai pedig az erdélyi szász lakosság arányát vannak hivatva bemutatni. Ezekkel az információkkal, azokat a tényezőket próbáltuk ábrázolni, amelyek az adott települések német jellegének erősségét, illetve a természetes asszimilációt leginkább befolyásolják. Azokat a területeket, amelyekben az erdélyi szász lakosság jelenléte tömbszerűen fogható föl, ezen ismervek alapján határoltuk le a különböző népszámlálási időpontokban (62. ábra).

E területen belül tömbként definiálható német nyelvsziget központját azok a községek alkotják, amelyek különösen magas szomszédsági mutatóval (50 fölötti) rendelkeznek, tehát a környező településeken is viszonylag magas az erdélyi szász lakosság aránya. Meg kell azonban jegyezni, hogy előfordult (igaz csupán egy-két) olyan eset is, hogy e központi területek részét képezték olyan települések is, amelyek maguk nem, szomszédaik viszont igen nagy arányban rendelkeztek német anyanyelvű lakossággal. E magterületeket egészítik ki a közvetlen közelükben lévő azon települések, amelyek vagy nagyobb erdélyi szász közösséggel rendelkeznek, vagy az erdélyi szász lakosság abszolút többségben volt az adott községben.

Így az erdélyi szász lakosságnak két jól definiálható településterületét lehetett körülhatárolni (Tömb₁; Tömb₂). Az egyik a megye nyugati részén a két nagyobb város (Segesvár és Meggyes) körül a Küküllő völgyében található, amely tömbhöz egy kisebb csatlakozik a megye keleti területén (Tömb₂). A két tömböt egy alacsony szomszédsági mutatóval rendelkező zóna választja el egymástól. Érdekes a tömbök szerkezetét is megvizsgálni. A nagyobbik a mutató alapján két jól látható részre osztható, amely közül az egyik (Tömb₀) egyértelműen magasabb értékekkel rendelkezik, mint a tömb déli részének települései. Ezzel szemben a kisebb tömb (Tömb₂) egységes képet mutat, jóllehet a településekhez tartozó indexértékek nem mindig vannak 50 fölött (62. ábra).

Társadalmi rétegekből kialakuló csoporttudat

63. ábra Az erdélyi szász lakosság által lakott tömbök etnikai összetétele Nagy-Küküllő vármegyében (1850-2002) (következő oldal)

1-etnikai összetétel, a-erdélyi szászok (németek), b-románok, c-magyarok, d-egyebek; 3-tömbök határa; 4-altömbök határa (Forrás: Varga E. Á. 2001; 1850. évi Erdélyi népszámlálás; Recensământul populației și locuințelor la 18 martie 2002, Institutul Național de Statistică)

Az etnikai tömbök ilyen szabályok alapján történő kialakítása után a vizsgálat két irányba folytatható. Egyrészt a további időpontokban (az összehasonlíthatóság miatt) hasonló szabályok alapján azokat a területeket lehet lehatárolni, ahol a erdélyi szász lakosság jelenléte a legerősebb, ugyanakkor érdemes megfigyelni, hogy a kezdő időpontban kialakított területek etnikai összetétele az idők során hogyan változott (62. és 63. ábra).

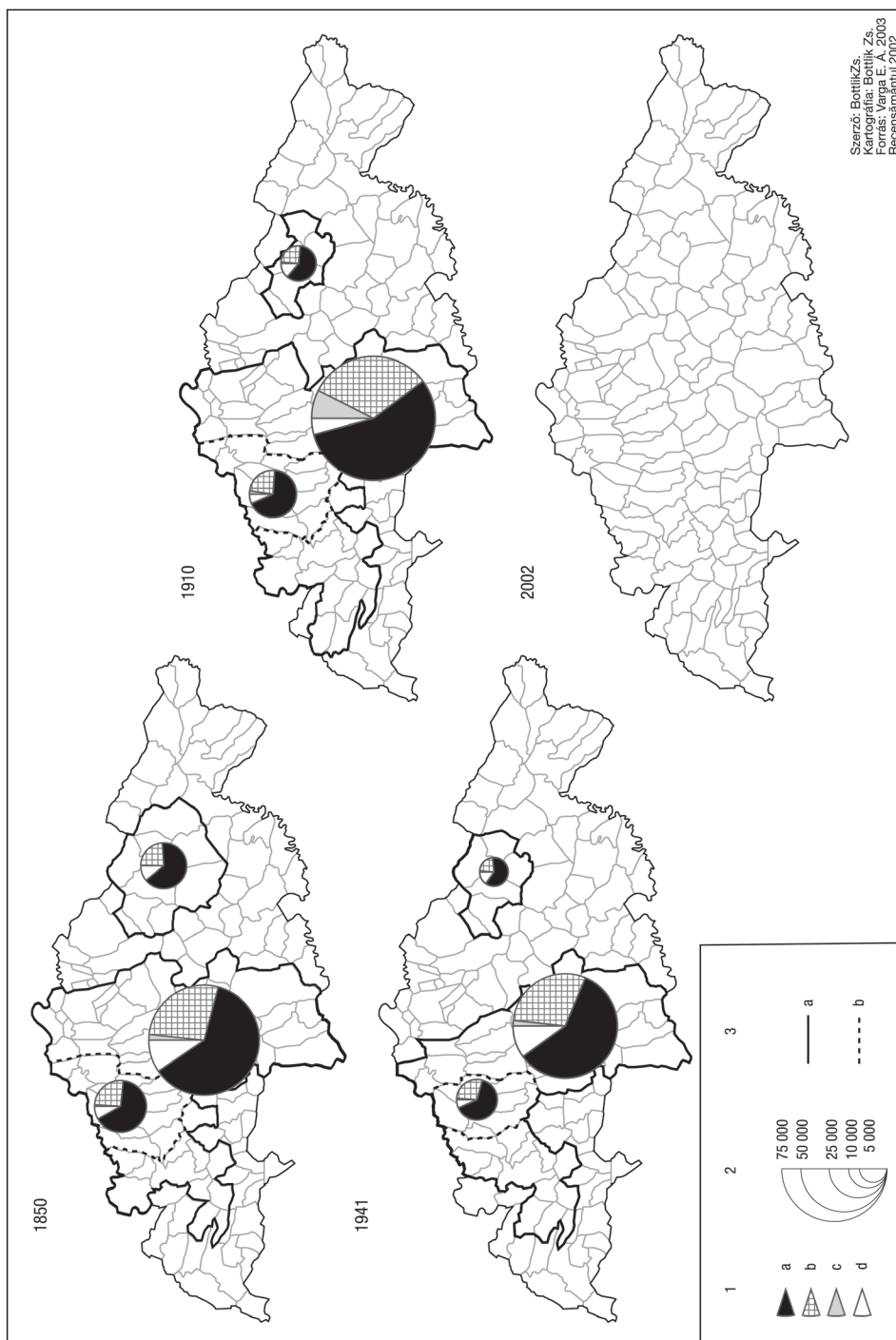
1850-ben a Tömb₁ 51 települést tartalmazott, melyek többségében (87%), illetve a blokkon belüli Tömb₀ minden településén a erdélyi szászok abszolút többségben (leginkább 50–75% között) voltak. E nagyobb településterületől keletre levő kisebb blokk csupán 10 települése közül csak egy faluban nem érték el a erdélyi szászok az összlakosság abszolút többségét. Arányuk ezen a területen is leginkább 50 és 75% között ingadozott. Ebből következik, hogy a blokkok az erdélyi szász lakosság szempontjából (bár arányuk 50% fölött volt) korántsem voltak egyveretűek. A blokkokon belüli erdélyi szász közösségek nagysága is változó, de a legnagyobb csoportjaik Szászkezd kivételével a lehatárolt területeken találhatóak (Tömb₁ területén 6, míg a Tömb₂ területén 1 db.).

A 19–20. század fordulójára a vizsgált terület etnikai megoszlásában végbemenő arányeltolódások következtében a tömbök nagysága és belső szerkezete is némileg megváltozott, jóllehet a korábbi tömbök még mindig körülhatárolhatóak (62. ábra). A lényegesebb változások főleg a tömbök határterületein figyelhetők meg, amiben szerepet játszhattak a különböző területek gazdasági helyzetében bekövetkező változások, ami az elvándorlás, illetve odavándorlás folyamatával alakíthatta át az etnikai arányokat.

Az 1941-ig lezajlott etnikai folyamatok azonban érzékelhető változásokat hoztak a erdélyi szász lakosság területi elhelyezkedésében, így tömbszerű településterületeik nagyságában és szerkezetében is. Szembetűnő, hogy a szomszédsági index értékei alacsonyabbak lettek a már korábban említett arányvesztésük miatt (A változások láthatóan jobban érzékelhetőek, mint azon a térképen, ahol csupán a erdélyi szász lakosság aránya és száma látható). Így nem csoda, ha azoknak a területeknek a nagysága is jelentősen csökkent, ahol jelenlétük a legerősebb. A nagyobbik blokk 44 települést foglal magába, ami 7 településsel kevesebb, mint csaknem 100 évvel korábban. Hasonlóan csökkent a másik kisebbik tömb településeinek a száma is (10-ről 6-ra).

E tendenciák érzékelhetőek, ha a tömb belső szerkezetét vizsgáljuk. Már nem találunk a tömbön belül egy erősebb erdélyi szász jelenlétre utaló térséget, va-

Társadalmi rétegekből kialakuló csoporttudat

lamint lényegesen megnő azon települések száma, ahol a erdélyi szász lakosság nem érte el az abszolút többséget. Ugyanakkor a kisebbik tömb belső szerkezete lényegesen nem változott. 12 db, 1000 főnél nagyobb közösségük közül csupán három található a nagyobbik tömbben, jóllehet többségük annak közvetlen közelében helyezkedik el. A két jelentősebb város (Segesvár, Medgyes) tömbön kívülre kerülése befolyásolta a tömb etnikai szerkezetét, jóllehet még mindig erdélyi szász többség figyelhető meg a tömbön belül. Ez egyébként a kisebbik tömbre is elmondható.

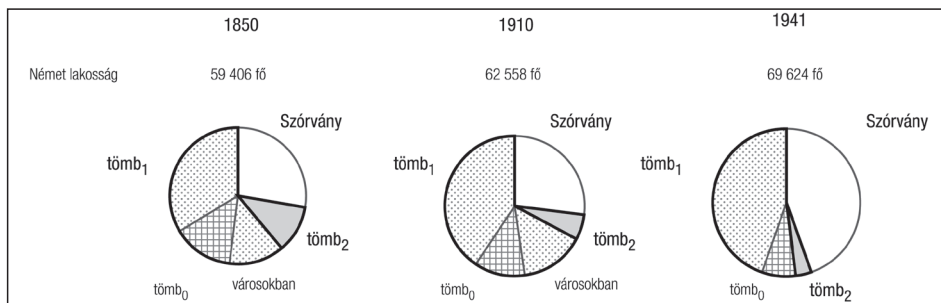
A vizsgált időintervallum korábbi szakaszában, mint látható, a terület erdélyi szász lakosságának több mint $\frac{3}{4}$ -e a lehatárolt tömb lakója, ami gyengébb asszimilációs helyzetüket jelzi. Ebben 1941-re jelentős változás zajlott le, hiszen (mint ahogy a diagramokról is leolvasható (64. ábra) ebben az időben már csupán harmaduk élt a lehatárolható tömbökben. Ez főként a nagyobb települések (elsősorban városok) tömbből való kikerülésének köszönhető, ahol egyébként is nagyobb az asszimilációs nyomás (64. ábra).

Az 1980-as, 1990-es évek jelentős kivándorlási hulláma következtében az 2002-es népszámlálás alapján nem lehetséges tömbök kialakítása, jóllehet az igen alacsony indexértékek ott sejtetnek valamiféle tömbszerűséget, ahol korábban is jelentős volt a erdélyi szász jelenlét.

A már eddig leírt tendenciákat erősíti, ha a 1850-ben lehatárolt területek etnikai szerkezetét vizsgáljuk, amelyet a térképen a kördiagramok szemléltetnek (63. ábra). A legszembetűnőbb a erdélyi szász lakosság visszaszorulása, ami különösen az első világháborút követően gyorsult föl, kivándorlásuk, valamint a román, kisebb részt cigány lakosság betelepülése következtében. A nagyobb (és ezen belül az erősebb) tömbben feltűnő a magyar lakosság megjelenése és növekedése, ami egyértelműen a városokban (Segesvár, Medgyes) valamint környékükön való bevándorlásuknak köszönhető (KLAUBE, M. 1971). Erre utalnak a nagyobb és erősebbik tömb diagrammjai és a két település lakosságát figyelmen kívül hagyó mellék-kördiagram sorozat is (63. ábra).

6.2.6.3. Az erdélyi szászok szegregációja Nagy-Küküllő megyében

Az egyes nemzetiségek egymáshoz, illetve az összlakossághoz való viszonyát egyenlőtlenségi mutatók alapján is vizsgálhatjuk. Az ezekből készített grafikonok az adott két népcsoportra számított értékeket mutatják a vizsgált időintervallumban 1850 és 2002 között (65. ábra a és b grafikon). Minél magasabbak az értékek, annál erőteljesebb a két vizsgált népességcsoport közötti elkülönülés. A koncentrációs index nagyságából pedig azt állapíthatjuk meg, hogy a vizsgált csoport több vagy kevesebb településen él, vagyis koncentrációjuk milyen mértékű. Az idők során a két nagyobb város (Segesvár és Medgyes) lakossága (különö-

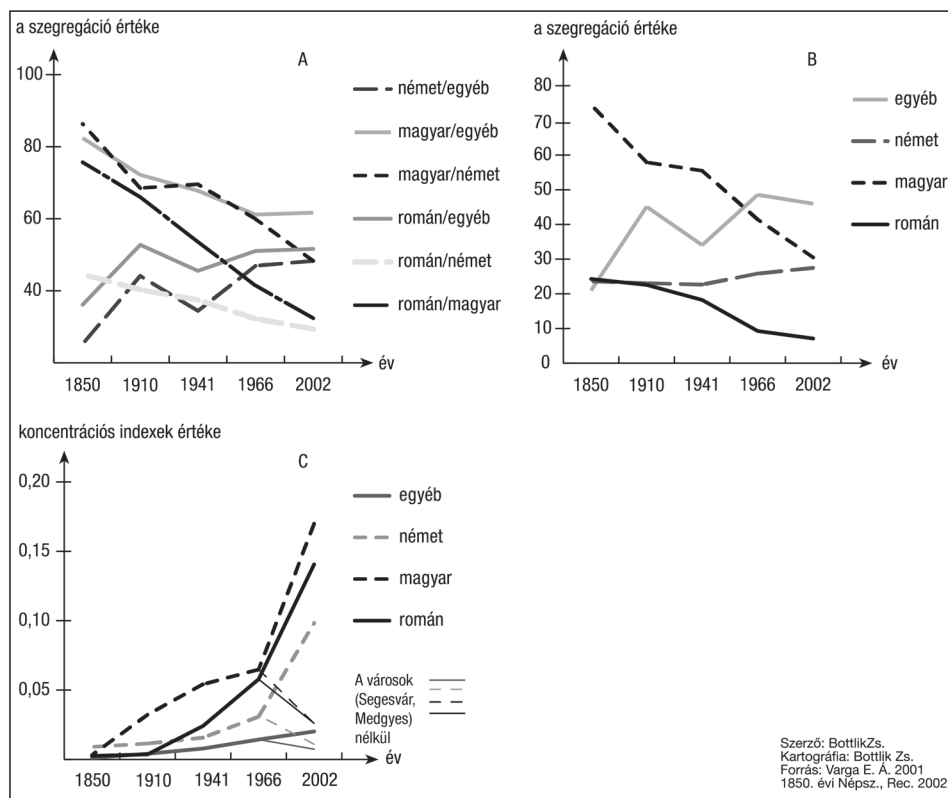
64. ábra Az erdélyi szász lakosság megoszlása a tömbök és a diaszpóra helyzet között Nagy-Küküllő vármegyében (1850-2002)

(Forrás: Varga E. Á. 2001; 1850. évi Erdélyi népszámlálás)

sen a második világháború után) dinamikusan növekedett, ezért a koncentrációs indexet e két város értékeivel, illetve ezen értékek nélkül is kiszámoltuk. A két index különbségének nagysága és dinamikája arra utal, hogy a vizsgált népcsoport mekkora hányada koncentrálódik e két településen az idők során (65. ábra c grafikon) (NIEDERMAIER, P. 1988).

A különböző nemzetiségi csoportok egymáshoz viszonyított keveredését a szegregációs indexekkel végezhetjük el. Ennek alapján megállapíthatjuk, amit a fenti térképsorozatból már sejtettünk, hogy a térségben egyenletesen élő erdélyi szászok leginkább a magyaroktól különültek el, általában a románokkal (kisebb részt az egyéb lakossággal) éltek együtt településeiken. Az indexek (H_{Inx} és K_{Inx}) értékei is alátámasztják (65. ábra), hogy a románok és az egyéb kategóriákba sorolt lakosság, hasonlóan a erdélyi szászokhoz, egyenletesen szállta meg a megye csaknem valamennyi települését. A legegyszerűsebben az egyéb lakosság volt jelen a 19. század közepén a vizsgált területen, hiszen mind a legnagyobb számban és arányban itt élő német, mind pedig a román lakossággal szemben 40 alatti értékekkel bír. A magyarok láthatóan mind a három másik népcsoporttól erősen elkülönülnek, hiszen ők korábban csak a Királyföldhöz nem tartozó településeken telepedhettek le. Ezt mutatja az a tény is, hogy a szegregációs index értékei velük szemben 70 és 90 között mozognak, ami területi elhelyezkedésükkel függ össze, mivel csupán néhány településen, elsősorban az Olt folyótól keletre fekvő, illetve néhány Küküllő-völgyi településen élnek.

Az 1941-es adatok szerint a korábban bemutatott tendenciák szinte 100%-os fordulatot vesznek, amelyek követhetőek a grafikonokon is (65. ábra). Ezek különösen az egyéb lakosság értékeinek elemzésénél feltűnőek. A erdélyi szászok és románok továbbra is vegyesen laktak településeiken, míg az egyéb lakosság és a magyarok elkülönülése enyhén újra növekvő tendenciát mutatott. A magyarság száma elsősorban a nagyobb településeken csökkent, illetve arányt veszítettek az egyéb lakossággal szemben is, ahol korábban a lakosság jelentős részét alkották. Ugyanakkor az

65. ábra A különböző népcsoportok elkülönülésének mértéke

A-a Hoover index; B-a disszimilitás index; C-a koncentrációs index alapján (Forrás: Varga E. Á. 2001; 1850. évi Erdélyi népszámlálás; Recensământul populației și locuințelor la 18 martie 2002, Institutul Național de Statistică)

egyéb lakosság egyre növekvő számban jelent meg a megye majd mindegyik településén, ahol arányuk is jelentősebbé válik. Ennek tudható be, hogy a grafikon értékei is azt mutatják, hogy elterjedésük egyenletesebbé vált ebben az időintervallumban. Csupán az egyéb kategóriába sorolt lakoságtól erősödött elkülönülésük, mivel a megyébe áramló, az ebbe a kategóriába sorolt magas vitalitású cigány (roma) lakosság a térképeken is jól láthatóan (59. ábra) éppen a kivándorló erdélyi szászok helyén erősödött meg. A erdélyi szászok területi elhelyezkedéséről elmondható, hogy főként a Küküllő völgyi településeken maradnak hírmondóik, míg az amúgy is kedvezőtlen rurális térségeken szinte teljesen eltűntek. Koncentrációjuk leginkább a városokban növekedett, később az 1992-es adatok szerint jelentős többségük a két nagyvárosban volt található.

A térkép alapján is feltűnő a román anyanyelvű lakosság igen jelentős térnyerése. Számuk 1941 óta kétszeresére, arányuk pedig majd 72%-ra nőtt. Súlypontjuk

egyre inkább a Küküllő-völgybe helyeződik át, egyrészt, mert jelentős arányuk az itt található két városban él (Medgyes 49 426 fő; Segesvár 25 387 fő), másrészt láthatóan a megye északkeleti részén lévő településeken (Kiskapus, Nagyselyk stb.) is jelentősebbek lettek a román közösségek.

Erre az időre a települések többségén már jelentős számú románság volt található, ahol a helyi lakosság abszolút többségét teszik ki, a megye keleti végeinek kivételével. Egyenlőtlenségi indexeik is a megyében egyenletes jelenlétükre engednek következtetni, hiszen elkülönülésük a többi lakossal szemben 10 alá csökkent. Csupán az egyéb lakossággal szemben növekedett szegregációjuk, ez azonban leginkább annak tudható be, hogy az egyéb lakosok nemcsak számban növekedtek, hanem több helyen abszolút többséget értek el a helyi lakosságon belül (Ugra 64%; Szászalmád 58%; Kisprázmár 56%). Nagyobb közösségeik pedig megközelítik az 1000 főt (pl. Ugra 813 fő; Kiskapus 811 fő), sőt legnagyobb koncentrációjuk Medgyesén a 2000 főt is.

A magyar anyanyelvű lakosság 1941 óta eltelt időszakban nemcsak számát, hanem a megye összlakosságán belüli arányát is növelni tudta. A magyarság számának növekedése leginkább a két nagyvárosban, illetve azokon a településeken volt látványos, ahol abszolút, vagy relatív többségben voltak, jóllehet az egyes településeken majd mindenhol arányvesztésük volt megfigyelhető. Legnagyobb közösségeik is ezekben a településekben találhatóak (Medgyes 8678 fő, Segesvár 6950 fő; illetve Alsórákos 1799 fő; Olthévíz 1327 fő).

Az etnikai változások mellett fontos tanulsága az utolsó adatsornak, hogy a megye legkeletibb területeit nem számítva a települések lakossága az adatfelvételt megelőző időszakban a városokban erősen felduzzadt, míg a kisebb falusi településeken drasztikusan lecsökkent (59. ábra), így a koncentrációs index értékeit a két legnagyobb település adatait nem számítva is kiszámoltuk, és a két adat különbségét ábráztuk grafikusán a korábbi adatsorokkal való könnyebb összehasonlíthatóság érdekében. Ezeket az adatokat szemlélve kitűnik, hogy csupán az egyéb lakosság eloszlása mondható egyenletesnek a vizsgált időpontokban, mivel esetükben a legkisebb a különbség a két érték között (65. ábra). A többi nemzetiségi csoport jelentős aránya viszont a két, immár a vizsgált területen túlmutató mértékben felduzzadt városban Segesváron, illetve Medgyesén koncentrálódik.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A vizsgált Kárpát-Balkán régióban a társadalmi különbségek etnikai gyökerei, mint láttuk, a történelmi meghatározottság miatt sokdimenziósak. A különböző csoportok identitásának eltérő erőssége számtalan esetben a térségben elterjedt etnikai csoporttudatot konstruáló definíciókat csak részben tölti ki. Az etnikai területek és az államok területének viszonyában megfigyelhető eltérések, illetve ezek egységére való törekvések eredménytelensége az első világháborútól napjainkig meghatározzák a jelenlegi konfliktusok kiéleződését. Ebben sokszor szerepet játszanak a fentiek mellett a különböző csoportok közötti egzisztenciális különbségek is. Kutatásaink összefoglaló gondolatait tehát az alábbi csomópontok köré csoportosíthatjuk:

- 1) A csoportképző identitások különbözősége,
- 2) Az etnikai és állami keretek megfeleltetésének problémája,
- 3) A piacgazdaságba történő átmenet különböző etnikai csoportokra gyakorolt eltérő hatásai.

Az **albán kérdés** alapja, az *albán etnikai terület politikai szabdaltsága* az egész 20. században folyamatosan az albán településterület konfliktusainak homlokterében állt. Ennek vizsgálata rávilágított arra, hogy a Balkáni háborúk után létrejött Albánia határain kívül döntő többségében Jugoszláviában rekedt, főként muszlim vallású albánok csoportjait sem erőszakosan a két világháború között, sem pedig a „titói” autonómia finomabb módszerével *nem sikerült a délszláv államba integrálni*.

A Jugoszláviában sokáig autonóm státuszban lévő koszovói albánoknak többek között demográfiai vitalitásuk, a hatalommal szembeni heves ellenállásuk, valamint az 1990-es években fegyveres küzdelmük eredményeképpen sikerült problémájukat nemzetközivé szélesíteni, aminek eredménye 2008 februárjától az önálló Koszovói Köztársaság. Európa legfiatalabb nemzetének államában, **Macedóniában** a *legfontosabb társadalmi-és gazdasági törésvonal továbbra is a többségi makedón etnikum és az ország mintegy 25%-át kitevő, számában és arányában folyamatosan növekvő muszlim albán lakosság között húzódik*. Emellett az sem elhanyagolható tényező, hogy Macedónia (mint állam, illetve mint önálló népcsoport) önállósága, az ország neve, valamint szimbólumrendszere még az ezredfordulón is kül-és belpolitikai konfliktusok kiindulópontjaként szolgált.

Ez annál is inkább figyelemre méltó, hiszen Albánia és főleg Koszovó (illetve annak jogi státusának jelenlegi vitatottsága) erőteljes vonzást gyakorolhat a szomszéd ország társadalmi perifériájára szoruló albán lakosságra. A koszovói önállóság precedens jellege, és vitathatósága miatt a több ország által szabdalta albán településterület, illetve a térség más kisebbségeinek társadalmi-gazdasági hely-

zete nemcsak Makedóniában és Koszovóban, hanem a tágabb térségben – aminek európai integrációja bizonytalan – továbbra is destabilizációs tényezőt jelenthet.

A **montenegrói** etnikai térszerkezet vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a társadalmi törésvonalak a 21. század Montenegrójában a különböző csoportok sokszor bizonytalan, a korábbi államnemzeti definíciótól távolodó, illetve fokozatosan kultúrmemzeti definícióhoz közelítő etnikai identitása mentén tapinthatóak ki, amiben *az egzisztenciális különbségek alapján kialakult politikai állásfoglalás is kifejezésre jut*. Meg kell említeni azonban az átmenet politikai eseményeit is, amik az egykori Jugoszlávia területén véres háborúkba torkolltak. Ezek az okok együttesen határozták meg Montenegró eltávolodását a belgrádi központtól, illetve a délszláv föderációból való kiválását, ezzel teljessé téve a titói Jugoszlávia szétesését.

A fent említett törésvonalak léte a 2006-ban lezajlott referendum alapján is bizonyítható. Ezek földrajzi meghatározottságát annak a három csoportnak a definiálása jelenti, amelyek hozzájárultak az ország önállóságához.

Egyrészt a stabil Montenegrói történelmi, kulturális gyökerekkel, ezért erős Montenegrói identitással rendelkezők, akik legfőképpen az ország történelmi magját képező Cetinjei opština-ban, illetve környékén koncentrálódnak. Másrészt a saját pozíciójuk, illetve egzisztenciális helyzetük megerősítését az ország önállóságától váró, a világra nagyobb rálátással rendelkező, elsősorban a nagyobb városokban, illetve tengerparton lakó, magukat szintén Montenegróinak definiálók (Podgorica, Niksić, Bar). Végezetül az 1990-es évek délszláv háborúiban ért atrocitások miatt a szerbekkel immár sorsközösséget vállalni nem kívánók (az albán, illetve a Koszovói határ mentén több kisebb, összefüggő tömbben élő albánok és muszlimán bosnyákok).

Ennek ellenpontját képezi az önmagukat szerb hagyományokhoz közelebb érzők, magukat szerbként meghatározók csoportjai. Egy részük az 1970-es években érkezett (főként Közép-Szerbiából) a tengerpart legvonzóbb részeire (a Kotori öböl környéke, főleg Herceg Novi), valamint a Novi Pazári Sandžak ÉNY-i térségébe és megtartotta szerb identitását. Kisebb részük a magas hegyek, ritkán lakott, elzárt agrárvidékek lakója, közelsége révén inkább a belső szerb területek felé tekint. A nagyobb városokban pedig a szerbséghez való tartozás vélhetően egyfajta „pártreferencia” manifesztuma.

A **balkáni muszlim** csoportok és környezetük között már az oszmán hódítás első időszakában éles kulturális törésvonal húzódott. A 19. század második felétől a Birodalom Balkánról való kiszorításával párhuzamosan lezajló *társadalmi-, gazdasági-, illetve hatalmi centrumból történő háttérbe szorulás együtt járt a földrajzi perifériákra való kerüléssel*. E folyamat eredményeként kényszerítik a hatalmi elit migrációja következtében csonka társadalommal rendelkező musz-

limokat az új államok többségi társadalmi a térségben lezajlott modern nacionalizmus alapján etnikai identitásuk megfogalmazására. E perifériákra került csoportok azonban nemcsak nehezen integrálódnak az új helyzet kínálta struktúrákba, hanem a helyi földrajzi sajátosságoknak, számarányuknak, illetve társadalmi strukturáltságuknak megfelelően élnek meg együvé tartozásukat.

A muszlim vallású csoportok szerte a Balkánon a nyelvi megosztottság mellett különböző országok lakói, amely államok politikai fejlődése a 20. században különböző utakon haladt, így az iszlám követői a kulturális különbségekből adódóan többször is a társadalmi feszültségek gyújtópontjában álltak. Albánia szocialista időszakban gyökerező évtizedes elszigeteltsége, Jugoszlávia 1990-es évek véres konfliktusai nyomán bekövetkező felbomlása, Görögország évtizedekre visszanyúló, valamint Románia és Bulgária új EU tagsága, illetve Törökország sajátosságos geopolitikai-, társadalmi helyzete miatt a balkáni muszlimok többsége által lakott országok valószínűleg a közeljövőben is külön fejlődési utakat járnak majd be. A muszlimok a vizsgált országokban jelenleg általánosnak mondható marginalizált társadalmi-, illetve gazdasági helyzete és főként a környező etnikai csoportokhoz képest sok esetben extrém módon eltérő demográfiai viselkedése is egyre inkább növeli a különbségeket a többségi társadalommal szemben. Így országaik jövőbe vezető politikai integrációja, illetve társadalmi beilleszkedésük fokozódó nehézségei miatt a térségben vélhetően továbbra is destabilizációs tényezők maradnak.

Ez a folyamat bár eltérő módon és időben különösen a **bulgáriai törökök** és boszniai **muszlimán bosnyákok** esetében okozott súlyos konfliktusokat.

A muszlimán bosnyákok egységes csoporttudata a titói szocializmusban kap erősítést, ahol a történelemből örökölt társadalmi törésvonalakat a „jugoszláv” ideológia fátylával próbálta a hivatalos politika eltakarni. Az 1980-as években kezdődő világpolitikában történt fordulatot követő, térségbeli politikai változások azonban elementáris erőkkel hozták felszínre ezeket a társadalmi és kulturális különbségekből fakadó ellentéteket, amelyek egy véres háborúba torkolltak, földrajzi aspektusaik máig ható következményekkel jártak.

A muszlim csoportok esetében a modern kori identitás kialakulásának folyamata, illetve az ebből fakadó konfliktusok a legélesebben a bolgár társadalomban merültek föl, mivel nyelvi, kulturálisan itt a legheterogénebbek. A földrajzi perifériára szorulásuknak folyamata, valamint a városi környezetükben történő térfosztásuk itt a legszembetűnőbb. Marginalizálódásuk földrajzi aspektusai az ország regionális különbségeinek vizsgálata során itt figyelhető meg leginkább. A bolgár regionális különbségek etnikai hátteréről megállapítható, hogy a vizsgálatunk során kialakított két mutató, a bolgár Területfejlesztési Minisztérium által készített fejlettségi térkép (ERMANN, U. – ILIEVA, M. 2007), valamint a HDI index térbeli konzekvenciái megerősíteni látszanak azt a feltevésünket, hogy Bulgária regionális különbségei

mögött a lakosság etnikai megoszlása is jelentős szerepet játszik, ugyanakkor ennek mértékét további vizsgálatoknak kell megerősíteni.

A vizsgálatok alapján elmondhatjuk továbbá, hogy a muszlim vallású, de valamely többségi társadalom nyelvének egy dialektusát beszélő csoportok e tény miatt sajátos helyzetbe kerültek, ami leginkább a bolgár nyelvű **pomákok** esetében okozott és okoz súlyos anomáliákat és konfliktusokat. Alacsonyabb számarányuk miatt inkább csak néprajzi érdekességként tekinthetünk a pomákokhoz hasonlóan periférikus földrajzi-és társadalmi helyzetben lévő, a szerb nyelv egyik dialektusát beszélő goránokra, illetve a makedón nyelv egy dialektusát beszélő torbešekre. Bár e csoportok száma nem túl jelentős, de a konfliktusok kiéleződése alkalmából a középpontba kerülésük, valamint pusztán a tény miatt, hogy identitásuk kialakulása eltér a vizsgált térség trendjeitől rámutat arra is, hogy az etnikai jellegű konfliktusok megoldásához más aspektusokat kell keresni.

Identitásukat szintén inkább vallásukhoz, mint anyanyelvükhöz kötik a hiányos társadalmi struktúrával rendelkező, etnikai törzsterületüktől egyre inkább elszigetelődő csángók, valamint a vitatott különállású, csángóknál erősebb öntudattal bíró ruszinok. A gyengébb **csángó** és erősen vitatott önállóságú **ruszin** csoporttudat, hivatalos el nem ismertségük, valamint beolvasztásukra törekvő politikai nyomás együtt jár körükben az igen előrehaladott asszimilációval, illetve a ruszin különállás hangoztatásának lanygulásával, ami a multikulturális mikrokozmosz teljes eltűnését vonja maga után.

Az egykor jelentős gazdasági erővel rendelkező **kárpát-medencei németek** általános etnikai földrajzi vizsgálata két speciális identitású csoport (erdélyi szászok, dunai svábok) kutatását tette lehetővé. E csoportok és a többségi társadalmak közötti törésvonalak kiéleződése a körükben lezajló migrációs és asszimilációs folyamatokra világított rá.

A kárpát-medencei németek különböző csoportjai között a telepítés idején kívül további különbségek is megfigyelhetők. A nemzetiségi lét legtöbb ismérve a történelem során hiánytalanul csupán az országba a középkor során betelepülő erdélyi-, kisebb részt szepességi szászoknál figyelhető meg. Legkevésbé zárt (az asszimilációnak leginkább kitett) csoportjaik a mai Magyarországon, a Dunántúli-középhegység, illetve Tolna-és Baranya megye területén találhatóak. Ez utóbbi német falvak nem alkotnak szinte semmilyen gazdasági közösséget (településterületük csak természetföldrajzilag képezhet némileg egységet), így döntően paraszti társadalmuk közös csoporttudata nem alakulhatott ki. Sokkal előnyösebb körülmények között fejlődhetett a már letelepedésükkel egy időben kollektív kiváltságokkal, önálló önkormányzatisággal rendelkező szászok társadalma.

A körükben megfigyelhető modern nemzeti öntudatkeresés megkérdésessége, valamint a 20. századi migrációs folyamatok először földrajzi-majd társadalmi

perifériára szorították, végül a teljes kivándorlás és asszimiláció szinte teljesen eltűntették az egykor oly innovatívnak számító csoportjaikat.

A fenti eredmények továbbgondolását általánosságban az elvégzett vizsgálatok finomítása, árnyalása segítheti elő. A vizsgált konfliktusok, mint láthattuk, többdimenziósak, több szempontból is megközelíthetőek. Az etnikai szerkezet statikus népszámlálási adatok alapján idődimenzióban történő bemutatásán túl, a mezo- és mikroszintű etnikai folyamatok feltárását, illetve finomítását a jövőben a különböző etnikai csoportokon belül, illetve egymás között fennálló viszonyrendszerek kutatása segítheti. Ezek az etnikai csoportok térfoglalásában, térhasználatában lezajló folyamatokat jelenthetik. Ebben nyilván szerepet játszik identitásuk kialakulásának történeti folyamata, illetve jelenlegi erőssége is. A társadalmi struktúrák etnikai dimenziójának feltárása pedig a konfliktusok tompításában, illetve elkerülésében játszhatnak szerepet.

A továbblépést jelentheti a kiépített GIS-adatbázis bővítése, ami lehetőség szerint további gazdasági adatsorok bevonását, illetve ahol lehet a vizsgálat alacsonyabb szubnacionális szintre való kiterjesztését, és a gazdasági helyzet, illetve társadalmi különbségek mögött lévő helyi sajátosságok jobb megismerését jelenti. Emellett, ezen eredményekre támaszkodva, de továbblépve a konfliktusok más, pl. szociálgeográfiai, kulturgeográfiai, illetve szocioökonómiai dimenzióinak feltárására is nagyobb hangsúlyt kell fektetni.

8. FELHASZNÁLT IRODALOM

8.1. FORRÁSOK

8.1.1. Albánia

- [1] ASCHE, H. – BËRHXHOLI, A. – DOKA, D. 2003: Atlasi Gjeografik i Popullsisë së Shqipërisë (Atlasi i Shqipërisë); Shtypshkronja Ilar, Tirana 115 p.

8.1.2. Bulgária

- [2] Naszelenie i demografyszki proceszi (2000) Nacionalen Sztatyszticeszki Insztitut, Szófia 240 p.;
- [3] Sztatyszticeszki godiscsik – Statistical Yearbook (2001) Nacionalen Sztatyszticeszki Insztitut – National Statistical Institute, Szofija – Sofia 638 p.
- [4] Naszelenie i demografyszki proceszi – Population and Demographic Processes (2004) Nacionalen Sztatyszticeszki Insztitut – National Statistical Institute, Szofija – Sofia 315 p.
- [5] Преброяване на населението, жилищия фонд и земеделските стопанства през 2001 – ОБЛАСТИ том 4. книга 1–28. Национален Статистически Институт – СОФИЯ
- [6] PHARE ACE P98-1117-R Projekt ELTE Regionális Földrajzi tanszék

8.1.3. Bosznia–Hercegovina

- [7] Republički Zavod za statistiku (Republika Srpska) (www.rzs.rs.ba)
- [8] Federalni Zavod za statistiku (Bosna i Hercegovina) (www.fzs.ba)
- [9] Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (www.bhas.ba)

8.1.4. Horvátország

- [10] Republika Hrvatska – Državni Zavod za Statistiku (http://www.dzs.hr/default_e.htm)

8.1.5. Koszovó

- [11] Demographic Changes of the Kosovo population 1948–2006 – Statistical Office of Kosovo (SOK), Prishtinë 2008; 21 p.
- [12] Kosovo in Figures 2006 – Statistical Office of Kosovo (SOK), Prishtinë 2006; 54 p.
- [13] Kosovo Vital Statistic 2006 – Statistical Office of Kosovo (SOK), Prishtinë 2007; 64 p.
- [14] Kosovo Map in.: Statistical Atlas 2008 – Statistical Office of Kosovo (www.ks-gov.net)
- [15] Kosovo Map for Businessmen & Tourists 1:200 000, Budapest GIZUMap, 2007
- [16] Kosovo Metohija Auto Karta 1:350 000, Belgrád MERKUR Sv., 2005
- [17] Kosovo and its Population – Statistical Office of Kosovo (SOK), Prishtinë 2003; (www.ks-gov.net) 8 p.
- [18] Population by Gender, Ethnicity at Settlement Level – Kosovo Agency of Statistics (<http://esk.rks-gov.net/>) 2013 75 p.

8.1.6. Macedónia

- [19] Population of The Republic of Macedonia according to declared ethnic affiliation 1953–2002 Book IX Data by Municipalities and Settlement Places According to Administrative-Territorial Division from 1996 317 p.
- [20] Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data by Settlements Book X Total Population According to the Sex and Age 470 p.
- [21] Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data by Settlements Book XI Total Population According to The Ethnic Affiliation. Mother Tongue and Religion 538 p.
- [22] Census of Population Households and Dwellings in The Republic of Macedonia, 2002 Final Data Book by Settlements XII Population in the Country according to the Activity and Sex 399 p.
- [23] KOSTADINOVA–DASKALOVSKA, K. ET AL. 2004: Profiles of Municipalities in Macedonia, State Statistical Office of Macedonia, Skopje 150 p.
- [24] Пътна карта МАКЕДОНИЈА, СКОПИЈЕ 2004 1:260 000 „Домино” 1. изд. Софија
- [25] Map of Republic of Macedonia 2000 1:250 000 INTERSYSTEM Kartografija, Beograd
- [26] АДМИНИСТРАТИВНА КАРТА 2005 (1:260 000) (РЕПУБЛИКА

МАКЕДОНИЈА – Министерство за локална самоуправа) Државен Завод за геодетски работи СКОПЈЕ

8.1.7. Magyarország és Erdély

- [27] Az 1850. évi Erdélyi népszámlálás 1994 KSH, Budapest 280 p.
- [28] Az 1980. évi népszámlálás – A nemzetiségi települések adatai 1984 KSH, Budapest
- [29] A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI 1910. évi népszámlálás főbb demográfiai eredményei Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- [30] MAGYARORSZÁG 1980-AS ÉS 1990-ES népszámlálásának eredményei községek szerint (Anyanyelv, nemzetiség) 1992 KSH, Budapest
- [31] SASI A. (1996): *A magyarországi németek térképe/Die Deutschen in Ungarn eine Landkarte mit den deutschen Ortsnamen* Hrsg.: Neue Zeitung Stiftung
- [32] VARGA E. Á. 2001: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 3. és 5. kötet
- [33] Recensământul populației și locuințelor la 18 martie 2002, Institutul Național de Statistică
- [34] CZIBULKA Z. 2002: A 2001. évi népszámlálás. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti kisebbségek adatai, KSH Budapest 58 p.

8.1.8. Montenegro

- [35] Census of Population, Housholds and Dwellings 2003 POPULATION – National or Ethnic Affiliation (Data by Settlement and Municipalities);
- [36] MILOVIĆ, V. – JARČOV, V. 2005: *Mapa Crna Gore – Map of Montenegro* (1 : 200 000), Studio CreativIng, Podgorica

8.1.9. Szerbia

- [37] Census of Population (National and Ethnic Affiliation – Data by localities) Statistical Office of Republic of Serbia 2002

8.1.10. Törökország

- [38] Regional Statistic of Turkey – Turkish Statistical Institut <http://turkstat.gov.tr>

8.2. IRODALOM

8.2.1. Felhasznált irodalom

- [39] ANAGNOSTOU, D. 2005: *National interpretations in Bulgarian writings on the Pomaks from the communist period through the present*. Journal of Southern Europe and the Balkans. Vol. 7. No. 1. pp. 57–74.
- [40] ANASTASAKIS, O. 2000: *A balkáni régió európai integrációja*. Pro Minoritate 2000/ősz–tél. pp. 44–54.
- [41] ANNABRING, M. 1954: *Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn*. Südost Studien 4. Südost-Stimmen, Stuttgart 112. p.
- [42] ANDRIJAŠEVIĆ, Ž– RASTODER, Š. 2006: *The History of Montenegro from ancient times to 2003*. Montenegro Diaspora Center. Podgorica. 300 p.
- [43] APOSTOLOV M. 1996: *The Pomaks: A religious minority in the Balkans*. www.ciaonet.org/conf/iec03/iec03_14-96.html
- [44] ARNBERGER, E. 2001: *Thematische Kartographie*. Geographisches Seminar – Westermann V. 4. Auflage, Braunschweig 245. p.
- [45] ARENS, M. 2004: *Die vierte ostslawische Nation: Die Russinen. Ein „verspäteter“ Nationswerdungsprozess im östlichen Europa am Beginn des 21. Jahrhunderts*. In: Flavius Solomon (Hrsg.): *Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte*. Verlag Hartung-Gorre, Iasi 2004, pp. 243–254.
- [46] ARMSTRONG, J. A. 1997: *Minorities and Conflict Areas in Southeast Europe*. In: Hansjörg Brey–Günther Wagenleher (Hrsg.): *Migration und sozioökonomische Transformation in Südosteuropa*, Südosteuropa Studien 60., Südosteuropa Gesellschaft, München pp. 127–134.
- [47] ASBÓTH, J. 2001: *Bosznia és Hercegovina*. Tertia Kiadó, Budapest 287 p.
- [48] ASCHAUER, W. 1992: *Ethnische Identität bei der Ungardeutschen. Formen und Faktoren*. In: Seewann, G. (Hrsg.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, Südost-Institut R. Oldenbourg Verlag, Südostdeutschen Kulturwerk München pp. 157– 173.
- [49] BAKKER, E.– KLAAREN, D. 1997: *The German minority and the Hungarian State*. Groningen Studies 64., Groningen 101 p.
- [50] BALIĆ, S. 1991: *Das Bosniakentum als Nationales Bekenntnis*. Österreichische Osthefte. Jg. 33. Heft 2 pp. 345–357.
- [51] BALIĆ, S. 1994: *Kultura Bošnjaka: muslimanska komponenta* Izdanja

- R&R, Tuzla 325 p.
- [52] BALIĆ, S. 1996: *Die Bosniaken*. In: Hardte, Eggert – Stanisavljević, André – Tsakiris, Dimitris (Hrsg.): *Der Balkan in Europa* Peter LANG Verlag, Frankfurt/Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien pp. 63–75.
- [53] BARTL, P. 1968: *Die albanische Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878–1912)*. Wiesbaden (=Albanische Forschungen Bd. 8.) 207 p.
- [54] BARTL, P. 1993: *Die Albaner*. In: Weithmann, Michael: *Der ruhelose Balkan – die Konfliktregionen Südosteuropas* DTV. pp. 176–204.
- [55] BARTL, P. 1996: *Kosovo: Mythos und Realität (eine historische Einführung)*. In: Hardte, Eggert – Stanisavljević, André – Tsakiris, Dimitris (Hrsg.): *Der Balkan in Europa* Peter LANG Verlag, Frankfurt/Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien pp. 15–30.
- [56] BATAKOVIĆ, D. T. (1998): *Kosovo–Metohija: The Serbo-Albanian conflict*. www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/batakovic/batakovic-kosovo_eng.html
- [57] BAXHAKU, F. 1994: *Die Bevölkerungstruktur der ethnischen Grenzzone von Albanern, Serben und makedonischen Slawen*. Österreichische Osthefte Jg. 36. Heft 2. pp. 244–264.
- [58] BELL, K. (HRSG.) 1926: *Das Deutschtum im Ausland. Ungarn*. Deutscher Buch und Kunstverlag William Berger, Dresden, 294 p.
- [59] BELLÉR B. 1981: *A magyarországi németek rövid története*. Magvető Kiadó, Budapest 210 p.
- [60] BENDER, J. R. 1984: *Die Krisenprovinz Kosovo – Ein jugoslawischer Periphererraum im Umbruch*. Zeitschrift für Balkanologie Jg. 20. pp. 4–24.
- [61] BERNATH, M. 1970: *Das mazedonische Problem in der Sicht der komparativen Nationalforschung*. Südostforschungen Bd. XXIX pp. 237–248.
- [62] BIBÓ I. 1946: *A kelet-európai kis államok nyomorúsága* In: Bibó István válogatott művei Magvető Budapest 1999 pp. 185–265
- [63] BÍRÓ, L. 2011: *A jugoszláv állam 1918–1939*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 336 p.
- [64] BLAGOJEVIĆ, M. 2002: *A szerbek elvándorlása Koszovóból: trauma és/vagy katarzisz*. In: Bárdi N.–Filep T. G.: *Viszolygás a várostól – A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról* pp. 109–140.
- [65] BLEYER, J. 1928: *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Volksbücherei des „Sonntagsblattes“ Budapest 196 p.
- [66] BOECKH, K. 1999: *Makedonien*. In: Roth, Harald (Hrsg.): *Studienhandbuch Östliches Europa Band 1. Geschichte Ostmittel und Südosteuropa* pp. 259–266.

- [67] BOECKH, K. 1999: *Montenegro*. In: Roth, Harald (Hrsg.): Studienhandbuch Östliches Europa Band 1. Geschichte Ostmittel und Südosteuropa pp. 281–287.
- [68] BONKÁLÓ, A. 1990: *The Rusyns*. Columbia Univ. Press, New York
- [69] BOTTLIK Zs. 1998: *Az etnikai földrajzi kutatások metodikai problémái* In: Bottlik Zs.–Farkas Gy.–Telbisz T. (szerk) Geográfus doktoranduszok II. országos konferenciája kötet Budapest 1998 pp. 10–18.
- [70] BRUNNBAUER, U. 2001: *The perception of Muslims in Bulgaria and Greece: between the 'Self' and the 'Other'*. Journal of Muslim Minority Affairs. Vol. 21. No. 1. pp. 39–61.
- [71] BRUNNBAUER, U. 2002A: *An den Grenzen von Staat und Nation. Identitätsprobleme der Pomaken Bulgariens*. In: Brunnbauer, Ulf (Hrsg.): Umstrittene Identitäten: Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa Lang Verlag, Frankfurt/M–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien pp. 97–122.
- [72] BRUNNBAUER, U. 2002b: *Families and mountains in the Balkans. Christian and Muslim household structures in the Rhodopes, 19th-20th century*. History of the family. Vol. 7. pp. 327-350.
- [73] BRUNNER G. (HRSG.) 1989: *Die Deutschen in Ungarn*. Südosteuropa Studien 45., Südosteuropa Gesellschaft, München, 131 p.
- [74] BÜSCHENFELD, H. 1981: *Jugoslawien*. Ernst Klett Verlag, Stuttgart 264 p.
- [75] BÜSCHENFELD, H. 1992: *Nationalitäten in bisherigen Jugoslawien*. Die Erde Jg. 123. heft 3. pp. 207–220.
- [76] BÜSCHENFELD, H. 1994: *Die nachfolgestaaten Jugoslawiens*. Geographische Rundschau. Jg. 46. Heft 3. pp. 148–154.
- [77] BÜSCHENFELD, H. 1999A: *Makedonien–Probleme eines neuen Staates*. Europa Regional Jg. 7 Heft 1 pp. 13–21.
- [78] BÜSCHENFELD, H. 1999B: *Wirtschaftliche Transformationsprozesse in den Nachfolgestaaten Jugoslawiens*. Europa Regional Jg. 7. Heft 4. pp. 23–38.
- [79] BÜSCHENFELD, H. 2000: *Kriegsfolgen und Wiederaufbau in Bosnien–Herzegowina*. Geographische Rundschau. Jg. 52. Heft 2. pp. 55–62.
- [80] BÜSCHENFELD, H. 2001: *Montenegro auf dem Weg in die Selbständigkeit?* Geographische Rundschau Jg. 53. Heft 11. pp. 48–53.
- [81] BÜCHSENSCHÜTZ, U. 2004: *Minderheitenpolitik in Bulgarien. Die Politik der Bulgarischen Kommunistischen Partei (BKP) gegenüber den Juden, Roma, Pomaken und Türken 1944–1989*. Berlin 205 p.

- [82] CARTER, F. 1990: *Bulgaria: geographical prognosis for a political eclipse*. Geography Vol. 75. No 3 pp. 263–265.
- [83] CRAMPTON, R. J. 1990: *The Turks in Bulgaria, 1787–1944*. In: Kemal, H. Karpát (Hrsg): *The Turks of Bulgaria. The History, Culture and Political Fate of a Minority* pp. 46–78.
- [84] CROSS, S. – KOMNENICH, P. 2005: *Ethnonational identity, security and the implosion of Yugoslavia: the case of Montenegro and the relationship with Serbia*. Nationalities Papers Vol. 33. No. 1. pp. 1–27.
- [85] CLEWING, C. 2000: *Mythen und Fakten zur Ethnostruktur in Kosovo – ein geschichtlicher Überblick*. In: Clewing, C – Peso, E. 2000: *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen-Akteure Verlauf* pp. 19–24.
- [86] CURTIS, G. E. (ed.) (1992): *Bulgaria: a country study*. Washington. <http://countrystudies.us/bulgaria/>
- [87] CSAPLÁR–DEGOVICS K. 2007: *Szerb-albán konfliktus a mai Koszovó területén (iu. 7. század – 1914)* Hozzászólás a 2007 április 13-án az MTA Nemzeti Stratégiai Tanulmányok Programbizottsága és az Európai Intézet Budapest által szervezett a „Függetlenség és autonómia között. Koszovó: európai és magyar perspektívák” c. konferencián 19 p. http://www.balkancenter.hu/pdf/csaplar_bal07.pdf
- [88] CSAPLÁR–DEGOVICS K. 2010: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913) – a Rilindja és az államalapítás korszaka*, ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Budapest 434 p.
- [89] DANILÁK, M. 2008: *Der Einfluss der griechisch-katholischen Kirche auf die Formierung des Nationalbewusstseins der Ruthenen (Ukrainer) in Ungarn im 19. Jahrhundert und am Anfang des 20. Jahrhunderts*. In: Peter Švorc, Karl Schwarz (Hrsg): *Cirkvi a národy strednej Európy (1800–1950)*. Paralleltitel: *Die Kirchen und Völker Mitteleuropas (1800–1950)*. Verlag Universum, Prešov/Wien 2008, pp. 134–148.
- [90] DEMETER G. 2014: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I.: Gazdasági és társadalmi átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Általános rész és Bulgária Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014. 767 p.
- [91] DEMETER G. 2016A: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig Oszmán Birodalom (Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet)* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Budapest, 730 p.
- [92] DEMETER G. 2016B: *A Balkán és az Oszmán Birodalom III.: Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Szerbia, Macedónia, Bosznia Kapitális kiadó, Debrecen, 730 p.

- [93] DEMETER, G. ET AL 2016C: *Етническите карти и статистики како политическа реклама и инструменти за изграждане на нација (1878 – 1913) – надеждност на данните*. Macedonski Pregled Vol 39 No. 2 pp. 47-82.
- [94] DIMITROV, V. (2000): *In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984-85*. Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>
- [95] DJURDJEV, B. S. 1999: *Refugees and village renewal in Yugoslavia*. In: Geojournal. Vol. 46. No. 3. pp. 207–213.
- [96] DŽAJA, S. M. 1984: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina* – Oldenburg Verlag, München 303 p.
- [97] DŽAJA, S. M. 1993: *Bosnien und Herzegowina* In: Weithmann, Michael: *Der ruhelose Balkan – die Konfliktregionen Südosteuropas* DTV. pp. 149–175.
- [98] DOKOS, P. T. – ANTONIU, A. D. 2002: *Islam in Greece* In: Shireen Hunter (2002) (ed): *Islam, Europe's second religion: the new social, cultural, and political landscape* Greenwood Publishing Group, pp. 175–191.
- [99] DIMITROV, R. 1995: *Türken, Tabak, Politik Zur ökonomisierung ethnischer Konflikte in Bulgarien*. In: Hatschikjan, A. Magarditsch – Weilemann, Peter: *Nationalismen im Umbruch* P. R. Weilemann Verlag, Köln pp. 75–89.
- [100] ELEK I. 2006: *Bevezetés a geoinformatikába*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 365 p.
- [101] ELSÉN, J. 1993: *Entwicklung der Bevölkerungsstruktur in Siebenbürgen unter besonderer Berücksichtigung der Veränderungen nach dem Zweiten Weltkrieg*, Diplomarbeit, Würzburg
- [102] EMINOV, A. 1999: *The Turks in Bulgaria: post -1989 developments*. Nationalities Papers. Vol. 27. No. 1. pp. 31–55.
- [103] ERMANN, U. – ILIEVA, M. 2007A: *Geschichte Bulgariens – Zwischen Fremdherrschaft und nationaler Identität*. In: Ulrich Ermann – Margareta Ilieva (Hrsg.): *Bulgarien – Aktuelle Entwicklungen und Probleme* Leibnitz Institut für Länderkunde Leipzig pp. 20–24.
- [104] ERMANN, U. – ILIEVA, M. 2007B: *EU-Mitglied Bulgarien – Ein Ausblick*. In: Ulrich Ermann – Margareta Ilieva (Hrsg.): *Bulgarien – Aktuelle Entwicklungen und Probleme* Leibnitz Institut für Länderkunde Leipzig pp. 96–98. in *Umbruch* Köln pp. 75–87.
- [105] ERNST, A. 2007: *Westliche Kosovo-Politik in der Sackgasse*. Südosteuropa Mitteilungen. Jg. 4. Heft 4 pp. 21–29.

- [106] EBERHARD, P. 2003: *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe – History, Data, and Analysis* Sharp Amonk, New York; London England 559 p.
- [107] FEHÉR I. 1988: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Akadémiai kiadó, Budapest 328 p.
- [108] FEILCKE, CH. M. 1997: *Geschichte und Gegenwart der deutschen in Rumänien*. 26 p.
- [109] FÓTI K. 2003: *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok* MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest 24 p.
- [110] FÜRST, P. 2005: *Montenegro auf dem Weg nach Europa*. Politik Aktuell, Bd. 3 LIT Verlag, Wien 194 p.
- [111] GALLAGHER, T. 2003: *Identity in Flux, Destination Uncertain: Montenegro During and After the Yugoslav Wars*. International Journal of Politics, Culture and Society Vol. 17. No. 1. pp. 53–71.
- [112] GESCHEV, G. – KALTSHEV, J. – DONEV, D. 1997: *Binnenmigration und Bevölkerungsprozesse in Bulgarien*. In: Heller, Wilfried (Hrsg.): *Migration und sozioökonomische Transformation in Südosteuropa*, Südosteuropa Studien 59. Südosteuropa Gesellschaft, München pp. 193–204.
- [113] GENOV, N. 2001: *Wirtschaftsräumliche Entwicklungen in Bulgarien*. In: Lienau, Cay (Hrsg.): *Raumstrukturen und Grenzen in Südosteuropa* Gesellschaft München pp. 319–333.
- [114] GEORGIEVA, Ts. 2001: *Pomaks: Muslim Bulgarians*. Islam and Christian-Muslim Relations. Vol. 12. No. 3. pp. 303–316.
- [115] GJUZELEV, B. 1994: *Die Minderheiten in Bulgarien unter Berücksichtigung der letzten Volkszählung vom Dezember 1992*. Südosteuropa, Jg. 43. No. 6 pp. 361–373.
- [116] GÖLLNER, E. 1972: *Zur demographischen Struktur Siebenbürgens in der ersten Hälfte des 19. Jhs*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde Band 15 Heft 1. pp. 60–63.
- [117] GROSSER I. 1996: *Bulgariens Wirtschaft im Übergang* In: Höpken, Wolfgang (Hrsg.) *Revolution auf Raten Bulgariens Weg zur Demokratie* Südost-Institut Oldenburg, München pp. 227–249.
- [118] GRUBER, W. 1998: *Die wirtschaftliche Entwicklung Makedoniens seit 1991*. Österreichisches Osthefte, Jg 40. Heft 1–2, pp. 435–457.
- [119] GUTSCHMIDT, K. – HOPF, C. 1999: *Nationalsprachen und Sprachnationalismus in Südosteuropa* In: Uwe Heinrichs (Hrsg.): *Handbuch der Südosteuropa Linguistik*, Slawische Studienbücher, (Neue Folge) Bd. 10 Hassarowitz Verlag, Wiesbaden pp. 803–827.

- [120] GÜNDISCH K. 1998: *Siebenbürgen und Siebenbürgen Sachsen* – Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat Band 8. 304 p
- [121] GÜNDISCH, K. (HRSG.) 1991: *850 Jahre Siebenbürgen Sachsen* – Client Concept Verlag München 148 p.
- [122] HALILOVIĆ, S. 1999: *Das Bosnische* [Sprache]. In: Uwe Heinrichs (Hrsg.): *Handbuch der Südosteuropa Linguistik, Slawische Studienbücher, (Neue Folge) Bd. 10* Hassarowitz Verlag, Wiesbaden pp. 413–428.
- [123] HARTL, H. 1979: *Die Siebenbürger Sachsen – Ein Beispiel deutscher Entwicklungsleistung in Südosteuropa*. In: W. Althammer – W. Gumpel: *Südosteuropa in Entwicklungsprozess der Welt* Günter Olzog Verlag; Südosteuropa Gesellschaft München – Wien pp. 187–201.
- [124] HÄRTEL, H.-J. 1993: *Die muslimische Minorität in Bulgarien*. In: Weithmann, Michael: *Der ruhelose Balkan – die Konfliktregionen Südosteuropas* DTV pp. 208–213.
- [125] HEGYI K. – ZIMÁNYI V. 1986: *Az Oszmán Birodalom Európában*. Budapest 167 p.
- [126] HERACLIDES, A. 1995: *Konfliktlösung am Beispiel der Kosovo-Frage*. *Internationale Politik* Jg. 50 Heft. 12. pp. 33–38.
- [127] HEUBERGER, V. 1999: *Islam in Europa*. *Wiener Osteuropastudien* Bd. 9 Peter Lang Verlag, Wien 131 p.
- [128] IBRAHIMI, N. 2009: *Islam's first contacts with the Balkan nations*. <http://www.geocities.com/Athens/Delphi/6875/nexhat.html> vagy <http://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=927>
- [129] ILIEV, I. 2003: *Die Migrationsentwicklung in Bulgarien in der Übergangsperiode* *Hallesches Jahrbuch für Geowissenschaften* Bd. 25. Halle (Saale) pp. 19–28.
- [130] Ilyés Z. 2008: *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*, Budapest, Lucidus Kiadó 199.p
- [131] IVANOV, S. ET. AL 2002: *Does larger means more effective? Size and the function of local governments in Bulgaria*. <http://lgi.osi.hu/publications/2002/215/169-CF-Bulgaria.pdf>
- [132] JOFFÉ, G. 1996: *Muslims in the Balkans*. In: Carter, F. W. – Norris H.T. (ed.): *The Changing Shape of the Balkans*. UCL Press, London. pp. 81–95.
- [133] JELAVICH, B. 1996: *A Balkán története* I-II. OSIRIS kiadó, Budapest 409 p.
- [134] DE JONG, J. 1982: *Der nationale Kern des makedonischen Problems*. P. Lang Verlag Frankfurt am Main, 418 p.

- [135] JORDAN, P. 1995: *Ethnic structure of Southeastern Europe around 1992*. In.: Atlas of Eastern and Southeastern Europe. Wien.
- [136] JORDAN, P. 2001: *Makedonien – raumstrukturelle Veränderungen im Vielvölkerstaat nach der Wende*. In: Lienau, Cay (Hrsg.): *Raumstrukturen und Grenzen in Südosteuropa* Gesellschaft München pp. 346–371.
- [137] JUHÁSZ J. 1999: *Az albán kérdés Jugoszláviában*. In: Krausz T. (szerk.): *A Balkáni-háborúk és a nagyhatalmak. – Rigómezőtől Koszovóig* Napvilág kiadó Budapest pp. 91–98.
- [138] KAPRONCZAY P. 1999: *A koszovói konfliktus történelmi, politikai és kulturális háttere*. In: Krausz T. (szerk.): *A Balkáni-háborúk és a nagyhatalmak. – Rigómezőtől Koszovóig* Napvilág kiadó Budapest pp. 23–36.
- [139] KERTIKOW, K. 1991: *Die ethnonationale Problem in Bulgarien (1944–1991)*. *Bulgarian Quarterly* Vol. 1. No. 3. pp. 85–95.
- [140] KICOŠEV, S. 2005: *The Ethnic and Religious Structure of the Population of Serbia and Montenegro* Österreichisches Osthefte /Ländersonderband Serbien und Montenegro Jg. 47 Heft 1–4. LIT Verlag Wien pp 55–73.
- [141] KICOŠEV, S. – KOCSIS K. – JORDAN, P. 2006: *Serbia (Srbija), Montenegro (Crna Gora)*. -In: Jordan, P– Kocsis K et al (eds): *Ethnic Consciousness in Central and Southeast Europe around 2000*. Atlas Ost-und Südosteuropa 2.9-G9, Gebr. Borntraeger Verlag, Berlin-Stuttgart, pp. 68–73.
- [142] KIEL, M. 1998: *Razprosztravanje na izljava v balgarszko to szelo prez oszmanszka epoha (XV–XVIII. v.): kolonizacija i izljamizacija*. In: Gradeva R.–Ivanova, Sz. (eds.): *Mjuszjulmanszkata kultura po balgarszkite zemi*. Szófia.
- [143] KLAUBE, M. 1971: *Das sächsische Minderheitsiedlungsgebiet in Südsiebenbürgen* – Verlag Haus Meschendorfer München 136 p.
- [144] KLINGHAMMER I – PAPP-VÁRY Á. 1983: *Földünk tükre a térkép*. Gondolat, Budapest 385 p.
- [145] KOCSIS K. 1993: *JUGOSZLÁVIA – Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Teleki László Alapítvány, Budapest 60 p.
- [146] KOCSIS K. 1996: *Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén*. *Földrajzi Közlemények*. 120. (44.) 2-3. pp. 167-180.
- [147] KOCSIS K. 2001: *Az albán kérdés etnikai és politikai háttere*. *Földrajzi Értesítő* L. évf. 1–4. szám pp. 161–191.
- [148] KOCSIS K. 2002: *Etnikai földrajz*. In: Tóth József (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs. pp. 313-335.

- [149] KOC SIS K. 2006: *Déli szomszédunk, a soknemzetiségű Szerbia és Montenegró*. In: Hevesi A. (szerk.) Tiszteletkötet Hahn György 70. születésnapjára. Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat, 69. pp. 199–215.
- [150] KOC SIS, K. (ED) 2007: *South Eastern Europe in Maps*. Geographical Research Institut, Hungarian Academy of Sciences; Budapest 136 p.
- [151] KONSTANTINOV, J. 1992: *An account of Pomak conversions in Bulgaria (1912–1990)*. In: Seewann, G. (Hrsg.) Minderheitenfragen in Südosteuropa, Südost-Institut R. Oldenbourg Verlag, Südostdeutschen Kulturwerk München pp. 342–359.
- [152] KOVACSICS J. 1993: *Die Ungarndeutschen zwischen 1870–1941*. In: Kovacsics J. (szerk) *Die Deutschen in Ungarn, zwischen 1870–1980* Budapest pp. 62–72.
- [153] KÖHL, J. 2001: *Stahlindustrie in Bulgarien: Umstellung vor dem EU-Beitritt*. Geographische Rundschau Jg. 53. Heft 11 pp. 30–35.
- [154] KŐSZEGI M. 2008: *Bulgária muzulmán lakossága az ezredfordulón*. Pro Minoritate Ősz pp. 154–171.
- [155] KRASTEVA, A. 1995: *Ethnocultural panorama of Bulgaria*. Balkan Forum 3. No. 3 pp. 235–251.
- [156] KRONER, M 1997: *Die Siebenbürger Sachsen von ihrer Ansiedlung bis zur Auflöfung des Königbodens. 1876*. 64 p.
- [157] KULLASHI, M. 1994: *Kosovo and the Disintegration of Yugoslavia*. Balkan Forum Vol. 2, Nr. 4 pp. 149–165.
- [158] KUSAT, A. 2001: *The influence of minority feelings on the formation of religious concept and individual identity: the case of Bulgarian Muslims*. Journal of Muslim Minority Affairs. Vol. 21. No. 2. pp. 363–372.
- [159] KÜÇÜKCAN, T. 1999: *Re-claiming identity: ethnicity, religion and politics among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece*. Journal of Muslim Minority Affairs. Vol. 19. No. 1. pp. 49–68.
- [160] LAJČÁK, M. 2006: *Serbia and Montenegro after the Referendum*. Südosteuropa Mitteilungen Jg. 46. Heft 4. pp. 6–11.
- [161] LEBOK, U. 1996: *Aktuelle demographische Entwicklungen in Rumänien und Siebenbürgen*. Siebenbürgische Semesterblätter Jg. 10 Heft 1. pp. 37–47.
- [162] LEE, M. 1985: *Die Verfolgung der Türken*. Gegenstimmen, Wien Jg. 6. Heft 21. pp. 23–28.
- [163] LERNER J. 1996: *Bevezetés a térképészetbe*. Tankönyvkiadó, Budapest, 255 p.
- [164] LIENAU, C.–SHUKALLA, K.-J. 1986: *Struktur und Entwicklung der Bevölkerung Albaniens*. In: Cay L. – Prinzing G. (Hrsg.): *Albanien – Beiträge*

- ge zur Geographie und Geschichte, Berichte aus dem Arbeitsgebiet Entwicklungsforschung am Institut für Geographie, Münster Heft 12. pp. 160–174.
- [165] LOCKWOOD, W. G. 1978: *Bosnian* In: Weekes, Richard V. (ed): *Muslim Peoples (a World Ethnographic Survey)* Greenwood Press Westport–London pp. 111–115.
- [166] LOPASIC, A. 2002: *Islam in the Balkans: The Bosnian Case*. In: Hawkesworth, Celia–Heppel, Muriel–Norris, Harry (ed.): *Religious Quest and National Identity in the Balkan* pp. 141–157.
- [167] LOZANOVA, G. ET AL 2005: *Regions, minorities and European policies. A state of the art report on Muslim Minorities (Turks and Pomaks) in Central South Planning Region (Bulgaria)*. Sofia. 46 p.
- [168] LÜTEM, Ö. E. 1999: *The past and present state of the Turkish-Bulgarian relations* In.: *Diş Politika*. No. 1-4. pp. 64-77.
- [169] MAGOCSI, P. R. (HRSG) 2002: *Encyclopedia of Rusyn history and culture*. University of Toronto 313 p.
- [170] MAGOCSI, P. R. 2006: *The people from nowhere. An illustrated history of Carpatho-Rusyns*. Verlag Padjaka, Uzhhorod 253 p.
- [171] MAHON, M. 1999: *The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power*. In: *Journal of Southern Europe and the Balkans*. Vol.1. No. 2. pp. 149-162.
- [172] MALCOLM, N. 1998: *Kosovo: a Short History*. London, Macmillan 492. p.
- [173] MANNHERZ K. 1994: *A magyarországi németek*. *Változó Világ* 23. Budapest 128 p.
- [174] MARKOV, B. 1970: *Probleme der Sprachminderheiten in Makedonien*. *Europa Ethnica* Jg. 27. pp. 50–55.
- [175] MARIUŠIAKOVA, E. 1990: *Etničeski procesi pri malkite etničeski grupi izostanali v istoričeskoto si razvitie* In: *Bálgarski Etnograf* N.F. 1/4, pp. 26–36.
- [176] MATUZ J. 1990: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, Niederhauser Emil (2001a): *Felekezeti és nemzetiség a Balkánon*. In.: *Magyar Tudomány*. 46. 1. pp. 51-65.
- [177] MAZOWER, M. 2004: *A Balkán*. Európa Kiadó, Budapest 223. p.
- [178] MATZENAUER, D. 1989: *Die ethnische Identität der Siebenbürgen Sachsen als historischer Prozess*. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* Bd. 32 pp. 162–170.
- [179] MCCARTHY, J. 1997: *The Ottoman Turks. An Introductory History to 1923*. Longman, London–New York. 406 p.

- [180] MCGOWAN, B. 1994/1997: *The Age of the Ayans, 1699–1812*. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. II. Eds.: Inalçik, H.–Quataert, D. Cambridge University Press.
- [181] MEIER, V. 1987: *Bosnien und seine Muslime als Sonderproblem des Vielvölkerstaates*. In: Schönefeld, Roland (Hrsg.): Nationalitätenprobleme in Südosteuropa R. UGS Bd. 25 Oldenbourg Verlag, München pp.125–131.
- [182] MIEDLING, H-M. 2005: *Einheit in Gespaltenheit? Eine kritische Betrachtung zum Selbstverständnis der Montenegriner in der Krise Südosteuropa* Mitteilungen Jg. 45. Heft 6. pp. 48–61.
- [183] MILOJEVIĆ, A. 1995: *Etničko i regionalnou razvoju Bosne i Hercegovine*. In: Terzić, Slavenko (ured): Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Istorijiski Institut Srpske akademija Nauk i umetnosti, Knjiga 12. pp. 455–459.
- [184] MINKOV, A. 2004: *Conversion to Islam in the Balkan: Kishve bahası petitions and social life 1670–1730*. Koninklijke Brill NV, Leiden 248 p.
- [185] MINKOVA, M. ET. AL. 2006: *Report on the State of Local Democracy in Bulgaria*. In.: Soós Gábor (ed.): The State of Local Democracy in Central Europe. Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia. Budapest, pp. 26–120.
- [186] MOLLAY, K. 1943: *Geschichte des Deutschtums in Ungarn*. Litteraria Hungaria Jg. 1. No. 1–2. pp. 127–138.
- [187] MOSER, M. – ZOLTÁN, A. (HRSG.) 2008: *Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich–Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest*. Lit, Wien 200 p.
- [188] MOOR, P-G. 2000: *Die Montenegro-Frage heute*. Politische Studien Jg. 51. Heft 7. pp. 47–55.
- [189] MÜLLER, D. 2002: *Staatsangehörigkeit und Staatsbürgerschaft in Südosteuropa – Der Staatsbürger in den „nationalen Codes“ Rumäniens, Bulgariens und Serbiens* Osteuropa Jg. 52, Heft 6. pp. 752–773.
- [190] NEMES–NAGY J. 1998: *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember-Település-Régió sorozat, Budapest, 281 p.
- [191] NEMES–NAGY J. (ED) 2005: *Regionális elemzési módszerek* Regionális Tudományi Tanulmányok 11. köt 284 p.
- [192] NEUBURGER, M. 2000: *Pomak Borderlands: Muslims on the edge of nations*. In: Nationalities Papers Vol. 28. No. 1. pp. 181–198.
- [193] NIEDERMAIER, P. 1988: *Zur Siedlungsgeographie und Siedlungsgeschichte Siebenbürgens*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde Jg. 11. (82.) Heft 2 pp. 129–149.

- [194] NIKOLOV, B. 2003: *Die regionale Gliederung in Bulgarien*. In: Der Donauraum Jg. 43. Heft 1–2 pp. 97–102.
- [195] NUTZ, M. 2004: *Bulgarien auf dem Weg in die EU*. Geographische Rundschau Jg. 56, Heft 6. pp. 44–47.
- [196] NYÁRÁDY R. K. 1996: *Erdély etnikai arculatának változása – Kisebbségi Adattár 5*. Budapest Teleki László Alapítvány 107 p.
- [197] OČIĆ, Č. (1998): *The regional problem and the break-up of the state: the case of Yugoslavia*. In: Acta Slavica Iaponica. Vol. 16. pp. 74–110.
- [198] PAIKERT, G. C. 1967: *The Danube Swabians*, Martinus Nijhoff, The Hague, 324 p.
- [199] PÁNDI L. (SZERK.) 1997: *Köztes-Európa 1763–1993*. Osiris. Budapest. 803 p.
- [200] PFANDL, H. 2008: *Die Windischen der Ukrainer oder die Kurden Europas? Überlegungen zu Ethnos und Sprache der Russinen anlässlich des Erscheinens der Gramatika rusins'kogo jazyka von 2005*. In: Wiener slavistisches Jahrbuch Jg. 54. pp. 105–123.
- [201] PHILLIPPI, P. 1994: *Nation und Nationalgefühl der Siebenbürger Sachsen 1791–1991*. Die Siebenbürger Sachsen in Geschichte und Gegenwart pp. 69–87.
- [202] PÓSA K. 2003. *Montenegró – Szerbiával vagy Szerbia nélkül?* In: Ábrahám B.– Stekovics R. (szerk.) *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 548 p.
- [203] POULTON, H. 2001: *Changing Notions of National Identity among Muslims in Thrace and Macedonia: Turks, Pomaks and Roma*. In: Poulton, Hugh – Taji-Farouki, Suha (ed.) *Muslim Identity and the Balkan State*, Hurst & Company, London (in association with the Islamic Council pp. 82–102.
- [204] PRÉVÉLAKIS, G. 1994: *Les Balkans*. Cultures et géopolitique. Paris 192 p.
- [205] RADOVANOVIĆ, M 1995: *Kosovo and Metóhija – A geographical and Ethnocultural Entity in the Republik of Serbia*. In: *The Serbian Question in the Balkan*, Faculty of Geography University of Beograd pp. 83–120.
- [206] RANGELOVA, R. 2003: *Bio-demographic change and socio-economic trends in Bulgaria*. In: *Economics and Human Biology*. 2003. 1. pp. 413–428.
- [207] RASTODER, Š. 2003: *Bošnjaci/muslimani i popis stanovništva u Crnoj Gori*. www.almanah.co.me/.../Serbo%20Rastoder%20-%20O%20popisu.doc
- [208] REUTER, J. 1984: *Islam in Jugoslawien in der Offensive?* Südosteuropa Jg. 33 Heft. 9. pp. 482–490.

- [209] REUTER, J. 1987: *Die albanische Minderheit in Jugoslawien*. in.: Schönefeld, Roland (Hrsg.): Nationalitätenprobleme in Südosteuropa R. UGS Bd. 25 Oldenbourg Verlag, München pp.133–148.
- [210] REUTER, J. 1987: *Die albanische Minderheit in Mazedonien*. Südosteuropa Jg. 36 Heft 10. pp. 557–597
- [211] REUTER, J. 1993: *Politik und Wirtschaft in Makedonien*. Südosteuropa Jg. 42 Heft 2 pp. 83–99
- [212] REUTER, J. 1994: *Die politische Entwicklung in Kosovo 1992/93*. Südosteuropa Jg. 43. H. 1–2. pp. 18–30.
- [213] REUTER, J. 1996: *Bosnien nach der Wahl*. Südosteuropa Mitteilungen Jg. 36 Heft 4. pp. 291–318.
- [214] ROBINSON, F. 1996: *Az iszlám világ atlasza*. Budapest, 238 p.
- [215] ROMSICS I. 1996: *A nemzetállamiság eszméje Közép-és Kelet-Európában* In: Romsics I.: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Válogatott tanulmányok 1991–1996. Osiris Kiadó, Budapest, pp. 345–359
- [216] ROMSICS I. 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19–20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest p. 419 p.
- [217] ROTH, H. 1999: *Kleine Geschichte von Siebenbürgen* – Böhlau Verlag 146. p.
- [218] RUDIĆ, V. 1995: *The Ethnic Structure of the Population in Montenegro*. In: The Serbian Question in The Balkans University Of Belgrade Faculty of Geography. Belgrade..<http://www.rastko.org.yu/istorija/srbi-balkan/index.html>
- [219] RUZIN, N. 2000: *Multi-national iconographies in Macedonia*. GeoJournal Vol. 52. No. 4. pp. 353–358.
- [220] SALLNAZ J. 2007: *Bedeutungswandel von Ethnizität unter dem Einfluss von Globalisierung (Die rumänische Dobrudscha als Beispiel)*. Potsdamer Geographische Forschungen Band 26. Universitätsverlag Potsdam 345 p.
- [221] SAX, K. 1877: *Ethnographische Karte der Europäischen Türkei und ihrer Dependenz zu Anfang des Jahres 1877*. In: Die Bulgaren in ihren historischen ethnographischen und politischen Grenzen 1917 48 p.
- [222] S. BENEDEK A. 2003: *A gens fidelissima: a ruszinok* Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat; Budapest, 64 p. (mek.niif.hu/03200/03292/html/index.htm)
- [223] SCHMIDT, F. 1995: *Albaner außerhalb Albanien*, In: Hatschikjan, A. Magarditsch – Weilemann, Peter: Nationalismen im Umbruch P. R. Weilemann Verlag, Köln pp. 139–152
- [224] SCHMIDT–NEKE, M. 2002: *Die windstille Ecke: Die Albaner in Montenegro* in.: Südosteuropa Jg 51. pp. 367–388.

- [225] SCHÖDL, G. (HRSG.) 1995: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*, W. J. Siedler Verlag, Berlin 719 p.
- [226] SCHUKALLA, K.-J. 1986: *ethnische Minderheiten in Albanien und Albaner als Minderheit – eine vergleichende Darstellung*. In: Cay Lienau – Günther Prinzing (Hrsg.): *Albanien – Beiträge zur Geographie und Geschichte*, Berichte aus dem Arbeitsgebiet Entwicklungsforschung am Institut für Geographie, Münster Heft 12. pp. 175–222.
- [227] SCHÜLER, S. 2005: *Roma in Bulgarien seit 1989/90 – Lebensbedingungen, Handlungsansätze, Entwicklungsperspektiven*. Südosteuropa Mitteilungen Jg. 45. Heft 6. pp. 34–47.
- [228] SCHWICKER, J. H. 1881: *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen*. Verlag von Karl Prohaska, Wien-Teschen. In: *Die Völker Österreichs–Ungarns* Bd. 3. 509 p.
- [229] SEEWANN, G. 1989: *Das Deutschtum in Ungarn seit 1945*. In: Brunner, G.: *Die Deutschen in Ungarn*, Südosteuropa Studien 45., Südosteuropa Gesellschaft, München, pp 97–107.
- [230] SEEWANN, G. 1992A: *A Kárpát medencei német és magyar kisebbségek fejlődésének tipológiai összehasonlítása*. Regio–Kisebbségi Szemle 3. évf. 1. szám pp. 23–31.
- [231] SEEWANN, G. 1992B: *Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe?* In: Seewann, G. (Hrsg): *Minderheitfragen in Südosteuropa*: Südost-Institut R. Oldenbourg Verlag, Südostdeutschen Kulturwerk München pp. 139–153.
- [232] SEEWANN, G.–DIPPOLD P. (Hrsg.) 1997: *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas* I–II. Oldenbourg Verlag München p. 1450
- [233] SICK W. D. 1968: *Die Siebenbürgen Sachsen in Rumänien – Heutige Siedlungs- Wirtschafts und Sozialverhältnisse einer deutschen Volksgruppe*. In: *Deutsche Ostkunde, West-Ostkunde* Blätter für Erziehung und Unterricht 17 Jg.
- [234] SIKOS T. T. 1984: *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 286 p.
- [235] SMAJLOVIĆ, L. 1995: *Desintegration, Ethnisierung, Krieg: Der Fall Bosnien* In: Hatschikjan, A. Magarditsch – Weilemann, Peter: *Nationalismen in Umbruch* P. R. Weilemann Verlag, Köln pp. 170–195.
- [236] SPASOVSKA, V. 1999: *Auswirkungen der Kosovo-Krise auf Mazedonien*. Südosteuropa Mitteilungen Jg. 39 Heft 2 pp. 93–98.
- [237] SPASOVSKI, M. (ED.) 1993: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i*

- srbi u SFR Jugoslavije*. Edicija „Etnički prostor srba” Knj.1. Univerzitet u Beogradu, Geografski Fakultet. Beograd. 328 p.
- [238] SPASOVSKI, M. – ŽIVKOVIĆ, D. – STEPIĆ, M 2005: *The Ethnic Structure of the Population in Bosnia and Herzegovina*. In *The Serbian Questions in The Balkans*, University of Belgrade, publisher -Faculty of Geography, Belgrade (www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/spasovski-zivkovic-stepic-bosnia.html)
- [239] STADTMÜLLER, G. 1955: *Die Islamisierung bei der Albanern*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 3. pp.404–429.
- [240] STEINDORFF, L. 1997: *Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien–Herzegowina*. In: Hans-Dieter Döpmann (Hg.): *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, München pp. 277–290.
- [241] STEINDORFF, L. 2001: *Bosnien Herzegowina: geschichte der äußeren und inneren Grenzen*. In: Lienau, C. (Hrsg): *Raumstrukturen und Grenzen, Südosteuropa Gesellschaft*, München pp. 137–156.
- [242] STEINKE, K. 2002: *Pomakisch*. In: Miloš Okuka (Hrsg.): *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. Klagenfurt pp. 391–393.
- [243] STEINKE, K. – VOSS, CH. (ED.) 2007: *The Pomaks in Greece and Bulgaria. A model case for borderland minorities in the Balkans*. Südosteuropa-Studien Bd. 73., München pp. 391–393.
- [244] STOJANOV, V. 1994: *Die Türkische Minderheit Bulgariens bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*. Österreichische Osthefte. Jg. 36. Heft 2. pp. 279–294.
- [245] STOJANOV, V. 1997: *Ausgrenzung und Integration: Die bulgarischen Türken nach dem Zweiten Weltkrieg (1944/45–1989)* Österreichisches Osthefte Jg. 39 Heft 5. pp.193–221.
- [246] STOJANOV, V. 2001: *Türkische Muslime in Südosteuropa. Das Beispiel der Muslime Bulgariens* In: Lienau, Cay (Hrsg.): *Raumstrukturen und Grenzen in Südosteuropa Gesellschaft München* pp. 231–243.
- [247] SZENYÉRI Z. (2002): *A Tolna és a Baranya megyei németek sorsa a betelepítésetől napjainkig*, Dombóvár 240 p.
- [248] ŠUKOVIĆ, M. 2005: *Montenegro heute* Österreichisches Osthefte /Länder-sonderband Serbien und Montenegro Jg. 47 Heft 1–4 LIT Verlag Wien pp. 757–777.
- [249] TAAFFE, R. N. 1990: *Population Structure*. In.: Klaus-Detlev Grothusen (ed.): *Handbook on South Eastern Europe*. Vol. VI. Göttingen. pp. 433–457.
- [250] TELBIZOVA–SACK, J. 1999: *Identitätsmuster der Pomaken Bulgariens*. Ein Beitrag zur Minoritätenforschung Marburg Biblion-Verlag 187 p.

- [251] TIBI, B. 2002: *Der bosnische Islam* In: Angelika Volle – Werner Weidenfeld (Hrsg.): *Der Balkan zwischen Krise und Stabilität* W. Bertelsmann Verlag, Bielefeld pp. 1–8.
- [252] TILKOVSKY L. 1989: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989* Kossuth kiadó, Budapest 196 p.
- [253] TRIFUNOVSKI, J. 1971: *Die Aromunen in Mazedonien*. Balcanica Beograd 2. pp. 337–347.
- [254] TROEBST, S. 2000: *Regionalismus und Autonomiestreben im Ostmitteleuropa der Nach-,Wende-Zeit. Mährer und Russinen im Vergleich*. In: Heinz-Dietrich Löwe (Hrsg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Böhlau, Köln/Wien pp. 67–104.
- [255] UDVARI I. 1990: *A Munkácsi görög katolikus püspökség lelkészsegeinek összeírása*. Vasvári Pál Társaság füzetei Tom 3. 250 p.
- [256] UDVARI I. 1994: *Ruszinok a XVIII. században – történeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Vasvári Pál Társaság füzetei Tom 9. 390 p.
- [257] VARGA E. Á. 1992: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. REGIO Könyvek – Régió-MTA TTI 87 p.
- [258] VELINOV, A. 2001: *Religiöse Identität im Zeitalter des Nationalismus. Die Pomakenfrage in Bulgarien*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Köln 2001. 217 p.
- [259] VOSS, CH. 2000: *Das slavophone Griechenland – Bemerkungen zum Ende eines Tabus*. Südosteuropa Mitteilungen Jg. 40. Heft 4. pp. 351–363.
- [260] VOSS, CH. 2006: *Die slawischsprachige Balkanmuslime: kulturelle Identitäten und Sprachideologien*. Südosteuropa Mitteilungen Jg. 46. Heft 2. pp. 56–69.
- [261] VOJE, I. 1991: *Die Entwicklung des Kosovo im Lichte der ethnische Prozesse bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*. Österreichisches Osthefte, Jg. 33. Heft 2. pp. 358–383
- [262] WAGNER, E. 1983: *Die Bevölkerungsentwicklung in Siebenbürgen. Epoche der Entscheidungen – Die Siebenbürger Sachsen im 20. Jh.*. Böhlau Verlag Köln-Wien pp. 73–88.
- [263] WAGNER, E. 1990: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen – Ein Überblick* Innsbruck Wort und Welt Verlag 118 p.
- [264] WAGNER, E. 1995: *Ethnische und religiöse Minderheiten in Transsilvanien nach der rumänischen Volkszählung vom Jahr 1992*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde Jg. 18. (89.) Heft 1. pp. 47–59.

- [265] WEIGAND, G. v 1924: *Ethnographie von Makedonien* 2. Bände, Brandstetter Verlag Leipzig 104 p.
- [266] WELLMANN, I. 1989: *Die Ansiedlung von Deutschen in Ungarn nach der Befreiung von der türkischen Besetzung im 18. Jahrhundert 1945*. In: Brunner, G.: *Die Deutschen in Ungarn, Südosteuropa Studien* 45., Südosteuropa Gesellschaft, München, pp. 63–106.
- [267] WILKINSON, H. R. 1951: *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia* Acls History E-Book Project 404 p.
- [268] ZANGA, L. 1975: *Jugoslawische Nationalitätenpolitik im Fall Kosovo*. Ost-europa, Stuttgart Jg. 25 Heft 7 pp. 503–516.
- [269] ZHELYAZKOVA, A. 2001a: *Bulgaria in transition: the Muslim minorities*. Islam and Christian-Muslim Relations. Vol.12. No. 3. pp. 283-301.
- [270] ZHELYAZKOVA, A. 2001b: *The Bulgarian ethnic model*. In.: *East European Constitutional Review*. 10. 4. <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num4/focus/zhelyazkova.html> 255 p.
- [271] ZIELBAUER GY. 1989: *Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949)* Nemzetiségi füzetek 7. Akadémiai kiadó Budapest 142. p.

8.2.2. A szerzők témához kapcsolódó írásai

- [272] BOTTLIK Zs. 2001A: *Német nyelvszigetek változása a Dunántúli középhegység területén* Területi Statisztika 4. (41.) évf. 2. pp. 5–15.
- [273] BOTTLIK Zs. 2001B: *Die deutschen Siedlungsgebiete in Südtransdanubien* Südosteuropa – Zeitschrift für Gegenwartforschung Jg 50. Heft 10–12 pp. 241–257.
- [274] BOTTLIK Zs. 2001C: *Die Möglichkeiten der Verwandlung von statistischen Methoden in ethnisch-geographischen Untersuchungen – gezeigt am Beispiel des Transdanubischen Mittelgebirges*. A Collegium Hungaricum füzetek XIV. (Neue Folge I) 97 p.
- [275] BOTTLIK Zs. 2002A: *A németiség etnikai térszerkezetének változásai Komárom–Esztergom megye mai területén a XVIII. századtól napjainkig*. Földrajzi Értesítő 2002. L. évf. 1–2 füzet pp. 178–195.
- [276] BOTTLIK Zs. 2002B: *A Dunántúli-középhegység német jellegű településeinek kategorizálása*. Comitatus 2002 XII. évf. 3 szám pp. 25–30.
- [277] BOTTLIK Zs. 2002C: *Ethnische Raumstruktur der sächsischen Bevölkerung im ehemaligen Komitat Groß-Kokeln (1850–1992)*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde Jg. 25, Heft 2. pp. 209–219.

- [278] BOTTLIK Zs. 2002D: *A németek etnikai földrajzi képének alakulása a XVIII. században a Dunántúli-középhegység területén*. Kisebbségkutatás 2002 XI. évf. 1 szám pp. 108–120.
- [279] BOTTLIK Zs.–GYÓRI RÓBERT 2003: *Einige Aspekte der räumlichen Unterschiede in den von Siebenbürger Sachsen bewohnten Komitaten um 1900*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde Jg. 26, Heft 1 pp. 74–80.
- [280] BOTTLIK Zs. 2003: *Ethnisch-geographischen Untersuchungen zur deutscher Volksgruppe im Karpatenbecken*. In: *Frontiers of Geography – The 20 anniversary of the partnership between the Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, and the Ruprecht-Karls Universität, Heidelberg* Budapest–Heidelberg pp. 149–171.
- [281] GYÓRI R.–BOTTLIK Zs. 2004: *Zum Problem der Regionalen Unterschiede zwischen der Modernisierung bei den deutschen Bevölkerung im Karpaten Becken des 19. Jh* Ungarn Jahrbuch Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie Verlag Ungarisches Institut München pp. 241–254.
- [282] BOTTLIK Zs. 2004: *Changing Serbian Ethnic Patterns in the 20th Century Within The Borders of Present-day Hungary* Geographica Pannonica Nr. 7. pp. 27–30.
- [283] BOTTLIK Zs. 2005: *A magyarországi szlovák kisebbség etnikai-földrajzi sajátossága az elmúlt húsz évben* Pro Minoritate 2005 tél pp.45–57.
- [284] KOCSIS K. – BOTTLIK Zs. – TÁTRAI P. 2006: *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989–2002) – CD melléklettel*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Budapest 197 p.
- [285] BOTTLIK Zs. 2008A: *Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriner*. Geographische Rundschau Jg. 60. Heft 10. pp. 54–61.
- [286] BOTTLIK Zs. 2008B: *A koszovói válság etnikai földrajzi vonatkozásai*. Földrajzi Közlemények 132. évf. 3. szám pp. 291–306.
- [287] BOTTLIK Zs. 2008C: *A regionális és etnikai különbségek összefüggései Bulgáriában az ezredfordulón* Területi Statisztika 11.(48.) évf. 3. pp. 334–344.
- [288] BOTTLIK Zs. 2008D: *Zu den ethnischen Disparitäten in Makedonien während der Transformation*. EUROPA Regional Jg. 16. Heft 1. pp. 2–10.
- [289] KOCSIS K. – BOTTLIK Zs. 2009B: *A népesség változó etnikai arculata Magyarországon mai területén*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Budapest
- [290] BOTTLIK, Zs. 2009C: *Geographical and historical aspects of the situation of Muslim population in the Balkans* Hungarian Geographical Bulletin Vol.: 58. No. 4. pp. 257–280.

- [291] BOTTLIK Zs. 2010: *Az etnikai térfolyamatok háttere Bosznia-hercegovinában.* Földrajzi Közlemények 134. évf. 4. szám pp. 443–461.
- [292] BOTTLIK Zs. – KŐSZEGI M. 2012: *Gondolatok a hazai etnikai földrajzi kutatások lehetséges nemzetközi kapcsolódásairól* In: Nemes Nagy J (szerk.) *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés.* (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16.) 272 p. Budapest: ELTE Regionális Tudományi Tanszék, 2012. pp. 215-230.
- [293] KŐSZEGI M. 2008: *Bulgária muzulmán lakossága az ezredfordulón.* Pro Minoritate Ősz pp. 154-171.
- [294] KŐSZEGI M. 2008: *Bulgária etnikai térszerkezetének változása az átmenet éveiben* Földrajzi Értesítő (1952-2008) 57 évf. 3-4. szám pp. 365-388.
- [295] KŐSZEGI M. 2009: *Adalékok Bulgária etnikai földrajzi vizsgálatához: a bolgár obstinák etnikai földrajzi viszonyai* Balkán Füzetek Különszám I. pp. 102-109.
- [296] KŐSZEGI M. 2009: *A bolgár társadalom átalakulásának tendenciái – etnikai földrajzi aspektusból* Mediterrán és Balkán Fórum 9 évf. pp. 13-22.
- [297] KŐSZEGI M. 2010: *From power to minority status – the changing situation of ethnic Turks in Bulgaria from ethnic geographical aspect* In: Gábor Demeter, Penka Peykovska (szerk.): *Auxiliary Historical Disciplines.* Sofia: pp. 278-289.
- [298] KŐSZEGI M. 2010: *A török etnikum jelenléte Bulgáriában* In: Demeter Gábor, Radics Zsolt (szerk.) *Kompországok – ahol a part szakad...* Szemelvények Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1990-2008). Debrecen: Didakt Kiadó pp. 339-347.
- [299] KŐSZEGI M. 2010: *Az öregedő társadalom etnikai földrajzi jellegzetességei Bulgáriában a 21. század küszöbén.* Földrajzi Közlemények 134 évf. 1 szám pp. 15-31.
- [300] KŐSZEGI M. 2012: *Az elöregedés Bulgária muszlim vallású közösségeiben az ezredfordulón* In: Bottlik Zs, Czirfusz M, Gyapay B, Kőszegi M, Pfening V (szerk.) *Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány.* 201 p. Budapest: ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, 2012. pp. 29-47.
- [301] KŐSZEGI M. 2015: *Territorial Aspects of Population Decline in Bulgaria* In: Demeter Gábor, Peykovska Penka (szerk.) *Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries: Hungarian and Bulgarian Approaches.* 439 p. Sofia; Budapest: Institute of History, Bulgarian Academy of Sciences, 2015. pp. 381-395. (Помощни исторически дисциплини = Auxiliary Historical Disciplines; 8.)

9. ÁBRA-ÉS TÁBLÁZATJEGYZÉK

9.1. ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra A köztes-európai térség politikai földrajzi helyzete és a kisebb-ségek konfliktuspotenciálja.....	25
2. ábra Koszovó domborzati viszonyai.	28
3. ábra Koszovó népességének területi megoszlása kistérségek (kommunatok) szerint (2007).....	31
4. ábra A szerb és albán etnikai terület változásának hatása a nyugat-balkáni térségben	32
5. ábra A lakosság etnikai összetételének változása Koszovóban (1900-2008)	35
6. ábra Az albán lakosság területi elhelyezkedése Koszovó településein (1971).....	39
7. ábra A lakosság etnikai összetétele Koszovó komunat-jaiban (1981-1991)	40
8. ábra A szerb családok számának csökkenése a két világháború között	41
9. ábra A természetes szaporodás évenkénti alakulása a szerb és albán lakosság körében Koszovóban (1945–2008)	42
10. ábra A lakosság etnikai megoszlása az opštinákban nemzetiség szerint Makedóniában (2002)	48
11. ábra A lakosság etnikai összetételének változása Makedóniában (1953-2002).....	49
12. ábra Az albán nemzetiségű lakosság száma és aránya Makedónia településein (2002).....	51
13. ábra A muszlim vallású lakosság száma és aránya Makedónia településein (2002)	52
14. ábra Az albán nemzetiségű lakosság abszolút többségbe kerülésének időpontja Makedónia településein (2002)	53
15. ábra Az albán nemzetiségű lakosság számának változása Makedónia településein (%) (1994-2002)	55
16. ábra Makedónia opštináinak területi típusai néhány társadalmi és gazdasági mutató alapján (2002)	56
17. ábra Montenegró területi változásai (1788-2003)	60

18. ábra Montenegro domborzati viszonyai	61
19. ábra Montenegro népességének területi megoszlása településenként (2003)	63
20. ábra Montenegro lakosságának nemzetiségi összetétele (1948-2003)	64
21. ábra Montenegro lakosságának etnikai megoszlása opštínák szerint (1991 -2003)	66
22. ábra A crnogoracok területi elhelyezkedése településenként Montenegróban (2003).....	67
23. ábra A szerbek területi elhelyezkedése településenként Montenegróban (2003)	68
24. ábra A muszlim, bosnyák és albán lakosság területi elhelyezkedése településenként Montenegróban (2003)	70
25. ábra A Szerbiától való elszakadást deklaráló referendum eredményei opštínák szerint Montenegróban (2006)	72
26. ábra Az allochton és autochton muszlim lakosság száma Európa országaiban (2010).....	76
27. ábra A muszlim fennhatóság vagy befolyás alatt álló területek (755-2010)	78
28. ábra A muszlim lakosság nyelvi megoszlása Karl Sax nyomán (1877 körül)	82
29. ábra A muszlim többségű lakosság változása a Balkánon (1910-2001).....	84
30. ábra A muszlim lakosság megoszlása az Ezredforduló környékén.....	93
31. ábra Bosznia-Hercegovina területének és területi beosztásának változása (kezdetektől napjainkig)	101
32. ábra A) A népesség etnikai összetétele Bosznia-Hercegovinában 1885 és 2005 között; B) A főbb népcsoportok számának alakulása Bosznia-Hercegovinában (1885-2005)	104
33. ábra A népesség etnikai megoszlása Bosznia-Hercegovinában (1991) ...	106
34. ábra Kontaktzónák és etnikailag vegyes területek Bosznia-Hercegovinában (1991).....	107
35. ábra A bosznia-hercegovinai háborús menekültek száma és eloszlása Európában	109
36. ábra A népesség etnikai megoszlása Bosznia Hercegovina entitásaiban (2006).....	110
37. ábra Kontaktzónák és etnikailag vegyes területek Bosznia-Hercegovinában (2006)	111

38. ábra A nem török nemzetiségű, muszlim vallású népesség számának (A) és arányának (B) alakulása Bulgáriában a XX. században.....	120
39. ábra A lakosság felekezeti megoszlása Bulgária NUTS 4-es szintű régióiban (2001). Forrás: NSI, Bulgária	123
40. ábra A muszlim vallású lakosság aránya és anyanyelvi megoszlásuk Bulgária NUTS 4-es szintű közigazgatási egységeiben (2001).	126
41. ábra A pomák lakosság településterülete, a Rodope-hegység vidéke	130
42. ábra A Rodope vidék lakosságának vallási megoszlása (2001).....	133
43. ábra A Rodope vidékének muszlim lakossága és annak anyanyelvi megoszlása (2001)	134
44. ábra A vallásáról nem nyilatkozó, és a kérdésre „nem tudom”-mal válaszoló lakosság a Rodope vidéken (2001)	138
45. ábra A faktortér és a lakosság nemzetiségi összetételének összefüggései	145
46. ábra A faktortér és a városi lakosság arányának összefüggései	146
47. ábra Bulgária regionális különbségei a két faktor alapján és a lakosság etnikai megoszlása.....	148
48. ábra Bulgária regionális különbségei a GDP alapján.....	149
49. ábra A ruszinok településterülete az Ezredfordulón	153
50. ábra Katolikus vallásúak Moldovában és az erdélyi csángók az ezredfordulón	157
51. ábra A magyarországi németek aránya és nagyobb közösségeik anyanyelv szerint (1910).....	161
52. ábra A magyarországi németek számának és arányának változása (1880-2001)	162
53. ábra A magyarországi németek száma az elmúlt húsz évben anyanyelv és nemzetiség szerint.....	163
54. ábra A magyarországi németek aránya és nagyobb közösségeik 1990-ben	165
55. ábra A magyarországi németek száma a 2001-es népszámlálás alapján ..	166
56. ábra A magyarországi németek számának változása (1990-2001) nemzetiség szerint.....	169
57. ábra A magyarországi németek aránya nemzetiség szerint (2001) és kisebbségi önkormányzataik (2004)	171
58. ábra A magyar összlakosság és a magyarországi németek korszerkezete (2001), valamint korfája (1980-2001)	172
59. ábra Nagy-Küküllő megye lakosságának etnikai összetétele (1850-2002)	182

60. ábra Nagy-Küküllő vármegye településeinek etnikai összetétele (1850-2002).....	182
61. ábra Az erdélyi szász lakosság száma és aránya Nagy-Küküllő vármegye területén (1850-2002) (következő oldal).....	186
62. ábra Az erdélyi szász lakosság nyelvszigeteinek elhelyezkedése Nagy-Küküllő vármegyében (1850-2002) (következő oldal)	188
63. ábra Az erdélyi szász lakosság által lakott tömbök etnikai összetétele Nagy-Küküllő vármegyében (1850-2002) (következő oldal).....	190
64. ábra Az erdélyi szász lakosság megoszlása a tömbök és a diaszpóra helyzet között Nagy-Küküllő vármegyében (1850-2002).....	193
65. ábra A különböző népcsoportok elkülönülésének mértéke.....	194

9.2. TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat A köztes-európai térség népcsoportjai nyelvük és leginkább jellemző vallásuk kombinációja alapján.....	19
2. táblázat A köztes-európai térség népcsoportjai az államiság tényének helyzete és identitáshordózáinak alapján	21
3. táblázat A Balkán muszlimjainak csoportjai lakhelyük szerint	80
4. táblázat A muszlim lakosság nyelvi és területi megoszlása országonként a Balkánon az ezredforduló környékén.....	85
5. táblázat A pomákok öndefinícióinak dimenziói a bolgárokkal és a törökökkel szemben	137